

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPIJSJE

Review for History and Ethnography

4

ČASOPIS
ZA ZGODOVINO
IN NARODOPIJSJE

LETNIK 78
NOVA VRSTA 43

STR.
1-192

2007

Na naslovnici: zemljevid *Ducatus Stiriae* (ok. 1700) iz Kartografske
zbirke Univerzitetne knjižnice Maribor

Izvečke prispevkov v tem časopisu objavlja »Historical – Abstract«
Abstracts of this review are included in »Historical – Abstract«

www.ukm.si

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPIJSJE

Review for History and Ethnography

Letnik 78 – Nova vrsta 43

4. zvezek 2007

Maribor

2007

Izdajata: Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
Review for History and Ethnography

Izdajata

Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru

ISSN 0590-5966

Uredniški odbor – Editorial Board

Izred. prof. dr. Darko Darovec

Dr. Jerneja Ferlež

Miroslava Grašič, prof.

Doc. dr. Andrej Hozjan

Red. prof. dr. Marko Jesenšek

Doc. dr. Janez Marolt

Red. prof. dr. Franc Rozman

Mag. Vlasta Stavbar

Doc. dr. Igor Žiberna

Dr. Marjan Žnidarič

Mag. dr. Theodor Domej, Avstrija

Prof. dr. Dragutin Feletar, Hrvaška

Dr. Peter Wiesflecker, Avstrija

Glavna in odgovorna urednica – Chief and Responsible Editor

Mag. Vlasta Stavbar

Univerza v Mariboru

Univerzitetna knjižnica Maribor

Gospejna 10

SI – 2000 Maribor

vlasta.stavbar@uni-mb.si

Pomočnica urednice – Editor's Assistant

Urška Zupan

urska.zupan@uni-mb.si

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji.

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem
uredništva in navedbo vira.

Izdano z denarno pomočjo Agencije za raziskovalno
dejavnost RS in Mestne občine Maribor

Kazalo – Contents

IN MEMORIAM

Jože Žontar, <i>Antoša Leskovec (1928–2007)</i>	5
---	---

RAZPRAVE – STUDIES

Nenad Plemeniti, <i>Loški grad, leto 1315 in bojna oprema posameznika (The Loka Castle, the Year 1315 and the Individual's Battle Gear)</i>	11
Dejan Zadavec, <i>Ignac Marija grof Attems in gospostvo Podčetrtek do začetka 18. stoletja (Ignac Marija Count Attems and the Podčetrtek Manor until the 18th Century)</i>	30
Darko Štrafela, <i>Državnozborske volitve na slovenskem Štajerskem leta 1911 (The National Assembly Elections in the Slovene Styria in 1911)</i>	57
Aleš Marđetko, Hilda Bedrač, <i>Po sledih nekdanjih mlinov v občini Trnovska vas (On the Track of Onetime Mills in the Trnovska vas Municipality)</i>	79
Marjan Toš, <i>Pol stoletja organiziranega sladkovodnega ribištva na lenarškem območju (Half a Century of Organised Fresh Water Fishing in the Lenart Area)</i>	105
Matej Vranješ, <i>Ovčerejci, lovci, naravovarstveniki, podjetniki? Pogled na Triglavski narodni park in dediščino iz doline Trente (Breeders, Hunters, Nature Conservationists, Businessmen? A Look at the Triglav National Park and the Trenta Valley Heritage)</i>	119

Božidar Jezernik, <i>Podoba Valentina Vodnika in razumevanje njegove ode Ilirija oživljena</i> (The Image of Valentin Vodnik and his "Illyria Enlivened")	143
---	-----

MNENJA – OPINIONS

Bruno Hartman, <i>Protislovni navedek</i>	173
---	-----

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Franc Rozman, <i>Fritz Fellner – Doris A. Corradini: Österreichische Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein biographisch – bibliographisches Lexikon</i>	175
Peter Wiesflecker, <i>Wolfram Dornik – Rudolf Grasmug – Stefan Karner (Hg.): Grenzenlos. Österreich, Slowenien und Ungarn 1914–2004. Beitragsband zur Ausstellung im Gerberhaus Fehring</i>	177
Marjan Toš, <i>Tone Petek: Podvolovljek skozi čas</i>	178
Jerneja Ferlež, <i>Ivanka Počkar: Dve gasi, dva policaja, sto obrtnikov: življenje mestnih obrtnikov od sredine 19. stoletja do druge svetovne vojne na primeru Brežic</i>	180
Marija Makarovič, <i>Mojca Ramšak: Družbeno-kulturne podobe raka dojke v Sloveniji/ Social and Cultural Imagery of Breast Cancer in Slovenia</i>	183
Marjan Toš, <i>Vsakdanjik v judovski tradiciji (Dokumentarna razstava v mariborski Sinagogi 2. 9.–14. 9. 2007)</i>	185

IN MEMORIAM

Antoša Leskovec
(1928–2007)

UKM, Zbirka drobnih tiskov, inv. št. 23990

V sredo, 26. septembra 2007, so se na pobreškem pokopališču v Mariboru v družinskem krogu poslovili od arhivista in zgodovinarja Antoše Leskovca. Pokojni se je rodil 12. junija 1928 v Radovljici očetu Antonu, davčnemu uradniku, bolj znanem po svojih dramah, ter materi Mariji. Po očetovi smrti, ko je imel Antoša komaj dve leti, se je mati z otrokoma preselila v Maribor k svojim staršem. Tako je Antoša tu preživel mladost, končal realno gimnazijo in se jeseni 1947 vpisal na Filozofsko fakulteto v Ljubljani, smer zgodovina in geografija, a je geografijo že po prvem semestru zamenjal s filozofijo. Študij je končal oktobra 1952, pri tem pa se navdušil za raziskovanje zgodovine. Takoj po diplomi se je zaposlil na V. nižji gimnaziji v Mariboru, a nakazovala se je tudi možnost zaposlitve v

arhivu, ki se je na začetku tistega leta organizacijsko ločil od Pokrajinskega muzeja v Mariboru. Ustanovitelj arhiva, Mestni ljudski odbor Maribor, je predvidel nastavitev strokovne moči, to pa je arhiv pogojeval z dodelitvijo prostorov. Leskovcu so odobrili študijski dopust in ga poslali na zvezni višji arhivski tečaj v Beogradu, ki se je začel oktobra 1953. Ker se je tečaj zaključil pred rokom, so ga nato poslali na prakso v Ljubljano v Državni in Mestni arhiv ter v Zagreb v Državni arhiv. V letu 1954, ko je odšel služiti vojaški rok, so v stavbi muzeja arhivu uredili čitalnico in v njej je po vrnitvi ob koncu naslednjega leta ob pouku v gimnaziji, po dvakrat na teden začel delati Leskovec. Na njegovo stalno zaposlitev pa je arhiv pristal šele septembra 1957, ko je muzej odstopil še prostor ob čitalnici. Tako je bil nato Antoša Leskovec po sklepu Sveta za prosveto in kulturo Okrajnega ljudskega odbora Maribor premeščen iz V. nižje gimnazije v Državni arhiv LRS, podružnica Maribor, kot se je tedaj imenoval arhiv. Z njegovim prihodom se je mogla pričeti tudi strokovna obdelava fondov, ki so se po vojni močno pomnožili in decembra 1958 je arhiv priredil v avli Študijske knjižnice že tudi prvo samostojno razstavo pod naslovom *Dokumenti o borbi za zedinjeno Slovenijo in Jugoslavijo*. Ob koncu leta 1959 je Leskovec izpolnjeval pogoje, tako da je lahko opravljal arhivski strokovni izpit. Ob tem je takratni vršilec dolžnosti upravnika arhiva Jaro Dolar pohvalil delo Leskovca z besedami: »Odkar odgovarjam za ustanovo, sem ga spoznal kot vestnega in iniciativnega sodelavca. V naših doslej še neurejenih fondih, ki do pred nedavnim niso bili dostopni, se je izredno hitro znašel in dobršen del fondov, vsaj v glavnem, evidentiral. Njegov interes pa tudi njegovo strokovno znanje ga po mojem mnenju usposablja za samostojno delo v arhivu. Prepričan sem, da ima mariborski arhiv v njem močno oporo.« Sedaj je bil Leskovcu spremenjen naziv iz *profesorja v arhivar*, kot se je tedaj reklo arhivistu in tako je arhiv končno dobil delavca s strokovno kvalifikacijo. Seveda so ga čakale tedaj še dodatne naloge, namreč sodelovanje pri pripravi jugoslovanskih zahtev za izročitev in vrnitev gradiva iz Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu na podlagi sporazuma iz leta 1923 in protokola iz leta 1958.

Antoša Leskovec se je začel tudi sicer hitro uveljavljati. Maja 1960 je predstavil mariborski arhiv Društvu arhivskih delavcev Slovenije, ki je priredilo v Mariboru občni zbor ter spregovoril o problemih arhivske službe na tem območju. Iz prikaza veje optimizem, da se arhivu obetajo boljši časi, ker je bilo predvideno, da bo dobil v upravljanje nove prostore na Glavnem trgu in bo na ta način rešeno njegovo osnovno vprašanje. Ustanovitelj je končno spoznal, da za vodjo ustanove ne zadošča vršilec dolžnosti upravnika. Že junija 1962 je Okrajni ljudski odbor Maribor imenoval Leskovca za pomočnika upravnika arhiva, to dolžnost je vršil, dokler ni bil naslednje leto imenovan za upravnika oziroma ravnatelja arhiva Pavel Žmavec. V

tem času je načrt za objavo *Vodnika po arhivih Slovenije* napolnil mariborski arhiv k izdelavi pregleda fondov, za kar je bila potrebna celovita inventura vsega gradiva arhiva. Ustanova je za takrat težko nalogo zmogla predvsem po veliki zavzetosti Leskovca. Obenem je od konca leta 1962 na pobudo Leskovca začel arhiv sistematično razvijati tudi t. i. zunanjo službo, to je stike z ustvarjalci gradiva, ki jim je ves čas svojega delovanja pripisoval velik pomen. Prav tako najdemo Leskovca kot nepogrešljivega sodelavca tudi pri nadaljnji republiški arhivski akciji, pri popisu matičnih knjig ter župnijskih arhivov (1968).

Tako se je Leskovec vrnil k svojemu strokovnemu delu, a le za kratek čas. V začetku leta 1966 je kot upokojenec zapustil arhiv ravnatelj Pavel Žmavec in Antoša Leskovec se je moral zopet ukvarjati z upravljanjem, sprva kot vršilec dolžnosti, od aprila 1968 pa kot ravnatelj. Arhiv se je v teh letih vse bolj uveljavljal na zunaj in postajal pripoznavna kulturna in zgodovinska ustanova.

Ob svojem rednem delu je Antoša Leskovec na Pedagoški akademiji v Mariboru, od njene ustanovitve leta 1961, predaval kot pogodbeni profesor občo zgodovino do oktobrske revolucije. Leta 1969 je akademija razpisala za ta predmet redno delovno mesto profesorja višje šole, nakar se je na hitro odločil, da se na akademiji zaposli. Na šoli je veljal kot vesten predavatelj, ki je znal pritegniti študente. V želji, da bi tudi dejansko postala visoka, so organi šole spodbujali učitelje, naj si čim prej pridobijo akademske nazive magistrov in doktorjev znanosti. Pričakovali so tudi, da se bodo začeli ukvarjati z raziskovalnim delom. Tudi Leskovec je začel razmišljati, da prijavi doktorsko disertacijo. Odločil se je za temo *Industrializacija Maribora do leta 1918*, a več kot do zbiranja gradiva ni prišel. Ob spoznanju, da pedagoško delo zanj ni prava rešitev, se je namreč že konec septembra 1973 vrnil v arhiv, ko je bilo razpisano prosto delovno mesto.

V času Leskovčeve odsotnosti je ustanovitelj Skupščina občine Maribor zaradi neurejenega stanja uvedla v arhivu prisilno upravo, katere prenehanje je sovpadalo z njegovo vrnitvijo. Sedaj se je arhiv začel postopoma seliti na Glavni trg, s čimer je bil zagotovljen njegov nadaljnji razvoj. Okrepila se je strokovna obdelava gradiva, ustvarjeni so bili pogoji tudi za razstavno dejavnost. Leskovec je sprva prevzel referat za gradivo uprave, sodstva in gospodarstva po letu 1850, ob nadaljnjem povečanju števila delavcev pa se je referat skrčil na gradivo uprave po letu 1850, zdravstva in socialnega varstva. Sicer pa je bil zelo aktiven pri izvajanju nalog, ki jih je prinesel arhivski del zakona o naravni in kulturni dediščini leta 1981 ter pozdravil povečano vlogo arhivov v družbi. Leskovčevo delo je postalo vidno tudi z arhivskimi objavami. Leta 1989 je skupaj z Emico Ogrizek in Miranom Novakom objavil inventar zemljiških knjig gosposčin ter magistratov mest in trgov v Pokrajinskem arhivu Maribor, sam pa čez dve leti inventar ob-

sežnega fonda Mestne občine Maribor. Ob 50-letnici arhiva leta 1983 je pripravil izčrpen prikaz zgodovine ustanove, o tem pa tudi govoril na posvetovanju o strokovnih in tehničnih vprašanih arhivov v Radencih marca istega leta, in sicer s posebnim poudarkom na ustvarjalcih arhivskega gradiva. Preteklost mariborskega arhiva je Leskovca ves čas zelo pritegovala.

Posebej pa moramo poudariti, s kakšnim veseljem je sodeloval pri organizaciji posvetovanj mariborskega arhiva o strokovnih in tehničnih vprašanih arhivov, ker je predvideval veliko korist arhiva od stikov z jugoslovanskimi in tujimi arhivi. Še po upokojitvi je za 20. tovrstno posvetovanje v Radencih aprila 1998 pripravil izčrpen historiat dotedanjih posvetovanj.

Leta 1973 je dobil Antoša Leskovec posebno zadolžitev v okviru projekta evidentiranja in kopiranja virov in literature za slovensko zgodovino, posebej zgodovino Prekmurja, v madžarskih kulturnih inštitucijah, ki se je začel izvajati v okviru Inštituta za občo in narodno zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti, nadaljeval pa naslednje leto v okviru Arhiva SR Slovenije. Lotil se je učenja madžarščine, saj je bilo potrebno tudi za razumevanje gradiva madžarske uprave v Prekmurju, ki ga je prevzel arhiv leta 1935. Na posvetovanju slovenskih arhivarjev v Slovenj Gradcu septembra leta 1974 je že poročal o začetem evidentiranju upravnega gradiva iz dobe absolutizma v županijskih arhivih v Sombotelu in Zalaegerszegu. Nato je več kot 20 let pregledoval in popisoval gradivo upravnih organov Železne in Zalske županije o Prekmurju po letu 1849 v omenjenih županijskih arhivih ter gradivo v osrednjih arhivih in knjižnicah v Budimpešti. Popis evidentiranega gradiva v arhivu Železne županije v Sombotelu je kasneje skupaj z Aleksandro Serše tudi objavil v dveh zajetnih vodnikih (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1. del 2003, 342 str.; 2. del 2005, 240 str.). Posebej pa je treba omeniti, da je Leskovcu poznavanje madžarske upravne ureditve omogočalo, da je bil vedno pripravljen napisati prispevek, ki je zajemal situacijo v Prekmurju, ko je šlo za razne tematske preglede za Slovenijo, in sicer tako o ogrskem upravnem sistemu od srede 18. stoletja do 1918, o sodnih poslovnih v dobi dualizma ter o sistemih pisarniškega poslovanja v dobi dualizma na Ogrskem. Pripravil je tudi izbor zakonov in predpisov, ki se nanašajo na delo ogrskih pravosodnih organov.

Antoša Leskovec je bil aktiven tudi v Arhivskem društvu Slovenije; od občnega zbora društva v Mariboru leta 1960 pa do leta 1968 je bil član izvršnega odbora, kasneje pa je deloval še v okviru različnih društvenih teles. Na številnih zborovanjih je nastopal z referati, ki jih je moč strniti v 3 sklope: 1. teme s področja ogrske uprave in sodstva, ki smo jih že omenili, 2. vprašanja organizacije in gradiva družbenih služb v Sloveniji (iz časa po osvoboditvi; gradivo, ki je nastajalo pri muzejih) in 3. iz zgodovine mariborskega arhiva (vloga Franja Baša pri nastajanju mariborskega arhi-

va). Na zborovanju delavcev slovenskih arhivov oktobra 1991 v Škofji Loki pa je razpravljal o posledicah sprememb družbenega sistema, privatizacije gospodarstva in uvedbe pluralizma v političnem sistemu na valorizacijo dokumentarnega gradiva. Pri tem je iskrivo pripomnil: »Bodoča sveča še ne sveti, bodoča žarnica tudi še ne, a luč bodoče zakonodaje naj bi nam že pomagala v prizadevanju rezervirati dostojno mesto tudi za zakonske predpise o varstvu arhivskega gradiva v bodoči stavbi zakonov Republike Slovenije, ki se bo stavila na temelj še tudi bodoče ustave. Po osnovnem namenu naše stroke smo vezani na preteklost, od njene najstarejše dobe z ohranjeno pisarniško tradicijo do najbližje, sedanji trenutek nas zavezuje futurologiji, seveda na temelju občutenih potreb arhivistične teorije in prakse.« Za prizadevno delo se je Arhivsko društvo Slovenije ob svoji 40-letnici Leskovcu oddolžilo s priznanjem, leta 1996 pa s častnim članstvom.

Kmalu po vrnitvi v arhiv je dobil Leskovec tudi zadolžitev pri strokovnem usposabljanju delavcev v slovenskih arhivih. V letih 1975 do januarja 1982 je bil namreč član komisije za splošne strokovne izpite pri Skupnosti arhivov Slovenije.

Po letu 1973 Leskovec sprva še ni opustil misli na doktorsko disertacijo, je pa bil s tekočimi deli v toliki meri zaposlen, da za to ni ostalo časa. Pač pa je na Mednarodnem kulturnozgodovinskem simpoziju Modinci julija 1878 v Osijeku v prikazu industrializacije v severovzhodni Sloveniji med leti 1873 in 1929 dokazal veliko poznavanje gospodarske zgodovine tega dela Slovenije. Še enkrat je imel Leskovec predavanje na omenjenem simpoziju, in sicer leta 1990 v Sombotelu o mestih na Slovenskem med 1830 in 1867. Naj še dodamo, da je bil med letoma 1970 in 1974 član komiteja Mednarodnega kulturnozgodovinskega simpozija Modinci ter je zato imel tudi razne organizacijske naloge.

Že zgodaj je Antoša Leskovca pritegovala tudi zgodovina Maribora in drugih krajev v severovzhodni Sloveniji. Tako je kot zgodovinar prvič nastopil v javnosti na slavnostni seji Mestnega sveta Maribor decembra 1964 ob 800-letnici prve omembe mariborskega gradu s pregledom zgodovinskega razvoja Maribora. Kmalu za tem je začel v *Časopisu za zgodovino in narodopisje* objavljati krajše prispevke iz mariborske preteklosti, pa tudi bližnjih krajev. To je nadaljeval vse do leta 1994. Kot avtorja ga srečamo tudi v številnih krajevnih zbornikih iz severovzhodne Slovenije. Pogosto je pri tem uporabljal gradivo iz Deželnega arhiva v Gradcu, ki ga je dobro poznal. Rezultati preučevanja mariborske gospodarske zgodovine so bili vidni tudi na zborovanju slovenskih zgodovinarjev septembra 1978 v Mariboru, ko je govoril o gospodarskem razvoju Dravske doline in prenosu težišča industrije na Maribor. Na krajevnozgodovinskem simpoziju Pohorje skozi stoletja leta 1981 je prikazal industrijo na Pohorju. Za tematsko številko *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino z naslovom

Iz zgodovine Maribora, leta 1983, pa je napisal prispevek o upravnem in gospodarskem razvoju Maribora v 19. stoletju. S tem je dokazal, da je pripravljen združiti vse sile in znanje za monografsko obdelavo zgodovine Maribora, ki je bila v načrtu. Ko je bil naslednje leto zastavljen načrt publikacije in izbrani avtorji za posamezne prispevke, so na Leskovca odpadla kar tri zelo obsežna poglavja: o političnem in kulturnem razvoju Maribora 1752–1850, o zgodovini uprave v Mariboru 1752–1941 ter o razvoju gospodarstva v Mariboru 1752–1941. Če ne bi bil tak poznavalec arhivskega gradiva, tako obsežnim prispevkom ne bi bil kos. Ker uredniškemu odboru ni uspelo pridobiti vseh dogovorjenih razprav, so se odločili, da zbrane prispevke objavijo v publikaciji z naslovom *Maribor skozi stoletja*, kar je vseeno predstavljalo velik korak k zastavljenemu cilju. (Razprave I., Maribor 1991). Leskovec je tako dokazal, da je eden najboljših poznavalcev zgodovine Maribora. Zato je razumljivo, da je bil maja 1997 povabljen na mednarodni simpozij Slovenska mesta od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne, ki je bil v domačem kraju in kjer je nastopil s prispevkom o gospodarstvu Maribora. Naj še dodamo, da je bil v letih 1964 do 1976 predsednik mariborske podružnice Zgodovinskega društva Slovenije.

Že nekaj časa pred upokojitvijo leta 1992 se je Antoša Leskovec v službi še posebej posvečal usposabljanju mlajše generacije arhivistov, ki so se zaposlili v Pokrajinskem arhivu. Kot smo videli pri opisu del, tudi potem ni prekinil stikov z arhivom. V ustanovo, v kateri je preživel velik del svojega življenja, in kjer je bil deležen številnih priznanj, je še vedno rad prihajal, dokler mu je bolezen to dopuščala. Njegovo pomoč pa so potrebovali tudi drugod. Tako je v letih 2000–2003 sodeloval kot prevajalec pri raznih zgodovinskih publikacijah, predvsem s področja farmacije. Toda 22. septembra 2007 se je njegova življenjska pot, žal, končala. Številna Leskovčeva dela – tako na arhivskem kot zgodovinskem področju – pa nas bodo vedno spominjala nanj.

Jože Žontar

Viri in literatura

Pokrajinski arhiv Maribor: personalna mapa Antoše Leskovca, arhiv Pokrajinskega arhiva ter Zgodovinskega društva Maribor.

Peter Pavel KLASINC, Antoša Leskovec – sedemdesetletnik. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1998, let. 69 = 34, zv. 1, str. 8 – 10; Arhivi, 1998, let. 21, št. 1–2, str. 153–156.

Leopold MIKEC - AVBERŠEK, *Bibliografija Antoše Leskovca ob 70-letnici*, Arhivi, 1998, let. 21, št. 1–2, str. 156–159.

Loški grad, leto 1315 in bojna oprema posameznika

Nenad Plemeniti*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 623.444/.446"13"

Nenad Plemeniti: Loški grad, leto 1315 in bojna oprema posameznika. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 78=43(2007), 4, str. 11–29

Razprava se ukvarja z izrazoslovjem osebne bojne opreme, ki je bila zabeležena v inventarju gradu Loka iz leta 1315. Posameznim razčlenjenim izrazom skuša avtor podati tudi njihovo možno opredmetenje oziroma obliko.

1.01 Original Scientific Article
UDC 623.444/.446"13"

Nenad Plemeniti: The Loka Castle, the Year 1315 and the Individual's Battle Gear. Review for History and Ethnography, Maribor 78=43(2007), 4, pp. 11–29

The treatise deals with the terminology of the individual's battle gear, which was noted down in the Loka Castle inventory in 1315. The author tries to define the possible meanings and the forms of different terms.

Iz časa delovanja freisinškega škofa Konrada III. (približno od 1315 do 1321) so se ohranili trije izjemni pisni viri, zadevajoči današnje slovensko ozemlje. Govorimo seveda o inventarjih loškega gradu. Le-ti podajajo podrobnejšo sliko opremljenosti gradu za leta 1315, 1318 in 1321.¹ Na tem

* Nenad Plemeniti, univerzitetni diplomirani zgodovinar, Celovška cesta 143, 1107 Ljubljana.

¹ Zahn, Joseph: Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich. III. Band (v: *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis. Fontes rerum Austriacarum*, XXXVI. Band. Österreichische Geschichts-Quellen, Zweite Abthailung). Wien 1871. Prav tam, str. 122–124 (Loka l. 1315), str. 142–144 (Loka l. 1318), str. 144–149 (Loka l. 1321) (v nadaljevanju Zahn: *Sammlung*).

mestu nas ne zanima bivanjska ali katera koli druga kultura, ki jo inventarji lahko izkazujejo. Za našo tematiko je pomembno vprašanje posameznikove oborožitve, ki so jo inventarji zabeležili. Časovno smo se omejili le na prvi inventar (leto 1315), ker je najstarejši tovrstni vir. Tematsko pa bomo razčlenili le orožje in zaščitno opremo, ki jo je lahko uporabljal vojak kot posameznik. Torej bodo iz obravnave izvzete vse oblegovalne naprave, španski jezdec in podobne obrambne priprave ter turnirska in konjska oprema. Merilo za tovrstne omejitve izhaja pač iz našega lastnega zanimanja za tovrstno tematiko.

Katere vrste orožja in zaščitne opreme, namenjene posamezniku, so bile zabeležene v letu 1315 na loškem gradu? Katero izrazoslovje (terminologija) je bilo uporabljeno? Kako lahko izrazoslovje opredelimo? Koliko opreme je bilo na gradu? Na ta in podobna vprašanja bomo odgovorili ob razčlenitvi inventarja. Ob nejasnostih si bomo pomagali zlasti z inventarjema iz let 1318 in 1321, slovarjem, strokovno literaturo za vsebinske razjasnitve ter inventarji gradu Waidhofen in Enzersdorf.²

OROŽJE

Helebarda

Na loškem gradu so imeli v letu 1315 shranjene tri helebarde. Nahajale so se v Lavrinijevi izbi. Omenjajo se le kot helebarde – *helmparten*.³ Brez vseh pridevnikov, ki bi nam omogočali določiti natančnejšo oblikovno izpovednost samega izraza.⁴ So bile po svoji oblikovanosti podobne današnjemu razumevanju helebard? Z izrazom helebarda danes opisujemo orožje na drogu, katerega bojni ali uporabni del tvorijo: sekirasto oblikovano rezilo, bodna ost in kavelj.⁵ Zgodnejšo obliko helebarde je sestavljalo sekirasto oblikovano rezilo z bodno ostjo, ki je večinoma potekala v liniji hrbtišča rezila. Na drog je bilo rezilo pritrjeno preko dveh ločenih ušes. Helebarda v obravnavanem obdobju še ni imela kavlja,⁶ svojo krstno predstavo je doživela v letu 1315. V rokah švicarske pehote je prvič premagala avstrij-

² Bila sta v lasti freisinške škofije. Prav tam, str. 75–76 (Waidhofen l. 1313), str. 69–72 (Waidhofen l. 1316); str. 105–107 (Enzersdorf l. 1316), str. 108–110 (Enzersdorf l. 1317).

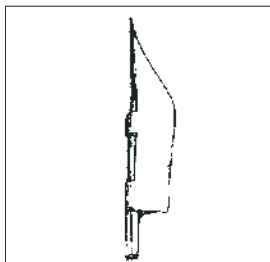
³ Prav tam, str. 122.

⁴ Tudi ostale omembe helebard so puste in brez dodatnih pridevnikov. Prav tam, str. 69, 75, 144 in 147.

⁵ Nickel, Helmut: *Ullstein Waffenbuch, Eine kulturhistorische Waffenkunde mit Markenverzeichnis*. Frankfurt/M-Berlin-Wien 1974, str. 214 (v nadaljevanju Nickel: *Ullstein*).

⁶ Müller, Heinrich: *Europäische Hieb- und Stichwaffen*. Berlin 1981, str. 43 (v nadaljevanju Müller: *Europäische Hieb*).

sko viteško konjenico v bitki pri Mortgartenu.⁷ Torej prav v letu našega inventarja in naše omembe helebarde. Je bila helebarda v rokah švicarskega

Helebarda, okoli l. 1315 (izsek iz Demmin: *Die Kriegswaffen*, sl. 1/str. 597). Razlage okrajšav literature so v opombah.

kmeta oblikovno enaka helebardi, recimo, vratarja na loškem gradu? Odgovor lahko iščemo v razširjenosti orožja. Bolj kot je uporaba posameznega orožja omejena na manjše ozemlje, večja je možnost, da leto orožje drugje ni bilo poznano oziroma da ljudje izven tega območja niso bili seznanjeni s tem pojmom. Pripisati izum posameznega tipa orožja določeni skupini ljudi je, po našem mnenju, napačno. Izvor helebarde vidijo nekateri avtorji zlasti v Švici,⁸ drugi trdijo, da se je prvič pojavila v javnosti v južni Nemčiji sredi 13. stoletja.⁹ Etimološka razlaga besede helebarda *Helm* ali *Halm* 'drog' in *Barte* 'sekira',¹⁰ nas napeljuje na misel, da je bila helebarda mnogo bolj razširjeno in poznano orožje, kot to trdi literatura. Razvita je bila iz orodja. In kdo je najbolje

poznal in največkrat uporabljal navadno sekiro (kot orodje), če ne kmetje? Od tu do podaljšanja ročaja sekire v drog je le korak. Kjer ljudem ni bilo dano vihteti meč, so ubijali s sekiro na drogu – helebardo. Spontanost, ki jo pogojuje sila. Prehod sekire v orožje nam potrjuje tudi dejstvo, da je bila helebarda orožje zlasti nižjih slojev družbe.¹¹ Avstrijce v letu 1315 premagajo švicarski kmetje in ne poklicni vojaki. Prva, nam znana, omemba helebarde se pojavi v pesnitvi Trojanska vojna Konrada iz Würzburga (umrl leta 1287), ki helebardo imenuje *hallenbarten*.¹² V letu 1315 nastopa v našem inventarju in se proslavi v bitki pri Mortgartenu. Torej sledi, da je bila ozemeljska razprostranjenost helebarde in poznavanje njene oblike v začetku 14. stoletja velika. Sta si bili torej helebardi švicarskega kmeta in loškega vratarja enaki ali vsaj podobni? Najverjetneje. Obe sta morali imeti sekirasto rezilo in bodno ost kot sestavna elementa prvih helebard. Le v ta-

⁷ Haenel, Erich: *Alte Waffe*, 2. Aufgabe. Berlin 1920, str. 25 (v nadaljevanju Haenel: *Alte Waffe*); Šercer, Marija: *Orožje u prošlosti*. Zagreb 1980, str. 10. (v nadaljevanju Šercer: *Orožje*).

⁸ Poschenburg, Victor: *Die Schutz- und Trutzwaffen des Mittelalters*. Stuttgart 1939, str. 157 (v nadaljevanju Poschenburg: *Die Schutz*); Haenel: *Alte Waffe*, str. 25; Nickel: *Ullstein*, str. 215.

⁹ Nicolle, David: *Medieval warfare source book*. Volume I. Warfare in Western Christendom. London 1995, str. 191.

¹⁰ Müller: *Europäische Hieb*, str. 41.

¹¹ Boenheim, Wendelin: *Handbuch der Waffenkunde. Das Waffenwesen in seiner historischen Entwicklung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. Photomechanischer Nachdruck. Graz 1966, str. 332 (v nadaljevanju Boenheim: *Handbuch*).

¹² Müller: *Europäische Hieb*, str. 43.

kšni obliki namreč omogoča učinkovito obrambno delovanje pehote proti konjeniškim napadom. Množična uporaba helebarde, morda v povezavi z odlično taktično zamislijo bojevanja, je švicarsko helebardo proslavila, loško pa postavila nekoliko v senco.

Gorjača

V Loškem gradu se v letu 1315 omenja 12 predmetov z izrazom *baculi*.¹³ Omenja inventar orožja ali ne? Popis opreme nam pri odgovoru ne pomaga. Izraz ni dodatno opredeljen. Slovar dodeljuje izrazu obliko droga, palice in podobno.¹⁴ Strokovna literatura izraz *baculus* (edninska oblika originalnega izraza) razlaga kot gorjačo ali bat.¹⁵ Po-

Gorjača, okoli l.
1340 (izsek iz Boe-
heim: *Handbuch*,
sl. 418/str. 358).

drobnejši pregled slikovnega gradiva nam razkrije, da so bile te gorjače narejene izključno iz lesa. Tudi še na upodobitvi iz okoli leta 1340.¹⁶ Lahko na osnovi razlage enega avtorja domnevamo o prisotnosti orožja? Morda lahko. Pregled obravnavanega inventarja nam razkrije, da nastopa kot popis predmetov, ki imajo določen namen. Izkazuje se zlasti v uporabnosti predmetov. Od helebard, samostrelav,¹⁷ železnega klobuka, različnih sodčkov za živila,¹⁸ košare, kozarcev za pitje, postelj, lopate, do lijaka in klešč.¹⁹ Bi v takšnem okolju popisovalci zabeležili palico, drog ali drugače neizrazit lesen predmet, kot nam namiguje slovar? Zagotovo ne. Inventar nam namreč razkrije, da ni bilo popisane niti

hrane, kurjave, živine in gradbenega materiala.²⁰ Brez teh elementov, pa si funkcioniranje gradu težko zamislimo. Torej lahko domnevamo, da so na gradu bili, vendar niso bili zanimivi za inventar. Izraz *baculi* pa je bil za popisovalce pomemben, ker so imeli predmeti pod tem izrazom določen namen. Merimo na vojaški namen. Kot takšnega pa lahko izraz *baculus* opredmetimo v gorjačo ali preprost leseni kij. Kam so do leta 1318 in 1321

¹³ Zahn: *Sammlung*, str. 123.

¹⁴ Diefenbach, Laurentibus: *Glossarium Latino-Germanicum, mediae et infimae aetatis, e codicibus manuscriptis et libris impressis conciuavit*. Francofurti ad Moenum 1857, str. 65 (v nadaljevanju Diefenbach: *Glossarium*).

¹⁵ Boeheim: *Handbuch*, str. 357.

¹⁶ Boeheim: *Handbuch*, sl. 416/str. 357, sl. 418/str. 358.

¹⁷ Zahn: *Sammlung*, str. 122.

¹⁸ Prav tam, str. 123.

¹⁹ Prav tam, str. 124.

²⁰ Prav tam, str. 122–124.

izginile vse gorjače, ne vemo.²¹ In na tem mestu tudi ni pomembno. Dejstvo je, da je bilo v letu 1315 na loškem gradu 12 predmetov označenih kot *baculi*, ki jih razumemo kot gorjače oziroma lesene kije.

Samostrel

Samostrel je najštevilčnejše orožje, omenjeno v obravnavanem inventarju. Lavrinijeva izba je hranila 43 samostrelav (*balistas*), od teh 14 starih, in 10 samostrelav iz tisovine (*eybein balistas*).²² Vsega skupaj torej 53 primerkov. Samostrelave lahko torej ločimo po starosti in po materialu izdelave. Glavna osnova za delitev samostrelav je tisovina. Le-ta se je uporabljala za izdelavo samostrelnega loka.²³ Izbira lesa, uporabljenega za samostrelno kopito, je dokaj nepomembna, saj je kopito le nosilec najpomembnejših delov samostrela – loka, vodila za strelico in prožilnega mehanizma. Samostrelni lok, narejen iz tisovine, zaradi prožnosti lesa samega, daje strelici veliko kinetično energijo in posledično veliko prebojno moč. Medtem pa je nemogoče razvozlati starostni kriterij. Kaže se nam lahko v obliki novega in starejšega tipa samostrela oziroma izdaja čas njegove izdelave – 14 samostrelav, narejenih nedavno, in 29 samostrelav, izdelanih že pred časom. Vendar še vedno nismo ugotovili identitete samostrelav.

Grad je v svojih nedrjih skrival še posamične sestavne dele samostrela, ki nam omogočajo nekoliko več razjasniti o tipih samostrelav.

V kaplanovi izbi je bilo tako najdeno 17 napenjalnih kavljav. Popisani so brez vsakršnih pridevnikov. Nastopajo preprosto kot – *chrapen*.²⁴ Najverjetneje gre za dvokrake kavljave pripete na pas.²⁵ Vendar nam že sam obstoj napenjalnih kavljav nekaj sporoča. Tovrstna priprava se je za napenjanje samostrelav uporabljala takrat, ko je bil samostrelni lok kompoziten.²⁶ Torej že ob koncu 13. stoletja. Kompozitni lok je bil sestavljen iz lesa, roževine, živalskih kit in lepila.²⁷ Zaradi moči tovrstnega loka je bilo takšen samostrel mogoče napeti le na dva načina. Samostrelav, opasan z njim, je samostrel povetil, ga obrnil z drsno površino (to je površina, po kateri je

²¹ Prav tam, str. 142–149.

²² Prav tam, str. 122.

²³ Poschenburg: *Die Schutz*, str. 178.

²⁴ Zahn: *Sammlung*, str. 123. Tudi inventar iz leta 1318 opisuje napenjalne kavljave na enak način. Prav tam, str. 144.

²⁵ Boeheim: *Handbuch*, sl. 487/str. 411.

²⁶ Schlunk, Andreas & Giersch, Robert: *Die Ritter. Geschichte – Kultur – Alltagsleben*. Stuttgart 2003, str. 59 (v nadaljevanju Schlunk & Giersch: *Die Ritter*).

²⁷ Edge, David & Paddock, John Miles: *Arms & Armour of the Medieval Knight. An Illustrated History of Weaponry in the Middle Ages*. New York – New Jersey 1994, str. 64 in 65 (v nadaljevanju Edge & Paddock: *Arms*).

drselo tetiva ob napenjanju in proženju) proti sebi in kavelj zataknil ob tetivo. Nato je stopil v napenjalno streme in z nogo pritisnil proti tlom. Ko se je tetiva zapela ob oreh, je bil samostrel napet.²⁸ Pri drugem napenjanju se je samostrel postavilo ob tla, drsna površina je gledala stran od samostrelca. Nakar se je le-ta sklonil, zataknil kavelj ob tetivo in se zravnal, dokler se tetiva ni zataknila ob oreh.²⁹

Kavljasti samostrel, napenjalni kavelj in tok za puščice, okoli l. 1300–1315 (izsek iz Walther & Siebert: Codex, str. 261).

Kot je razvidno iz opisa napenjanja, je za izvedbo letega potrebno tudi streme. Torej obstoj napenjalnih kavljev na loškem gradu nakazuje tudi na prisotnost kavljastih samostrelcev.

Popisovalci so resnično našli še 18 napenjalnih stremen. Izba kapelana je hranila 14 napenjalnih stremen, zapisanih v nemškem jeziku kot *stegraif*. V obokanem stolpu pa še štiri (v latinskem jeziku kot *strepe*). V prvem primeru se stremena omenjajo skupaj z napenjalnimi kavlji v isti alineji, to jih znova opredeljuje kot del samostrela. V drugem primeru pa so ta zapisana tako: ... *item iiii strepe ad equos et iiii ad balistas*. Tu se nam je razkril najlepši primer, kako so popisovalci inventarja dobro poznali in razlikovali stremena, potrebna za samostrel, in tista, ki so sodila h konjski opreми. Vendar inventar molči o obliki in materialu stremen.³⁰ Najverjetneje so bila kovinska³¹ ali pa morda celo iz vrvi.

Na tem mestu nam inventar omogoča razpoznati 10 samostrelcev s tisovinastimi loki in 43 samostrelcev, od katerih so imeli vsaj nekateri kompozitne loke. Nadaljnje razločevanje samostrelcev nudi inventar iz leta 1318. Le-ta natančneje omenja naslednje tipe samostrelcev. To so:

- kavljasti (*v^eberchrapigev baliste, vberchraepigev armbrust*),
- stremenski (*balista strepalis, stegraifarmbrust*),
- prevozní (*wagarmbrust*).³²

Slednjega sta morali zaradi velikosti upravljati dve osebi. Zanima nas razmejitev kavljastega in stremenskega samostrelca. Kako se oblikovno razlikujeta? Določanje samostrelca s pridevnikom *kavljasti* in *stremenski*, kaže na njuno razlikovanje v glavnem pripomočku za napenjanje. Kavljasti samostrel je bilo mogoče pripraviti na strel le z uporabo kavlja, kot primarnega, in stremena, kot sekundarnega pripomočka. Vzroke smo prikazali v zgornjih odstavkih (premočan kompozitni lok). V primeru stremenskih

²⁸ Šercer: *Oružje*, str. 21; Nickel: *Ullstein*, str. 227.

²⁹ Boehem: *Handbuch*, str. 410; Nickel: *Ullstein*, str. 227.

³⁰ Zahn: *Sammlung*, str. 123.

³¹ Haenel: *Alte Waffe*, str. 40.

³² Zahn: *Sammlung*, str. 143.

samostrelav pa je streme njegov osnovni element za napenjanje. Samostrellec je stopil v streme, se sklonil, z obema rokama prijel tetivo in jo potegnil navzgor. Samostrel je bil pripravljen za delovanje. Tovrstno napenjanje je bilo mogoče le ob dovolj šibkem loku samostrela, ki pa ga je omogočala izključna uporaba nekompozitnega samostrelskega loka.

Torej lahko med samostreli, omenjenimi v inventarju iz leta 1315, prepoznamo naslednje tipe: samostrele s tisovinastimi loki, kavljaste samostrele, najverjetneje s kompozitnimi loki, in stremenske samostrele. Njihova natančnejša številčna opredelitev pa na osnovi vira ni mogoča.

Tudi toki za puščice se delijo glede na njihovo velikost. Na Loškem gradu so bili v obravnavanem letu dva velika (*magnas feretras*)³³ in štiri »navadni« toki za puščice (*faretre*).³⁴ Izraz bi lahko prevajali tudi kot tulec, morda za hranjenje različnih predmetov. Vendar menimo, da temu ni tako. Že v letu 1318 se izraz pojavlja skupaj s puščicami: ... *faretra cum sagitis* ...³⁵ Zatorej smo lahko gotovi z vojaškim predznakom omenjenega izraza. Ob omembi velikosti tokov domnevamo, da se ta nanaša na obseg toka. Pridevnik veliki opisuje količino puščic, ki jih je tok lahko sprejel. Torej lahko sklepamo, da je grad imel dva velika toka, namenjena za prevoz puščic, denimo na vozu, in štiri toke, ki so jih nosili samostrelci za lastno uporabo. Izhajajoč iz oblike popisa tokov in samostrelav lahko strnemo le-te zaključke.

Samostrellec se nikakor ni mogel boriti s svojim glavnim orožjem – samostrelom, če ni imel na voljo puščic. Loški grad jih je v letu 1315 premogel 4450. V obokanem stolpu je bilo 1400 velikih puščic (*tella magna*), 2050 majhnih (*parua*). Preostalo število puščic (*tela*), torej 1000, so hranili v žitnici.³⁶ Popisovalci so torej delili puščice glede na njihovo velikost. Velike, majhne in neopredeljene puščice so gotovo sorazmerno povezane z velikostjo samostrelav. Ugotavljati, kakšne so bile konice puščic in iz katerega lesa so bile puščice narejene, pa je preveliko ugibanje in se tovrstnega dela ne bomo lotili.

V Lavrinijevi izbi je bilo še 12 predmetov, zapisanih z izrazom *cerfer*. Kakšni so bili ti predmeti? Inventar nam jih podaja v naslednji obliki: ... *XII cerfer ad balistas et ad arcus* ...³⁷ Torej so bili to predmeti, ki so sodili k samostrelom in lokom. Tvorili so del opreme samostrelca in lokostrelca. Najbolj zgovorna je opredelitev izraza v inventarju gradu Enzersdorf iz

³³ Prav tam, str. 122.

³⁴ Prav tam, str. 123.

³⁵ Prav tam, str. 144. Za nadaljnje primere glej še: str. 146 (*pfaretre ad sagittas*), 147 (*pharetras sufferatas sine cerif*), 149 (*pfaretra cum sagittis ad arcum*).

³⁶ Prav tam, str. 124.

³⁷ Prav tam, str. 122.

leta 1317, ki pravi: ... *XI zerf, videlicet cingulos cum pharetris*.³⁸ Očitno smo naleteli na razlago izraza *cerfer*. To je pas, na katerega se je pripel tok za puščice. Ali izraz opisuje samo pas ali tudi pripadajoči tok? Omembe loškega inventarja iz leta 1321 se nagibajo k mnenju, da gre za pas z nastavki za pritrnitev toka: *item II pharetras sufferatas sine cerif* – 2 okovana toka brez pasu; *item VI pfeiltaschen cum sagittis et cerf* – 6 tokov s puščicami in pas;³⁹ *item XII pfaretre et totidem zerf* – 12 tokov in prav toliko pasov.⁴⁰ Navedbe so nedvoumne. Izraz *cerf/zerf/cerif* ali *cerfer* opisuje vsaj samostrelski pas z nastavki (morda paščki s tulcem ali brez njega) za pritrnitev in nošnjo toka. Za naš primer iz leta 1315 pa lahko le špekuliramo, da izraz zaobjema tudi pripadajoči tok za puščice. Vsekakor pa izraza ne moremo opredmetiti v obliki tetive, kot menijo oziroma domnevajo nekateri strokovnjaki.⁴¹

ZAŠČITNA OPREMA

Ščit

Ščiti so se na loškem gradu hranili le v Lavrinijevi izbi. In sicer: 12 ščitov – *taetschen* in 36 ščitov – *clipeos*.⁴² Kako si lahko omenjena ščita predstavljamo? Je bila ena vrsta ščitov okrogla, druga pravokotna? Ali pa sta se ločila glede na uporabnika? Inventarji nam dodatno osvetljujejo njihov izgled. V letu 1321 je bilo na loškem gradu 11 ščitov (*taetschen*), ki so označeni kot veliki.⁴³ Na gradu Waidhofen so bili enako omenjeni ščiti poslikani.⁴⁴ Grad Enzersdorf pa je v svojih nedrih skrival, tako prve (*taerschen*) kot druge ščite (*clipeos*), poslikane z glavo Etiopca.⁴⁵ Vendar so ti podatki premalo za natančnejšo interpretacijo. Najpomembnejši indic, ki nam ga inventarji podajajo, je *clipeus*, hranjen v sobi gospoda škofa, in kot takšen del njegove bojne opreme. Omenja se namreč v naslednji obliki: *item arma domini, videlicet pekelhavb ... et clipeus*.⁴⁶ Na osnovi škofove bojne opreme lahko domnevamo, da izraz *clipeus* opisuje konjeniški ščit.

³⁸ Prav tam, str. 109.

³⁹ Prav tam, str. 147.

⁴⁰ Prav tam, str. 148.

⁴¹ Nabergoj, Tomaž: *Habent sua fata gladii, habent sua fata arma!*, v: *Kronika*, št. 1–2, letnik 49, Ljubljana 2001, str. 8, 10 in 16 (v nadaljevanju Nabergoj: *Habent*); Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Med Polhovim Gradcem in Smlednikom*, 3. knjiga. Ljubljana, str. 120 (v nadaljevanju Stopar: *Grajske*).

⁴² Zahn: *Sammlung*, str. 122.

⁴³ Prav tam, str. 145.

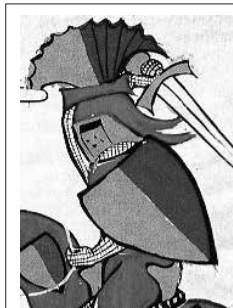
⁴⁴ Prav tam, str. 76.

⁴⁵ Prav tam, str. 109.

⁴⁶ Prav tam, str. 144.

Tu prihajamo v nasprotje s F. Tancikom, ki omenjeni izraz prevaja v *velike paveze*. Sam interpretira pojavljanje izraza *clipeus* med škofovo opremo kot majhna paveza.⁴⁷ Vendar v inventarju nikjer ni omenjen škofov ščit kot majhen. V kolikor bi le-ta resnično bil majhna paveza, bi razliko v velikosti popisovalci inventarja zagotovo zabeležili.⁴⁸ Da je na tem mestu resnično mišljen konjeniški ščit, nam sporoča inventar gradu Enzersdorf iz leta 1316. V eni izmed izb je bil hranjen poleg oklepa in železnega klobuka še: ... *clipeus cum lancea*.⁴⁹ Torej ščit, gotovo konjeniški, s sulico. Tvorci inventarjev so poznali le dva obravnavana izraza, navkljub sorazmerno velikemu številu inventarjev, ki so nastali za časa škofa Konrada III.⁵⁰ Če bi bilo na gradovih prepoznano večje število različnih tipov ščitov, bi bili gotovo poimenovani različno.⁵¹ Ostaja nam dejstvo, da izraz *clipeus* opisuje konjeniški ščit. Najverjetneje so bili izdelani iz lesa. Le tako lahko razumemo prisotnost treh polomljenih ščitov v letu 1321 na gradu Loka.⁵² Ščit iz železne pločevine je najverjetneje nemogoče zlomiti. Gotovo pa so bili prevlečeni s poslikanim usnjem,⁵³ v tem primeru z glavo Etipoca.⁵⁴ Domnevamo, da je bil ščit trikoten morda podoben približnemu enakostraničnemu trikotniku.⁵⁵ Tako oblikovanega so lahko uporabljali tudi *pešaki*, ki so bili lahko oboroženi z mečem, sulico ali pa bojnim kijem in podobno.⁵⁶

Kaj pa štiti *taetschen*? Njihovega nosilca ne moremo natančno identificirati. Iz že obravnavanega sledi, da izraz ne govori o konjeniških ščitih.

Konjeniški ščit, okoli l. 1300–1315 (izsek iz Walther & Siebert: *Codex*, str. 170).

Samostrelski ščit, 14. stoletje (izsek iz Poschenburg: *Die Schutz*, sl. 346/str. 122).

⁴⁷ Tancik, Ferdinand: *Orožje v škofjeloškem gradu v prvi četrtini 14. stoletja. Loški razgledi*, št. XIII, Škofja Loka 1966, str. 50 (v nadaljevanju Tancik: *Orožje*).

⁴⁸ Kot je bil to primer pri puščicah. Glej: Zahn: *Sammlung*, str. 124.

⁴⁹ Zahn: *Sammlung*, str. 106.

⁵⁰ Glej opombi 1 in 2.

⁵¹ Kot je bil to primer pri samostreljih. Glej: Zahn: *Sammlung*, str. 69, 75, 105, 109, 122, 143–149.

⁵² Zahn: *Sammlung*, str. 147.

⁵³ Schlunk & Giersch: *Die Ritter*, str. 49.

⁵⁴ Zahn: *Sammlung*, str. 109.

⁵⁵ Demmin, August: *Die Kriegswaffen, an ihren geschichtlichen Entwicklungen von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*. 4. Auflage. Leipzig 1893, sl. 13/str. 429 (v nadaljevanju Demmin: *Die Kriegswaffen*); Poschenburg: *Die Schutz*, str. 14 in sl. 340 ter sl. 342/str. 121; Boeheim: *Handbuch*, sl. 188/str. 177; Schlunk & Giersch: *Die Ritter*, str. 49; Edge & Paddock: *Arms*, str. 83.

⁵⁶ Boeheim: *Handbuch*, str. 175.

Od uporabljene tuje literature le A. Demmin pojasnjuje, da izraz *taetsche* predstavlja tudi posedni ščit (Setzschild, Pavese), ki je prekrival celotno telo.⁵⁷ Od tod morda izhaja njihova označba iz leta 1321, ki jih označuje kot velike,⁵⁸ in sicer glede na *clipea*, ki je bil po velikosti manjši in je zakrival manjši del telesa kot ščit *taetsche*. Najprevidnejše domnevamo, da izraz *taetschen* opisuje samostrelske ščite ali paveze. Izhajajoč namreč iz najštevilčnejšega tipa orožja na gradu Loka – samostrelcov. Razmerje med konjenišskimi in pogojno samostrelskimi ščiti (36 : 12) ni presenetljivo, kot bi se morda zdelo na prvi pogled. Posamezni plemiči so leta 1324 v vojsko grofa Henrika Tirolskega prispevali enote v podobnem razmerju: Greif s Čreteža (32 oklepnikov : 14 strelcev), Hugo s Svibnega (24 : 12), Ulrik s Polhovega Gradca (3 : 1) in Herdeg s Ptuja (50 : 16).⁵⁹ Tudi tovrstna dejstva nam pomagajo pri interpretaciji izraza *taetschen* v samostrelske ščite.

Čelada

Loški inventar iz leta 1315 omenja tri različne tipe naglavnih zaščitnih pokrival: *eysenhuet*, *galea*, in *pekelhaub*.⁶⁰ Kakšne so bile ločnice med vsemi temi zabeleženimi izrazi? Katere čelade izrazi pravzaprav opisujejo?

Železen klobuk, okoli l. 1300–1315 (izsek iz Walther & Siebert: *Codex*, str. 150).

Prvi izraz za naglavno zaščitno pokrivalo, ki ga bomo razčlenili, je *eysenhuet*. V obokanem stolpu so bili hranjeni štirje primerki. Omenja se brez pridevnikov, ki bi nam omogočali lažjo identifikacijo. Zato bomo izhajali iz slovnice. *Eysenhuet* je izraz, ki predstavlja klobuk, narejen iz železa (nem. pridevnik – *eisen*). Torej železno naglavno zaščitno pokrivalo, ki je oblikovno ustrezalo klobuku (nem. samostalnik – *Hut*). Že sam pomen izraza je nedvoumen in kot takšnega ne bi mogli zamenjati z nekim drugim zaščitnim pokrivalom. Še zlasti ne zaradi njegove specifične oblike. V inventarju omenjeni železni klobuki

so imeli gotovo polkrožni temenski del, kot je bilo to splošno v tedanji Evropi.⁶¹ Spodnji rob klobuka je verjetno prehajal v krajce, horizontalne

⁵⁷ Demmin: *Die Kriegswaffen*, op. 1/str. 425.

⁵⁸ Zahn: *Sammlung*, str. 145.

⁵⁹ Kos, Dušan: Pamet pod šlemom, zvestoba denarju. Plemiški karierizem v luči uradovanja, služenja in vojskovanja v poznem srednjem veku, v: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 2, letnik 66, n. v. 31, Maribor 1995, str. 223.

⁶⁰ Zahn: *Sammlung*, str. 123.

⁶¹ Poschenburg: *Die Schutz*, str. 22.

ali padajoče. Zato je nudil odlično zaščito pred udarci od zgoraj (s strani konjenice).⁶² Železni klobuk je bil zaščitno pokrivalo pehote predvsem zaradi sorazmerno preproste izdelave.⁶³ Predstavljal bi lahko vsaj del opreme helebardistov.

Drugo zaščitno naglavno pokrivalo, ki je bilo prisotno na gradu, je – *pekelhaub*. Je današnji izraz *Beckenhaube* v svojem pomenu identičen z obravnavanim izrazom *pekelhaub*? Skeptični smo predvsem zaradi nejasne razlage v slovarju (*pickelhaube*, *bickelhaube* ...).⁶⁴ Torej se vrnimo k inventarju. Omemba iz leta 1315 ni zgovorna. Kaj nam o tem pokrivalu lahko torej namigneta preostala inventarja? Inventar iz leta 1318 nam ponuja indic. Tedanji zapis čelade je sledeč: ... *pekelhavg cum slapa* ...⁶⁵ Zapis sam nam neposredno ne pove ničesar. Kaj pa nam lahko razkrije izraz *slapa*? Slovar trdi, da izraz opisuje poklopec in/ali vrečasto oblikovan del, ki visi z naglavnega pokrivala.⁶⁶ So popisovalci inventarja gledali v naličnik čelade ali v kovinsko pleteno verižnino, pritrjeno na spodnji rob čelade? V pomoč nam bodo informacije iz tujine. Na gradu Waidhofen v letu 1313 izraz *slapa* nastopa samostojno med ostalimi popisanimi predmeti.⁶⁷ V letu 1316 pa so popisovalci na istem gradu izraz predstavili na naslednji način: ... *slappa noua per dominum C. comparata, et alia antiqua*.⁶⁸ Tovrstni navedbi nam omogočata izraz *slapa* interpretirati kot enovit zaokrožen predmet. Izhajamo namreč iz načina popisa v obeh primerih. Izraz se ne nahaja izključno ob čeladi ali v sovpregi z njo. Torej lahko sklepamo, da je bilo možno obravnavani predmet nositi samostojno, kot neko obliko zaščite, ali pa skupaj s čelado, kot nam to kaže loški inventar iz leta 1318. Kot takšno zaščitno opremo pa lahko izraz *slapa* identificiramo v obliki kapuce iz kovinske pletene verižnine ali kot majhno kotlasto avbo s pripetim ovratnikom iz kovinske pletene verižnine. Vendarle smo z razvozlanjem izraza *slapa* naredili korak naprej. Tovrstno dodatno zaščito je bilo mogoče nositi pod tremi glavnimi tipi čelad: lončno čelado, kotlasto avbo in železnim

Lončna čelada, druga polovica 13. stoletja (izsek iz Müller: *Europäische Helme*, sl. 35/str. 84).

⁶² Müller, Heinrich: *Europäische Helme*. Berlin 1971, str. 28 (v nadaljevanju Müller: *Europäische Helme*).

⁶³ Boenheim: *Handbuch*, str. 36; Poschenburg: *Die Schutz*, str. 56.

⁶⁴ Lexer, Matthias: *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*. Zweiter Band, N–U. Leipzig 1878, stol. 264 (v nadaljevanju Lexer: *Mittelhochdeutsches*).

⁶⁵ Zahn: *Sammlung*, str. 144.

⁶⁶ Lexer: *Mittelhochdeutsches*, stol. 968.

⁶⁷ Zahn: *Sammlung*, str. 75.

⁶⁸ Prav tam, str. 69.

klobukom.⁶⁹ Ker smo železni klobuk že identificirali, nam preostaneta še drugi dve možnosti. In tu nastopi omemba izraza *peckhelhaub* v inventarju gradu Loka iz leta 1321. Izraz je brez pridevnikov, se pa je dotična avba nahajala med škofovo bojno opremo,⁷⁰ to pa predstavlja izjemno pomembno informacijo. Kakor je škofova civilna obleka izkazovala njegov družbeni položaj in njegovo osebnost, tako se je godilo tudi z bojno opremo. Škof je moral biti na bojišču razpoznaven, saj je bilo 14. stoletje še vedno stoletje vidnega sporazumevanja in prepoznavanja. Finančna situacija, ki jo je nudil škofovski položaj, pa je škofu vsekakor omogočala nakup bojne opreme, ki ga je na bojišču ločevala od drugih. Tovrstnemu merilu pa zadostuje le lončna čelada. Čeladno okrasje je bilo vsekakor izrazitejši prepoznavni znak za preproste ljudi in vojake kot pa prosti obraz, ki ga je puščala kotlasta avba. Za ponazoritev lahko navedemo, da v t. i. Codex Manesse med 21 plemiči, prikazanimi v bojni opremi,⁷¹ le trije niso opremljeni z lončno čelado.⁷² Osnove, na katerih razlagamo izraz *pekelhaub* kot lončno čelado, so sledeče:

- uporaba kapuce iz kovinske pletene verižnine ali majhno kotlaste avbe z ovratnikom iz kovinske pletene verižnine je bila pri lončni čeladi nujnejša kot pri kotlasti avbi;
- lončna čelada je najbolj izrazito posebljala posameznika (preko čeladnega okrasja);
- lončna čelada je najjasneje predstavljala posameznikov družbeni položaj ('plemiška čelada');
- v inventarjih se omenja le v navezavi s škofovo bojno opremo.

Kako si jo torej lahko zamislimo? Lončno čelado je sestavljalo pet medsebojno zakovičenih plošč: temenska, čelna, nalična in dve stranski, ki sta se na zatilju združili. Lončna čelada je imela cilindrično obliko. Temenska plošča je bila rahlo izbočena, čelna in nalična plošča pa sta bili na predelu nosu rahlo zalomljeni in sta tako ustvarjali obliko klina. Hkrati sta bili čelna in zgornja stranska plošča nagnjeni proti vertikalni osi čelade. Vidni zarezi, na horizontalnem stičišču nalične in čelne plošče, sta bili okrepljeni še z dodatnim križnim trakom iz železne pločevine. Levo in desno od klinaste oblike nosnega dela čelade so bile dihalne odprtine različnih oblik, velikosti in v različnem številu.⁷³

⁶⁹ Müller: *Europäische Helme*, str. 24.

⁷⁰ Zahn: *Sammlung*, str. 146.

⁷¹ Ingo F. Walther & Gisela Siebert: *Codex Manesse. Die Miniaturen der Großen Heidelberger Liederhandschrift*. Fünfte Auflage. Frankfurt am Main 1992, str. 10, 17, 19, 27, 37, 38, 45, 50, 89, 95, 96, 102, 108, 122, 128, 134, 150, 159, 170, 218 in 226 (v nadaljevanju Walther & Siebert: *Codex*).

⁷² Prav tam, str. 89, 150 in 218.

⁷³ Nickel: *Ullstein*, str. 107.

Inventar iz leta 1315 omenja tudi tri *galee*.⁷⁴ Izraz zagotovo opisuje zaščitno naglavno pokrivalo,⁷⁵ vendar kakšno? Naš inventar o tem molči. Inventar iz leta 1321 nam prav tako ne nudi nikakršnih dodatnih informacij o obliki ali materialu.⁷⁶ Ostali inventarji jih le naštevajo. In vendarle se nam tu ponuja pomemben podatek. Inventar za grad Waidhofen iz leta 1313 našteva pet primerkov galej,⁷⁷ inventar gradu Enzersdorf iz leta 1316 in 1317 pa celo za vsako leto po sedem primerkov.⁷⁸ Odkrili smo torej, da je bila galea (v edninski obliki), kot zaščitno naglavno pokrivalo, na gradovih freisinskega škofa številčneje prisotna od ostalih že obravnavanih primerkov. To pomeni, da je galea izhajala iz nekoliko dostopnejšega cenovnega razreda. Zaradi sočasnega pojavljanja v inventarju izraza *galea* ne moremo enačiti z izrazoma za lončno čelado in železnim klobukom.

Kotlasta avba, okoli l. 1300–1315 (izsek iz Walther & Siebert: Codex, str. 150).

Torej moremo z veliko mero gotovosti trditi, da izraz *galea* opisuje kotlasto avbo (Beckenhaube). Čeprav inventar ne omenja materiala *galee*, je bil leta zagotovo kovinski, železo. Razlog je preprost. Uporaba alternativnega materiala, npr. usnja, bi *galejo* potisnila v področje prevelike preprostosti in cenovne dostopnosti, saj bi jo lahko izdelal ali kupil skorajda vsakdo (glede na material). V takšni obliki pa bi *galea* gotovo obstajala kot lastnina vsakega posameznika, ne le v lasti freisinske škofije. Prav tako velja tudi, da izraz *galea* ne opisuje lobanjske avbe (Hirnhaube). Tovrstna naglavna zaščita je bila preveč preprosta in posledično preveč cenovno dostopna za preproste vojake, da bi se nahajala v lastnini freisinske škofije. Nasprotno pa je škof najverjetneje želel svoje izurjene vojake učinkoviteje zaščititi pred poškodbami. Bolje opremljena vojska je izkazovala tudi globlji mošnjiček poveljnika vojske. In za tovrstno potrebo je bila primerna *galea* v obliki kotlaste avbe, približne forme normanske čelade in brez nosnega traku. Stranici sta bili znižani preko ušes in zadaj do zatilja. Obraz je ostal nezaščiten, saj sta se stranici na čelnem delu polkrožno združili.⁷⁹

⁷⁴ Zahn: *Sammlung*, str. 123.

⁷⁵ Sprva označuje usnjeno čelado rimskih vojakov. Od okoli leta 430 pa vse kovane čelade (Křížek, Leonid: *Encyklopedie Zbraní a Zbroje*. Praha 2003, str. 71).

⁷⁶ Zahn: *Sammlung*, str. 147.

⁷⁷ Prav tam, str. 75.

⁷⁸ Prav tam, str. 105, 109.

⁷⁹ Poschenburg: *Die Schutz*, str. 56; Boenheim: *Handbuch*, str. 34; Müller: *Europäische Helme*, str. 24.

Zaščitne rokavice

Vojak loškega gospostva je imel na voljo dvoje oklepnih rokavic, *cirotece ferree* (dva kosa)⁸⁰ in *plechantschuch* (šest kosov).⁸¹

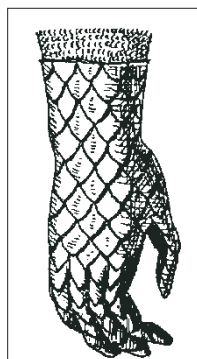
V primeru *cirotece ferree* gre za rokavice iz železa.⁸² Kakšno obliko pa so te rokavice imele? Inventar iz leta 1315 je molčeč. Zato bomo uporabili omembo iz leta 1321. Takrat so bile na gradu Loka zabeležene rokavice v naslednji obliki: ... *cyrotecas de cathenis* ...⁸³ Torej rokavice iz verige

Rokavice iz pletene kovinske verižnine, okoli 1300–1315 (izsek iz Walther & Siebert: *Codex*, str. 243).

oziroma (kot mi to razumemo) iz kovinske pletene verižnine. Jasno je, da so avtorji inventarjev izraza *cirotece* in *cyrotecas* uporabljali le v povezavi s kovinsko pleteno verižnino. Obstaja namreč le še nemški izraz za tovrstno rokavico, *chetenhantschuoeh*,⁸⁴ in pa *plechantschuch*, za neko drugo vrsto rokavic. Čeprav slovar opredeljuje rokavice le kot železne, lahko na osnovi naše zgornje izpeljave z gotovostjo trdimo, da izraz *cirotece ferree* opisuje rokavice, izdelane iz pletene železne verižnine v celoti ali deloma. Opredmetimo jih lahko v obliki palčnikov iz kovinske pletene verižnine in z dodano rokavico znotraj ali pa kot rokavice s pritrjeno kovinsko pleteno verižnino na hrbtišču dlani.⁸⁵

Izraz *plechantschuch* se pojavlja samostojno, brez pojasnjevalnih oznak. Vendar je nedvoumen, ker je izraz opisne narave. Opisuje rokavice (*hantschuch*), okrepljene s ploščicami (*plech*). Kakšna pa je bila narava tovrstnih ploščic? Leta 1318 se v inventarju loškega gradu predstavijo tovrstne rokavice v naslednjem zapisu: ... *item IIII plechhantschuoeh et duo ferree et* ...⁸⁶ Bi to lahko pomenilo, da sta bili dve rokavici okrepljeni z železnimi ploščicami, preostale štiri pa ne? Inventar nam že pravi tako. Način zapisa je identičen zapisu železnega

Ploščne oklepne rokavice, okoli l. 1300–1315 (izsek iz Poschenburg: *Die Schutz*, sl. 225/str. 98).

⁸⁰ Zahn: *Sammlung*, str. 123.

⁸¹ Prav tam, str. 124.

⁸² Diefenbach: *Glossarium*, str. 123.

⁸³ Zahn: *Sammlung*, str. 146.

⁸⁴ Prav tam, str. 145.

⁸⁵ Poschenburg: *Die Schutz*, str. 97 in sl. 223/str. 98; Demmin: *Die Kriegswaffen*, sl. 1/str. 470; Nickel: *Ullstein*, str. 105.

⁸⁶ Zahn: *Sammlung*, str. 143.

klobuka iz obravnavanega inventarja, izjema je le predmet zabeležke: ... *item IIII eysenhuet et I de corio*, ...⁸⁷ Dostopna strokovna literatura nam za obravnavano obdobje ni bila sposobna razkriti originalnega izraza v nemškem jeziku, zadevajočega ploščne rokavice.⁸⁸ Kaj sedaj? Držali se bomo načela, da je zgodovinski vir osnova vsega spoznanja. Tako razumemo navedbo *vi plechantschuch*⁸⁹ kot rokavice, ki so bile na hrbtišču okrepljene s ploščicami. Iz katerega materiala so bile ploščice narejene, nam leto 1315 ne govori. Najverjetneje pa so bile iz železa, kitove kosti, roževine, medenine ali celo debelega usnja. Ploščice bi se lahko medsebojno prekrivale kot luske⁹⁰ ali pa so bile nekoliko večje in so bile na rokavico prišite ali pripete nanjo preko paščkov.⁹¹

Oklepljen površnik

V kapelanovi izbi so popisali eno ploščo (*plat*), v obokanem stolpu dve plošči (*platen*)⁹² in eno surovo ploščo (*rochplat*) ter v izbi gospoda škofa še 10 plošč (*platen*).⁹³ Je to dejansko kovinska prsna plošča? Tako izraz opredeljujejo Tomaž Nabergoj,⁹⁴ Ivan Stopar⁹⁵ in Franc Štakul.⁹⁶ Ferdinand Tancik pa omenjenega izraza ne prepozna kot del bojne opreme.⁹⁷ Na osnovi izraza *plat* lahko previdno domnevamo, da gre za plošče ali ploščice, morda celo iz železne pločevine. Zakaj menimo tako? Ker plošče v inventarju niso dodatno opredeljene glede materiala ali uporabe. To pomeni, da niso bile narejene iz lahko dostopnega in pripravnega materiala, npr. lesa. Glede na to lahko povemo, da na

Oklepljen površnik, začetek 14. st. Avtorjeva rekonstrukcija.

⁸⁷ Prav tam, str. 123.

⁸⁸ Če omenimo le najpomembnejšo literaturo: Schlunk & Giersch: *Die Ritter*, str. 44–46; Demmin: *Die Kriegswaffen*, str. 472–477; Nickel: *Ullstein*, str. 106–111; Poschenburg: *Die Schutz*, str. 97; Boenheim: *Handbuch*, str. 78, 79.

⁸⁹ Zahn: *Sammlung*, str. 124.

⁹⁰ Thordeman, Bengt: *Armour from the battle of Wisbey*. Volume I. Uppsala 1939, str. 232 (v nadaljevanju Thordeman: *Armour*).

⁹¹ Poschenburg: *Die Schutz*, str. 97, sl. 224 in sl. 225 na str. 98; Boenheim: *Handbuch*, str. 79 in sl. 75 na str. 79.

⁹² Zahn: *Sammlung*, str. 123.

⁹³ Prav tam, str. 124.

⁹⁴ Nabergoj: *Habent*, str. 13.

⁹⁵ Stopar: *Grajske*, str. 121.

⁹⁶ Štakul, Franc: Inventar škofjeloškega gradu iz leta 1315, v: *Loški razgledi*, št. XI, Škofja Loka 1964, str. 206.

⁹⁷ Tancik: *Orožje*, str. 49, 50.

gradu tudi ni bilo gradbenega materiala, kot so žebliji, niti niso bili popisani predmeti, namenjeni popravilu gradu, kot so skodle za streho.⁹⁸ Omenjene plošče (*plat*) so bile gotovo pomembnejši, morda dražji predmeti, zato iz železa. Glede na njihovo dokaj veliko število, štirinajst, bi lahko domnevali, da te plošče tvorijo sestavne ali nadomestne dele oklepljenega površnika, in sicer v obliki usnjenega brezrokavnika, oklepljenega s kovinskimi ploščami (besede površnik ne uporabljamo v navezavi z njenim današnjim oblikovnim pomenom kot oblačilo, pač pa beseda izkazuje način nošenja, preko vseh ostalih kosov oblačil). Za tovrstno okrepitev so bile uporabljene različno velike plošče.⁹⁹ Morda lahko v tej obliki razumemo 13 običajnih plošč in 2 majhni plošči, ki so bile popisane sočasno z usnjeno prsno zaščito (*brustleder*) v letu 1318.¹⁰⁰ Vendar se 15 plošč (*plat*) pojavlja še v inventarju iz leta 1321.¹⁰¹ Pojavlja se dodatno vprašanje. V kolikor so bile obravnavane plošče namenjene izdelavi ali popravilu oklepljenih površnikov, zakaj v obdobju šestih let niso bile porabljene? Pomanjkanje šivilj, kovačev? Morda zato, ker plošče niso imele tovrstnega namena. Morda zato, ker izraz sam opisuje že izdelane oklepljene površnike. V literaturi se namreč omenja možnost, da izraz *Platte* opisuje usnjeno brezrokavno jakno s kovinskimi ploščicami, pritrjenimi na notranji strani, danes poznano kot *Spangenharnisch* ali *coat of arms*.¹⁰² Tovrstna zaščita pa je bila v Evropi poznana že sredi 13. stoletja.¹⁰³ Zatorej menimo, da lahko izraz *plat* opredmetimo v obliki oklepljenega površnika. Navkljub primerku, ki je označen kot *roch*, saj bi pridevnik lahko označeval le grobo izdelavo površnika. S tem se nam razkrije tudi konstantno število *plat* na loškem gradu: 14 v letu 1315,¹⁰⁴ 15 v letu 1318¹⁰⁵ in 15 v letu 1321.¹⁰⁶ Vsi izrazi so že izdelani in zaključeni elementi telesne zaščite. Bi nas moralo njihovo sorazmerno veliko število začuditi? Ne. Način izdelave oklepljenega površnika je bil preprostejši oziroma enostavnejši v primerjavi s kovinsko pleteno verižnino. Le-ta je bila posledično dražja in zato težje dostopnejša. In resnično, v letih 1318 in 1321 se kovinska pletena verižnina pojavlja le v dveh primerih (vendar trikrat).¹⁰⁷ V skrajnem primeru bi izraz lahko opisoval tudi lamelni in/ali luskinasti oklep. Oba sta bila namreč sestavljena iz posameznih medse-

⁹⁸ Zahn: *Sammlung*, str. 123, 124.

⁹⁹ Nickel: *Ullstein*, str. 110; Edge & Paddock: *Arms*, str. 57.

¹⁰⁰ Zahn: *Sammlung*, str. 143, 144.

¹⁰¹ Prav tam, str. 147.

¹⁰² Poschenburg: *Die Schutz*, str. 14; Nickel: *Ullstein*, str. 109; Edge & Paddock: *Arms*, str. 57.

¹⁰³ Thordeman: *Armour*, str. 285.

¹⁰⁴ Zahn: *Sammlung*, str. 123, 124.

¹⁰⁵ Prav tam, str. 143.

¹⁰⁶ Prav tam, str. 147.

¹⁰⁷ Prav tam, str. 144, 146, 147.

bojno povezanih ploščic. Zaradi zgolj občasne uporabe lamelnega in luskastega oklepa v začetku 14. stoletja pa se izraz *plat* skorajda zagotovo ne nanaša nanju.¹⁰⁸

UGOTOVITVE

Na loškem gradu so popisovalci naleteli na različno orožje in zaščitno bojno opremo. In seveda v raznovrstnem količinskem razmerju. Kratak povzetek opravljene analize je sledeč:

Bojna oprema	Število primerkov
Helebarda	3
Samostrel	53
Tok za puščice	6
Puščica	4450
Gorjača	12
Konjeniški ščit	36
Samostrelski ščit	12
Železni klobuk	4
Kotlasta avba	3
Lončna čelada (del opreme škofa)	1
Ploščne rokavice	6
Rokavice iz kovinske pletene verižnine	2
Oklepljen površnik	14

Kako je freisinški škof lahko leta 1315 opremil vojščake na lastne stroške z bojno opremo, hranjeno na loškem gospostvu? Kaj nam seznam opreme navsezadnje sporoča? Pri tem moramo poudariti, da pod pojmom *vojak* ali *vojščak* razumemo posameznika, ki je bil izurjen v rokovanju s posameznim orožjem zaradi potreb svojega zemljiškega gospoda ali zaradi lastne želje po zaslužku.

Loški škof je v letu 1315 lahko oborožil največ 3 vojščake s helebardami, 53 posameznikov s samostreli in 12 z gorjačami ali kiji. To je neizpodbitno, saj je grad hranil le tovrstno orožje. Samostrelci so imeli na voljo še 4450 puščic, 2 verjetno prevozna toka in 4 navadne toke ter 12 samostrelskih ščitov za zaščito, ki so jo potrebovali med napenjanjem samostrelcev. Kako je bila med te vojščake porazdeljena preostala zaščitna oprema, pa je skorajda nemogoče razjasniti. Srednji vek je namreč obdobje, ko standardizacija

¹⁰⁸ Thordeman: *Armour*, str. 269, 270 in 285.

predmetov, merskih enot in drugega še ni bila poznana. Iz tega sledi, da so bili lahko vojščaki freisinškega škofa opremljeni popolnoma drugače od današnjih predstav izgleda helebardistov, samostrelcev in drugih. Tu nastopa tudi izrazita individualnost. Trije helebardisti bi se lahko na vpoklic freisinškega škofa odzvali v popolnoma različni zaščitni opremi. Kakšno so imeli, je bilo odvisno od njihovega finančnega ozadja, želja in zmožnosti pridobitve zaščitne opreme. Vendar je imel grad na voljo še 36 konjeniških ščitov. Najbolj verjetna razlaga je, da so del tovrstnih ščitov dobili helebardisti, del samostrelci, del vojščaki, ki jim škof ni priskrbel bojne opreme (morda mečevalci najemniki), in del osebno odvisni posamezniki, plemiškega ali navadnega porekla, ki niso premgli lastnega grba in so se borili peš ali na konju. Vzrok je bil v samih ščitih. Le-ti so bili poslikani z grbom freisinškega porekla ter so tako odslikavali pripadnost in velikost škofove vojske. Ščiti so jo identificirali. Glede ostale zaščitne opreme lahko le ugibamo. Gotovo je, da so helebardisti potrebovali železne klobuke, okrepljene površnike in zaščitne rokavice bolj kot samostrelci. To izhaja iz njihovega načina bojevanja, prvega in stalnega neposrednega stika s sovražnikom. Na kakšen način je bila zaščitna oprema dejansko porazdeljena, pa na tem mestu ne bomo ugibali. Torej je bilo mogoče iz arzenala gradu Loka oborožiti minimalno 68 vojščakov (na osnovi prisotnega orožja).

Pregled orožja nam razkrije, da je grad Loka v letu 1315 hranil predvsem defenzivno orožje – 53 samostrelcev proti trem helebardam in 12 gorjačam. Torej orožje, ki se je odlično ujemalo zlasti z zasnovo obrambe gradu. Zanimiva je količina tovrstnega orožja. Je bil del tega namenjen tudi za obrambo preostalih gradov freisinške škofije na Kranjskem? So bili ti samostrelci le začasno hranjeni na loškem gradu zaradi potreb v preteklosti? Morda zaradi nedavne vojne za češko dediščino (1306–1311)? Ne vemo in ne znamo odgovoriti. Naša druga pot v razmišljanju se navezuje na prvo ugotovitev. Če je freisinški škof skrbel predvsem za obrambno usmeritev svoje vojske, kako je bilo z napadalno platjo? Najverjetneje so jo sestavljali najemniki plačanci z ozemelj freisinške škofije ali izven le-te. Ofenzivni del vojske pa so gotovo tvorili še (tako ali drugače) od freisinškega škofa odvisni posamezniki, kot sta to bila tudi gradiščana gospod Markvard in gospod R. iz Polhovega Gradca.¹⁰⁹ Ti posamezniki so bili dolžni odzvati se vpoklicu freisinškega škofa in so najverjetneje sami nosili vse stroške lastne oborožitve. Tako urejena vojska nam tudi pojasnjuje pomanjkanje mečev v inventarju (v letih 1318 in 1321 se sicer pojavijo, vendar v skromnem številu – šest primerkov)¹¹⁰ kot najbolj osebno orožje vojščaka. Orožje, ki se je nahajalo na loškem gradu v letu 1315, izkazuje dejanske potrebe tedanjih

¹⁰⁹ Zahn: *Sammlung*, str. 122.

¹¹⁰ Prav tam, str. 143 in 146.

lastnikov gradu po tovrstni oborožitvi. Hkrati pa se nam razkrijejo tudi vsi tisti elementi bojne opreme posameznika, ki so v zbrani vojski freisinškega škofa manjkali in jih je ta moral priskrbeti.

Inventar gradu Loka iz leta 1315 nam kaže različne tipe orožja in zaščitne bojne opreme, ki jo je grad hranil in zmožgal vojščakom ponuditi v primeru vojne, bitke ali manjšega spopada. Razkriva pa nam tudi pristno srednjeveško izrazoslovje, ki bi moralo biti osnova pri dandanašnji interpretaciji razvoja orožja in zaščitne bojne opreme ter njihovega poimenovanja. Premnoge razprave o tej tematiki se izvirnemu izrazoslovju namreč izogibajo in s tem ustvarjajo zmedo avtorjem, ki pri svojem delu izhajajo tudi iz virov. Sami upamo, da smo s predstavljeno razpravo deloma pojasnili tematiko srednjeveškega orožja.

ŠKOFJA LOKA/BURG BISCHOFSLACK – EIN BLICK IN EINE RÜSTKAMMER DES JAHRES 1315

Zusammenfassung

Aus dem Jahr 1315 hat sich ein Inventar der Burg Loka/Bischofslack erhalten, das für Slowenien eine Ausnahme darstellt. Neben anderen Gegenständen nennt das Inventar besonders Waffen und eine Ritterrüstung. Der vorliegende Beitrag untersucht vor allem jenen Teil der Waffen und der Rüstung, die von einem einzelnen Ritter verwendet wurden.

Auf der Burg wurden drei Hellebarden (*helmparten*) verwahrt. Trotz ihrer frühen Erwähnung, besaßen diese sicherlich schon eine stachelige Spitze, denn nur die Ausführung in dieser Form ließ einen Erfolg versprechenden Einsatz gegen berittene Truppen zu. Neben den Hellebarden fanden sich auf der Burg noch zwölf Knüppel bzw. hölzerne Keulen (*baculus*). Die größte Anzahl an Waffen stellten jedoch die Armbrüste dar (*balistas*). Von ihnen gab es rund 53 Stück. Es fanden sich zudem 17 Haken und 18 Steigbügel, wenn man noch die beiden Inventare der Jahre 1318 und 1321 in die Betrachtung mit einbezieht, die überdies eine Gliederung in Armbrüste, Haken und Steigbügel zulassen. Neben den Armbrüsten wurden auf der Burg noch sechs Behältnisse für Geschosse und 4.450 Geschosse. Zu den Armbrüsten gehörten noch zwölf Armbrüstgürtel.

Schilder, die zum Schutz dienten, gab es in großer Zahl. Im Übrigen 36 gehörten zur Ausstattung von Reitern (*clipeos*), die dadurch identifiziert werden konnten, das einer von ihnen im Inventar des Jahres 1318 zur Kampfausrüstung des Freisinger Bischofs Konrad gehörte. Zwölf Schilder waren für die Träger von Armbrüsten bestimmt (*taetschen*). Als Kopfschutz verwahrte man auf der Burg vier eiserne Helme (*eysenhuet*), darunter eine Pickelhaube (*pekelhaub*), die Teil der bischöflichen Kampfausrüstung war, und drei Schädelschilde (*galee*), die einfacher ausgeführt waren. Auf der Burg befanden sich auch zwei eiserne Kettenhandschuhe (*cirotece ferree*) und sechs aus Eisenblech gefertigte Handschuhe (*plechantschuch*), wobei nicht sicher ist, ob sie tatsächlich aus Eisen gefertigt waren. Zum Schutz des Rumpfes dienten 14 Rüstungsberteile.

Ein Blick auf die Art und Menge der Waffen, die für das Jahr 1315 überliefert sind, zeigt uns, dass die Bürg über Bischofslack zu ihrer Verteidigung bestens ausgestattet war.

Ignac Marija grof Attems in gospostvo Podčetrtek do začetka 18. stoletja

Dejan Zadravec*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 94(497.4Podčetrtek):929Attems J. M.

Dejan Zadravec: Ignac Marija grof Attems in gospostvo Podčetrtek do začetka 18. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 78=43(2007), 4, str. 30–56

V razpravi je predstavljeno dogajanje na gospostvu Podčetrtek, in to od časa, ko se je zanj začel zanimati Ignac Marija grof Attems pa do začetka 18. stoletja. Attems je kot svetnik notranjeavstrijske dvorne komore prišel do informacij o zaplenjenem gospostvu Podčetrtek, za nakup katerega se je 17. aprila 1686 tudi odločil. Novopečeni lastnik je takoj začel z obnovo gospodarstva, v prvi vrsti z obnovitvijo zapuščene posesti in dela grajskega poslopja. Zaradi teh dveh projektov se je v prvih letih po nakupu precej časa zadrževal na gospostvu. V tem času je na gradu pogosto gostil različne veljake. Na kosila in večerje so največkrat prihajali župniki iz okoliških župnij, olimski pavlinci, kapucini iz Krškega in Ptuja, včasih pa tudi okoliško posvetno plemstvo, razni obrtniki in proviantni upravitelji. Proti koncu 17. stoletja je bilo njegovih in ženinih obiskov nekoliko manj, saj sta z nakupom brežiškega gospostva leta 1694 in izgradnjo novega štatemberškega dvorca v Makolah tudi slednja kraja postala izbora njegovega začasnega bivanja.

1.01 Original Scientific Article
UDC 94(497.4Podčetrtek):929Attems J. M.

Dejan Zadravec: Ignac Marija Count Attems and the Podčetrtek Manor until the 18th Century. Review for History and Ethnography, Maribor 78=43(2007), 4, pp. 30–56

The treatise presents the activities on and in connection with the Podčetrtek manor from the times when Ignac Marija count Attems first showed his interest in the manor until the beginning of the 18th century. Attems has, as a counsellor of the internal Austrian court chamber, got the information on the confiscated Podčetrtek manor and on the 17th April 1686 he decided to buy it. The new owner began with the renovation

* Dejan Zadravec, profesor zgodovine in angleškega jezika s književnostjo, podiplomski študent zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru, Koroška cesta 158, 2000 Maribor, zadravecdejan@yahoo.com

of the manor housekeeping, mostly with the renovation of the abandoned property and of a part of the castle building. These two projects were the reason why he often stayed at the manor in the first few years after the purchase. He had a lot of important guests at the manor in that time. He invited local vicars, the Olimje Pauline Fathers, Capuchin monks from Krško and Ptuj and sometimes also the local lord temporal, different craftsmen and provisions managers to lunches and dinners.

At the end of the 17th century he and his wife stayed at the manor less time because he also bought the Brežice manor in 1694 and he also built the Štatemberg castle in Makole and so these two locations also became places of his temporal residence.

Ignac Marija grof Attems

Ignac Marija grof Attems se je rodil 15. avgusta 1652 v Ljubljani kot najmlajši sin že tretjič poročenemu kranjskemu deželnemu vicedomu Janezu Frideriku grofu Attemsu in materi Frančiški Strozzi. Starši so umrli, še preden je postal polnoleten, oče, ko je bilo Ignacu 11 let, mati pa pet let pozneje. Njuna prezgodnja smrt je v mnogo čem spremenila njegovo življenje. Od vseh bližnjih sorodnikov je podporo in zavetje našel le pri sestri Mariani, ki je bila od leta 1665 poročena z baronom Zollnerjem in je živela na Štajerskem. Soodgovornost za očetovo zapuščino, ki so jo spremljali različni sodni procesi in dolgovi, njegov sedem let starejši in edini brat Franc Anton pa je zaradi slabega zdravja ni želel sam nositi, je napravila križ čez njegovo mladost. Leta 1671 je bil v starosti 19 let proglašen za polnoletnega, postal je samostojen. Za premožnega takrat še ni veljal. Iz materine zapuščine je prejel 3600 goldinarjev, od strica v Benetkah pa 2. julija 1672 854 skudov (*scudi*). Prav tako je bil solastnik gospostva Sv. Križ pri Vipavi, seveda proporcionalno tudi dolgov in sodnih procesov, vezanih na gospostvo, tako da od posesti ni užival bogve kakih rent.¹ Leta 1673 se je star 21 let začel šolati na ruški latinski šoli.² Ali je smrt sestrinega moža barona Zollnerja leta 1674, zaradi katere je odšel k sestri v Gradec ter ji nudil podporo, vplivala na dokončanje njegovega šolanja v Rušah, ni znano. Kasneje je v Gradcu uspešno končal študij prava in se kaj kmalu podal na takrat med plemstvom moderno študijsko potovanje po Evropi.³ Še pred dopolnitvijo 30. leta je dobil prvo pomembnejšo državno službo, 11. junija 1680 je namreč postal cesarsko-kraljevi komornik. Navezava prijateljskih stikov s stricem Andrejem Viktorjem grofom Attems-Petzensteinom, takratnim svetnikom notranjeavstrijske (NA) dvorne komore, pa mu

¹ StLA, fond Pallavicino Familie, karton 28, zv. 415, Marija Victoria Pallavicino, Familienbuch des Hauses Attems, VI., Die steirische Linie, tipkopis, 1 in 4–5 (dalje Pallavicino, Familienbuch).

² Jože Mlinarič, Seznam imen iz Latinske kronike. *Ruška kronika*. Maribor, 1985. 156.

³ Pallavicino, Familienbuch, str. 5–6; Ferdo Šerbelj, Kratka zgodovina grofov Attems. *Zbornik občine Slovenska Bistrica II.*, Slovenska Bistrica, 1990. 146.

je najbrž pripomogla, da ga je 16. novembra 1683 cesar Leopold I. imenoval za svetnika te komore.⁴ Dve še kar pomembni službi, sicer ne prevelika količina denarja, a zato več kot ustrezen naslov grofa ter primerna starost so bili nekateri izmed Ignacovih adutov za ženitev. Zasnubil je svojemu stanu primerno in slabih sedem let mlajšo Marijo Regino grofico Wurmbrand in se z njo poročil v štajerskem glavnem mestu 5. februarja 1685. Še ne 33-letni novopečeni mož je takrat že užival nek ugled na Štajerskem, saj si je za svoji priči izbral Jurija grofa Stubenberga in deželnega glavarja Jurija Kristijana grofa Sauraua. Slednji je obenem zastopal tudi deželnega kneza ter mu izročil poročno darilo, in sicer 150 goldinarjev. Precej višja je bila vsota, ki jo je prinesla v zakon Marija Regina, 2000 goldinarjev dote, ki sta jo Ignacu izplačala njena brata Jurij Andrej in Volk Friderik ter 31.719 goldinarjev lastnega premoženja v obliki cesarjeve zadolžnice Ani Crammer, podedovane po materi. Mladoporočenca sta naslednji dve leti živela kot najemnika v hiši na Gosposki ulici v Gradcu, nato pa je Ignac 5. maja 1687 za 5000 goldinarjev kupil hišo v neposredni bližini grofov Wurmbrand.⁵ Do leta 1700 se jima je rodilo 13 otrok, na njuno žalost pa jih kar osem ni dočakalo starosti 10 let.⁶

Slika 1: Pečat Ignaca Marije grofa Attemsa⁷

Nakup gospostva Podčetrtek

Grof Attems je v službi pri NA dvorni komori opravljal predvsem gospodarske posle. Na tak način je tudi prišel v stik z zaplenjeno posestjo pro-

⁴ Pallavicino, Familienbuch. 6.

⁵ Prav tam, str. 7.

⁶ Prav tam, 1–3.

⁷ AS, fond AS 768, fasc. 5, zv. 1701, Attemsovo navodilo upravitelju Robidi glede podložnika Gregorja Suhleja in njegove žitne desetine za leto 1699, fol. 1.

ti habsburških zarotnikov – hrvaških plemičev Zrinskega in Frankopana ter štajerskega deželana Ivana Erazma grofa Tattenbacha.⁸

Po Tattenbachovi aretaciji 22. marca 1670 sta bila vsa njegova posest in ostalo premoženje zaplenjena s strani cesarja in predana v upravo NA dvorni komori. Iz le-teh so se v naslednjih letih poravnali stroški grofove aretacije, sodnih procesov, vodenja posesti in terjatev njegovih upnikov. Teh ni bilo malo. Za dokazovanje upravičenosti zahtev Tattenbachovih upnikov je bil kmalu po njegovi usmrtitvi ustanovljen poseben organ, t. i. *judicium delegatum*, ki je od oktobra 1676 dalje skrbel tudi za upravo zaplenjenih posesti. Ko do leta 1682 Tattenbachovega premoženja ni bilo več, neizplačanih upnikov pa je ostalo še kar nekaj, se je *judicium delegatum* odločil za prodajo posesti. Že po prodaji gospostev Konjice in Rače se je izkazalo, da preostala Tattenbachova posest najverjetneje ne bo zadostovala za poplačilo vseh terjatev. Na podlagi tega je bil za gospostvi Podčetrtek in Štatenberg sestavljen seznam prednostnih upnikov, ki so lahko upali, da bosta doseženi kupnini za gospostvi tako visoki, da bodo njihove terjatve izplačane.

Informacije iz prve roke in pa ženino premoženje so Attemsu tako lahko bili podlaga pri odločitvi za nakup zaplenjenega Tattenbachovega gospostva Podčetrtek. Zanj se je začel zanimati najkasneje v začetku leta 1685. V mesecu marcu se je namreč preko javnega patenta seznanil z obema izvedenima cenitvama in vrednostjo gospostva.⁹ V svojem in ženinem imenu je kmalu za tem zaprosil pri NA dvorni komori za predajo zahteve (*pratension*), ki jo je imel cesar do omenjenega gospostva pri Tattenbachovi zapuščini v vrednosti 45.196 goldinarjev ter treh in pol krajcarjev in je bila 14. oktobra 1684 prepuščena omenjeni komori.¹⁰ V zameno je ponudil cesarjevo zadolžnico Ani Crammer iz 13. oktobra 1659 v vrednosti 31.719 goldinarjev in 24 krajcarjev, ki jo je po njeni smrti posredno podedovala njegova žena in na katero je bil pripravljen dati tudi popust, ter takojšnje plačilo preostalega zneska, in še dodatnih 20.000 goldinarjev posojila. NA dvorna komora je na osnovi Attemsove prošnje 8. maja sestavila dopis in ga poslala cesarju na Dunaj. Glede na to, da je bila Attemsova ponudba za cesarja vsekakor ugodna in ker mu je precejšnje izdatke povzročala že dve leti trajajoča vojna proti Turkom, je bilo z Dunaja pričakovati pritrdilni odgovor. To se je tudi zgodilo. Zeleno luč mu je dal *cum omni solemnitate* v tej stvari pristojen organ, tj. *judicium delegatum*, in na podlagi pozitivne

⁸ Pallavicino, Familienbuch, 7–8.

⁹ StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zv. 1550, Attemsovo poročilo glede pritožb Tattenbachovih upnikov, zadevajoče gospostvo Podčetrtek, z dne 9. 1. 1693, fol. 1–1' (dalje Attemsovo poročilo).

¹⁰ AS, fond AS 768, fasc. 3, Obvestilo o gospostvih Štatenberg in Podčetrtek, ok. 1685, fol. 1' (dalje Obvestilo o gospostvih Štatenberg in Podčetrtek).

odločitve le-tega nato tudi cesar.¹¹ Na cesarskem dvoru je bila 15. junija sestavljena uradna izjava, ki je bolj ali manj vsebovala dovoljenje predaje zahteve in pogoje predaje ter je bila poslana NA dvorni komori v Gradec. Z dovoljenjem je bilo pogojeno, da se od vrednosti cesarjeve zahteve odšteje 2/3 vrednosti omenjene zadolžnice, medtem ko naj bi bile preostala tretjina in vse obresti od glavnice spregledane oz. dane v popust; plačilo preostalega zneska v višini 24.049 goldinarjev ter 47 in pol krajcarjev pa naj se poravna v gotovini v urad NA dvornokomornega blagajnika po predaji zahteve; originalna cesarska zadolžnica in vse zadevajoče pobotnice se položijo pri omenjeni komori; 20.000 goldinarjev posojila z dovoljenimi pet odstotnimi obrestmi pa mora grof položiti pri NA dvorni komori v dveh mesecih, prav tako po predaji zahteve.¹²

Ker pa je bil cesar le eden od Tattenbachovih upnikov z utemeljenimi zahtevami do gospostva, je moral Attems dobiti še dovoljenje od drugih. Vendar je bilo slednje le formalnost. Vsem upnikom je bila seveda v interesu čim prejšnja povrnitev terjatev. Dovoljenje so mu izdali pred 11. februarjem 1686 pod pogojem, da so izpolnjene vse postavke, navedene v cesarjevi uradni izjavi.¹³ Le-te oz. tiste, ki so bile potrebne, je grof izpolnil do 11. februarja in tako po novem postal največji med upniki. Pred morebitno prodajo gospostva pa je bilo treba le-tega izročiti v pravno last Tattenbachovim upnikom. Za izvedbo predajnega postopka in priprav za prodajo Attemsju je *judicium delegatum* določil komisarja, in sicer svetnika NA dvorne komore Janeza Gašperja pl. Khellersperga in o njegovi nastavitvi 16. februarja obvestil še pooblaščenca Tattenbachovih upnikov dr. Roka Valerijana Langnerja ter dr. Jurija Krištofa Deyerla.¹⁴ Slednjima je bilo gospostvo naposled tudi predano. Vsi trije akterji so se kmalu napotili na gospostvo Podčetrtek in se tam sestali že vsaj 1. marca, kjer so nato v slabih dveh tednih pripravili vse potrebno za nadaljnjo prodajo. Dela niso imeli malo. V tem času so bili, vsekakor pod njihovim budnim očesom, sestavljeni vsaj trije dokumenti, neposredno povezani s prodajo gospostva.

¹¹ Attemsovo poročilo, fol. 1'.

¹² StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zv. 1551, Uradna izjava cesarja Leopolda I. NA dvorni komori glede Attemsove prošnje za predajo cesarjevih zahtev pri Tattenbachovi zapuščini z dne 15. 6. 1685, fol. 1–3; StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zv. 1551, Uradno pisno potrdilo NA dvornega blagajnika Antona Canduzzija o Attemsovih poravnanih obveznostih z dne 5. 8. 1686, fol. 1 (dalje Uradno Canduzzijevo potrdilo o Attemsovih poravnanih obveznostih).

¹³ StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zv. 1551, Dopis NA dvorne komore Ignacu Mariji Attemsju glede dovoljenja Tattenbachovih upnikov z dne 11. 2. 1686, fol. 1.

¹⁴ StLA, fond Archiv Attems, karton 231, zv. 1517, Dopis Andreja Leuttnerja Ignacu Mariji Attemsju glede obvestila pooblaščenca Tattenbachovih upnikov z dne 16. 2. 1686, fol. 1.

Inventure in cenitve gosposčinskih premičnin so se lotili 1. marca in nalogo opravili v enem dnevu.¹⁵

Preglednica 1: *Vrednost posameznih skupin premičnin gospodstva Podčetrtek 1. marca 1686*¹⁶

Pohištvo	30 gld 26 kr	0,6 %
Posteljno in namizno perilo ter preproge	97 gld 6 kr	1,8 %
Kositrni, medeninasti in bakreni izdelki	49 gld 53 kr	0,9 %
Železno posodje in drugi železni izdelki	16 gld 25 ½ kr	0,3 %
Leseno in pleteno posodje	18 gld 27 kr	0,3 %
Oborožitev	90 gld 29 kr	1,6 %
Voz	5 gld	0,1 %
Mreže	14 gld 30 kr	0,3 %
Vino	2718 gld 40 ¼ kr	49,3 %
Žito	1906 gld 45 kr	34,6 %
Stročnice	57 gld 18 kr	1 %
Soljeno meso in krvavice ter slanina	44 gld 27 ¼ kr	0,8 %
Govedo	432 gld 30 kr	7,8 %
Svinje	29 gld 3 kr	0,53 %
Perutnina	3 gld 48 kr	0,07 %
Skupaj	5514 gld 48 kr	100 %

Popisovalci so pri pregledu grajske opreme ugotovili, da je bila precej stara ter uničena in posledično ne vredna cenitve. Tista, ki je prišla v poštev za cenitev, je bila po njihovi oceni vredna dobrih 320 goldinarjev oz. le 5,9 % vrednosti nepremičnin. Ali je katerega od njih to razočaralo, ni znano, vsekakor pa slehernega ta občutek ni spreletel ob pogledu na zaloge vina, žita in drugih živil. Ob morebitnem kozarčku belega ali rdečega so ocenili, da je 437 štrtinov ter 11 in pol veder vina vrednih dobrih 2718 goldinarjev. Slednje se je ob koncu cenitve poleg zalog žita izkazalo kot daleč najvrednejša premičnina in je bilo potemtakem nanjo treba računati ob sestavi kakršne koli pogodbe v zvezi z gospodstvom. Med t. i. živo premičnino so šteli gosposčinske živali. Popisali in ocenili so govedo, svinje in perutnino, rejeno na pristavah, nekaj gosposčinskega goveda pa so našli tudi v vzreji pri podložnikih. Po napornem dnevu in zaključeni inventuri so tako Khellersperg, Langner in Deyerl dobili temeljit vpogled nad celotno količino in vrednostjo premičnin podčetrškega gospodstva: 85,7 % celotne

¹⁵ StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zv. 1549, Inventar gospodstva Podčetrtek z dne 1. 3. 1686, fol. 1.

¹⁶ Prav tam, fol. 2–19'.

vrednosti je odpadlo na zalogo živil, 8,4 % na živino in 5,9 % na grajsko opremo. Celotna vrednost je segala malce čez 5500 goldinarjev.

Še isti dan naj bi bile popisane vse denarne in naturalne obveznosti podložnikov in osebenjkov (*freiholden*), tudi tiste, ki jih le-ti niso poravnali med leti 1670 in 1684,¹⁷ to pa zaradi velikega števila obveznikov in neporavnanih obveznosti ni verjetno, pa čeprav je bilo to samo pisarniško delo in ni zahtevalo hoje po terenu. Popis se je moral sestavljati več kot en dan. Bil pa je več kot nujen. Pred prodajo je bilo namreč treba ugotoviti, kolikšen točno je celoten zaostanek in kolikšni so zaostanki posameznih podložnikov ter osebenjkov in ali so sploh še izterljivi. Ker se je vedelo, da je celoten zaostanek izredno velik, po nekaterih ocenah ga je bilo za okoli 20.000 goldinarjev,¹⁸ je bilo seveda to treba vključiti v prodajno pogodbo. Sestavljen popis je pokazal, da je bila vrednost napovedanih zaostankov precej točna. Podložniki v 15 letih niso poravnali denarnih obveznosti v znesku 16.589 goldinarjev ter 26 ½ krajcarjev,¹⁹ naturalnih pa v višini 2413 in pol škafov pšenice, 2930 škafov ovsja, 362 povesem prediva in dobrih 1270 funtov lanu, to pa je po takratni cenitveni vrednosti ustrezalo 3621 goldinarjem in 35 krajcarjem, skupaj torej 20.211 goldinarjev. Po mnenju sekvestra zaplenjenih Tattenbachovih posesti dr. Petra Lukrecija de Apostollisa so bili tolikšni zaostanki podložnikov predvsem posledica kmečkega upora leta 1675, dve leti trajajoče kuge in prevelike popustljivosti takratnih upraviteljev oz. njihovega slabega vodenja gosposčinske uprave.²⁰ Poravnane obveznosti od rustikalne posesti je imelo le dobrih 9 % podložnikov in 33 % osebenjkov. Za vse druge so se določili merila, po katerih so ugotovili izterljivost ali neizterljivost dolga. Za neizterljive so veljali še neporavnani zaostanki prejšnjih imetnikov gospodarskih enot, trenutnim pa so bili črtani tisti, ki so bili previsoki in jih podložniki glede na svoje gospodarsko stanje niso mogli poravnati. So pa slednjim, če so ti imeli kakšno drugo posest, predvsem vinograd, le-to zaplenili in njeno vrednost odšteli od dolga. Na tak način se je uspelo izterjati vsaj še 3515 goldinarjev. Večina preostalega je bila obravnavana kot neizterljiva.

Naslednja stvar, ki je zanimala komisarja in oba pooblaščenca, so bile že poravnane denarne obveznosti podložnikov za leto 1685. Na osnovi sestavljenega popisa so ugotovili, da se jih je med 10. decembrom omenjenega leta in koncem februarja naslednjega leta nabralo za 1283 goldinarjev ter

¹⁷ AS, fond AS 768, fasc. 64, Zaostanki podložnikov gospostva Podčetrtek 1670–1684 z dne 1. 3. 1686, fol. 1.

¹⁸ Poročilo o gospostvih Podčetrtek in Štatenberg, fol. 2'.

¹⁹ AS, fond AS 768, fasc. 3, Seznam denarnih zaostankov podložnikov gospostva Podčetrtek 1670–1684, marec 1686, str. 39.

²⁰ StLA, fond Archiv Attems, karton 435, zv. 2160, Poročilo o gospostvih Podčetrtek in Štatenberg, ok. 1685, fol. 2'.

10 ¼ krajcarjev.²¹ Ob pregledovanju podložniških obveznosti pa so prišli do spoznanja, da so imeli nekateri podložniki previsoko odmerjeno denarno pravdo. Sklenili so, da bo teh 60 funtov presežka treba odbiti oškodovanim podložnikom.²²

Na grad je v tem času prišel tudi Attems, kjer so nato potekala pogajanja glede cene (*ratione quanti*) za gospostvo. Sprva so bila neuspešna. Očitno nezadovoljni z izidom so mu komisar in pooblaščenca naznanili, da ima željo po nakupu gospostva še grof Reising.²³ Attems si glede tega ni delal sivih las, saj mu, po njegovih besedah, ni bilo mnogo do gospostva, ampak je želel *nur meiner pratension vndt zallung*.²⁴ Celo sam jih je nato prosil, naj pošljejo po omenjenega grofa in z njim sklenejo kupno pogodbo. Poslali so sla. Reising se je njihovemu pozivu odzval in nemudoma osebno prišel na grad. Za gospostvo je bil pripravljen ponuditi največ 42.000 goldinarjev, s čimer pa se komisar in pooblaščenca niso strinjali, zato je ta možnost odpadla. Prisiljeni so bili skleniti kompromis. Attems sta, najverjetneje pod zanj sprejemljivimi pogoji in kot prvemu pred vsemi upniki, dala pooblaščenca Tattenbachovih upnikov Langer in Deyerl gospostvo z vsem pripadajočim v zakup, dokler se ne bi sklenila sprejemljiva prodajna pogodba ali pa dokler se ne bi pojavil kakšen drug, seveda primeren kupec.²⁵

Zakupno pogodbo (*bestandts contract*) so uradno sklenili 12. marca 1686. Attems se je s slednjo obvezal, da bo letno oz. takoj po preteku vsakega zakupnega leta plačeval drugim upnikom štiri odstotne obresti od zahtev, ki so jih imeli do gospostva, saj so tudi oni, razumljivo, imeli pravico do pripadajočega užitka; da bo po potrebi vzdrževal grad in grajski inventar iz svojih gosposčinskih sredstev in prihodkov; da bo sam in pravočasno poravnal deželne naklade za leto 1686 v urad deželnega blagajnika; da bodo upniki lahko svobodno razpolagali oz. imeli pravice do vsega denarja, žita in vina, ki so ga podložniki dolgovali do konca leta 1685 in do zalog žita ter vina, razen seveda tistih, ki jih bo grof v tem času sam zaužil. Pooblaščenca sta se v imenu upnikov zavezala, da bodo v urad deželnega blagajnika poravnane vse obveznosti za leto 1685 in ga odpustila iz zadolžitve (*schadloss zu halten*).²⁶

²¹ AS, fond AS 768, fasc. 3, Izvleček pobranega davka za leto 1685, fol. 11.

²² Attemsovo poročilo, fol. 2'.

²³ Prav tam, fol. 2.

²⁴ Prav tam, fol. 2.

²⁵ ..., *sonder(n) mir bis ein kauer vorkomen tete, das guet in pfant gegeben word(en)* (prav tam, fol. 2); ..., *also lang vnnd vill ihnen haben nuzen vnd geniessen sollen, bis man sich mit denenselben od(er) einem andern herrn khauffer eines annemblichen khaufs veranlassen vnnd vergleichen* (StLA, fond Archiv Stättenberg, šk. 3, zv. 23, Zakupna pogodba za gospostvo Podčetrtek Ignacu Mariji Attems z dne 12. 3. 1686, fol. 1'; dalje Zakupna pogodba za gospostvo Podčetrtek).

²⁶ Zakupna pogodba za gospostvo Podčetrtek, fol. 1'–2'.

Ker se primeren kupec ni pojavil,²⁷ upniki pa niso hoteli čakati zaman, so se z obema pooblaščenca dogovorili, da zopet poskusijo skleniti prodajno pogodbo z grofom Attemsom. Oba pooblaščenca ter upniki so se sestali 17. aprila v nekem salonu v Gradcu, kjer so se v prisotnosti grofa Zwickl-Khiessla in barona Mandorfa²⁸ najbrž pogovarjali predvsem o sprejemljivih pogojih prodaje, v prvi vrsti o ceni. Po uskladitvi mnenj so poklicali grofa. Ko je prišel, so mu postavili svoje zahteve ter mu dali možnost, da se vsa stvar prestavi na naslednji dan. Ob tem so ga upniki vseskozi nagovarjali na nakup, tako da je naposled brez razmišljanja o dobičku ali izgubi pristal na nakup gospostva za 70.000 goldinarjev.²⁹ Za sorazmerno nizek znesek je dobil gospostvo z vsem pripadajočim ter vse njegove prihodke za leto 1685. Kupnino je moral poravnati v gotovini (*paar*), in sicer s pogojem, da se od celotne vsote odšteje vrednost cesarjeve zahteve do gospostva, jo obdrži v rokah ter tako postane plačilno sposoben. Za preostali znesek se je zavezal, da ga bo, razen 5000 goldinarjev, kmalu izplačal upnikom, medtem ko bi omejenih 5000 goldinarjev s petodstotnimi obrestmi plačal šele po štirih letih. Za dobljene prihodke za leto 1685 je moral deželnemu blagajniku in upnikom poravnati še preostale obveznosti za to leto, kar je tudi storil.³⁰ Glede neizterljivih podložniških zaostankov sta se prodajalca strinjala s kupčevim predlogom, da jih slednji ne bo izterjal od podložnikov, ter mu jih podarila. Grof Attems se je na koncu še obvezal, da bo tistih 60 funtov podložnikom previsoko odmerjene denarne pravde proporcionalno odštel.³¹

Kupnina za gospostvo pa ni znašala dovolj, da bi se vsem desetim Tattenbachovim upnikom do gospostva Podčetrtek izplačale v denarju odmerjene zahteve. Te zadostitve so bili deležni le prvi trije, preostalim so bile zahteve prenesene na gospostvo Štatenberg. Tako je Ignac Marija poravnal še preostanek svoje obveznosti do cesarja, na svoj račun pa so prišli še Gotfrid Viljem grof Reinstein in Tattenbach ter dediči in upniki po Rozini Suzani grofici Otting. Točno mesec dni po prodaji gospostva je Attems blagajniku (*hofffennigmaister*) NA dvorne komore Boštjanu Haydtu pl. Haydtegg, ki je bil obenem tudi njen svetnik, izročil prvi obrok še preostale denarne obveznosti v višini 22.031 goldinarjev in 10 krajcarjev.³² Manjkajočih 1818 goldinarjev ter 37 in pol krajcarjev je poravnal pred 30. julijem. Ker ob poravnavi ni dobil ustreznih pobotnic niti za ta znesek niti

²⁷ Attemsovo poročilo, fol. 2.

²⁸ Prav tam, fol. 2.

²⁹ Prav tam, fol. 2'; StLA, fond Archiv Attems, karton 225, zv. 1223a, Kupna pogodba o gospostvu Podčetrtek z dne 17. 4. 1686, fol. 2 (dalje Kupna pogodba o gospostvu Podčetrtek 1686).

³⁰ StLA, Landschaftliches Archiv, Antiquum VI., EB, št. 30, 5. 4. 1687.

³¹ Kupna pogodba o gospostvu Podčetrtek 1686, fol. 3–3'.

³² StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zv. 1551, Pobotnica dvornokomornega blagajnika z dne 17. 6. 1686, fol. 1.

za celotno plačano obveznost, je 30. julija predsednika komore prosil, da naroči blagajniku njihovo izstavitev.³³ Ta je to storil še isti dan.³⁴ Že šest dni pozneje je imel grof v rokah tako pobotnico za zadnji plačan obrok³⁵ kot tudi uradno potrdilo o vseh plačanih obveznostih do cesarja, ki mu ga je izdal NA dvornokomorni knjigovodja Anton Canduzzi.³⁶

Drugi med prednostnimi upniki do povrnitve dolgov iz Tattenbachove zapuščine je bil brat obglavljenega Ivana Erazma Gotfrid Viljem. Slednjemu je bila ugodena zahteva do Tattenbachove zapuščine v višini 6550 goldinarjev, od katerih je 6050 goldinarjev predstavljala pokojnikova neplačana kupnina za gospostvo Podčetrtek iz leta 1656.³⁷ Attems je zahtevan znesek poravnal v Gradcu 7. junija 1686 njegovemu pooblaščenca dr. Jakobu Sauerju. Vendar ne vsega v gotovini. Dr. Sauer je Attemsu izdal Gotfridovo pobotnico v višini omenjenega zneska,³⁸ le-ta pa mu je na roko plačal 4150 goldinarjev, za ostalih 2400 goldinarjev pa je bilo dogovorjeno, da jih 2200 *ex capite eines geschlagenen vndt justificierten arresti*³⁹ dobi Urška Terezija baronica Egkh, preostalih 200 pa pooblaščenca Tattenbachovih upnikov za kritje potnih stroškov in *gebirendten recompens*.⁴⁰ Baronici Egkh Ignac Marija ni imel priložnosti osebno vročiti denarja. Le-ta je naslednje leto poslala v Gradec svojega pooblaščenca Janeza Jurija Gaismana. Z grofom sta se sestala 19. dne poletnega meseca julija. Preden je Ignac Marija položil Janezu Juriju obljubljeni znesek v roko, mu je ta moral obljubiti, da bo prinesel pobotnico, ki so jo izdali dediči takrat že pokojnega Gotfrida Viljema.⁴¹ Obljubo je držal in tako sta 26. avgusta 1687 vdova Marija Barbara grofica Reinstein in Tattenbach, roj. grofica Kurtz, in njen sin Ferdinand Jožef z omenjenim dokumentom, izdanim v Münchnu, potrdila grofu Attemsu izpolnitev vseh obveznosti.⁴²

³³ StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zv. 1551, Prošnja Ignaca Marije Attemsa za izstavitev pobotnic z dne 30. 7. 1686, fol. 1–1'.

³⁴ Prav tam, fol. 2.

³⁵ StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zv. 1551, Pobotnica dvornokomornega blagajnika z dne 5. 8. 1686, fol. 1.

³⁶ Uradno Canduzzijevo potrdilo o Attemsovih poravnanih obveznostih, fol. 2.

³⁷ Obvestilo o gospostvih Štatenberg in Podčetrtek, fol. 2.

³⁸ StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zv. 1551, Pobotnica Gotfrida Viljema grofa Reinstein in Tattenbach z dne 7. 6. 1686, fol. 1.

³⁹ StLA, fond Archiv Stattenberg, škatla 3, zv. 23, Obveznica pooblaščenca Urške Terezije baronice Egkh Janeza Jurija Gaismana Ignacu Mariji grofu Attems z dne 19. 7. 1687, fol. 1 (dalje Obveznica Janeza Jurija Gaismana).

⁴⁰ StLA, fond Archiv Stattenberg, škatla 3, zv. 23, Obveznica Ignaca Marije Attemsa Gotfridu Viljemu grofu Reinstain in Tattenbach z dne 7. 6. 1686, fol. 1.

⁴¹ Obveznica Janeza Jurija Gaismana, fol. 1.

⁴² StLA, fond Archiv Attems, karton 231, zv. 1515, Pobotnica vdove Marije Barbare grofice Reinstein in Tattenbach ter njenega sina Ferdinanda Jožefa Ignacu Mariji Attems z dne 26. 8. 1687, fol. 1.

Bratu Ivana Erazma so kot prednostni upniki sledili dediči in upniki njegove in pokojnikove matere Rozine Suzane grofice Otting, roj. grofice Trebniške. Njihova zahteva do gospostva Podčetrtek je bila vredna 19.224 goldinarjev in 11 krajcarjev.⁴³ Prvi obrok v višini 5000 goldinarjev je grof Attems plačal 31. maja 1686 že znanemu dr. Langnerju, ki je zastopal interese dedičev grofice Otting iz drugega zakona.⁴⁴ Drugi obrok v višini 7000 goldinarjev je bil poravnan 5. marca naslednje leto, vendar ne preko pooblaščenca in dedičem, ampak samostanu Starejših sester v Gradcu, to pa so dan kasneje potrdile tudi njegova priorica Ana Rebeka ter podpriorica Rozalija Renata pl. Herberstein.⁴⁵ Zakaj je šlo toliko gotovine omenjenemu samostanu, ni znano, morda je bil slednji upnik pokojne grofice Otting. Kakor koli – 9. oktobra leta 1687 je prišlo do ponovnega obračuna vrednosti zahtev dedičev pokojne grofice do Tattenbachove zapuščine. Izvedel ga je *judicium delegatum* ob prisotnosti pooblaščenca grofičinih dedičev. Pa ne dr. Langnerja, ampak Janeza Adama Graterja, ki je bil na to mesto nastavljen 18. aprila istega leta.⁴⁶ Slednjemu je bilo ob umestitvi naročeno, da *das er sich vmb gedachte gelter eiferigist bewerben*, v kar pa tudi nihče njegovih nadrejenih *nit zweifl(e)n wollen*, da mu ne bi uspelo.⁴⁷ A vendar mu ni. *Judicium delegatum* je ugotovil, da jim ne pripada več kot 16.730 goldinarjev ter 16 krajcarjev in o tem še isti dan obvestil grofa Attemsa.⁴⁸ Temu je štiri dni kasneje priorica samostana Starejših sester, ki je že bila seznanjena z novim zneskom, dopustila, da lahko preostali znesek v višini 4730 goldinarjev in 6 krajcarjev izroči novemu pooblaščenca.⁴⁹ Očitno še kar likvidni Attems je vso terjatev poravnal do prvega marca leta 1688. Ta dan je skrbnici dedičev grofa Ottinga vdovi Ani Mariji Prondtner z 800 goldinarji poravnal še zadnji obrok.⁵⁰

⁴³ Obvestilo o gospostvih Štatenberg in Podčetrtek, fol. 2.

⁴⁴ StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zv. 1551, Pobotnica Roka Valerijana Langnerja kot pooblaščenca dedičev grofice Otting Ignacu Mariji Attemsu z dne 31. 5. 1686, fol. 1.

⁴⁵ StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zv. 1551, Pobotnica priorice in podpriorice samostana Starejših sester v Gradcu Ignacu Mariji grofu Attemsu z dne 5. 3. 1687, fol. 1–1'; StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zv. 1551, Pobotnica priorice in podpriorice samostana Starejših sester v Gradcu Ignacu Mariji Attemsu z dne 6. 3. 1687, fol. 1.

⁴⁶ StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zv. 1551, Namestitev Janeza Adama Graterja za pooblaščenca dedičev grofice Otting v zadevi Tatenbachove zapuščine z dne 18. 4. 1687, fol. 1–1'.

⁴⁷ Prav tam, fol. 1.

⁴⁸ StLA, fond Archiv Attems, karton 231, zv. 1515, Dopis *judicium delegatum* Ignacu Mariji Attemsu z dne 9. 10. 1687, fol. 1.

⁴⁹ StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zv. 1551, Pobotnica priorice samostana Starejših sester Ane Rebeke Ignacu Mariji Attemsu z dne 13. 10. 1687, fol. 1.

⁵⁰ StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zv. 1551, Pobotnica vdove Ane Marije Prondtner Ignacu Mariji Attemsu z dne 1. 3. 1688, fol. 1.

Še zadnji pravni akt, potreben pri prodaji gospostva novemu lastniku, je bilo treba urediti na deželni ravni. Namreč njegov prepis na Ignaca Marijo grofa Attemsa v štajerski deželni imenjski knjigi, ki se je hranila v uradu deželnega knjigovodje. Gospostvo Podčetrtek je bilo ob njegovi prodaji leta 1686 pri deželi zapisano z 213 funti in 13 denariči imenja, 131 goldinarji 4 šilingi in 29 denariči enostavne kontribucije ter 20 goldinarji mlinarine (*mühlgelt*) na imeni Ivana Erazma in Gotfrida Viljema grofov Tattenbach.⁵¹ Prepis gospostva na kupčevo ime sta pooblaščenca upnikov obljubila že v prodajni pogodbi,⁵² dejansko pa se je kolesje v tej smeri začelo vrteti 31. julija, ko sta obe v prodaji sodelujoči stranki formalno poslali sporočila o spremembi imetnika gospostva stanovskemu odboru.⁵³ Ker pa za prepis zadolženi knjigovodja tega kar nekaj časa ni storil, je grof Attems v začetku leta 1688 njegove nadrejene naprosil, da mu to še enkrat naročijo.⁵⁴ Ukaz je knjigovodja prejel 10. marca⁵⁵ ter ga kaj kmalu tudi izpolnil.

Attemsova bivanja na gospostvu

Po nakupu se je novopečeni lastnik lotil obnove gosposčinskega gospodarstva, ki je bilo po njegovem mnenju povsem uničeno (*ganz ruiniert*).⁵⁶ Obnova je potekala na vseh ravneh. V naslednjih nekaj letih so bila izboljšana zemljišča, zapuščene hube, ki jih je bilo več kot 45,⁵⁷ ponovno zasedene s podložniki, in narejeni so bili novi vinogradi. Podložniki in osebenjki so bili za izboljšanje svojega stanja deležni dajatvenih olajšav, prav tako pa jim ni bilo treba šest let opravljati skoraj nobene tlake. Na svoj račun je prišel tudi grad. Obnovili so streho ter na novo vstavili vsa vrata, pode in okna.⁵⁸ Izdelava 16 vrat in 19 okenskih podbojev je bila zaupana celjskemu mizarju po ceni 30 krajcarjev za okenski podboj in 45 krajcarjev

⁵¹ StLA, Gultaufsandungen, Tattenbach, Sporočilo pooblaščenecv Tattenbachovih upnikov o spremembi imetnika gospostva Podčetrtek z dne 31. 7. 1686, fol. 1 (dalje Sporočilo pooblaščenecv Tattenbachovih upnikov).

⁵² Kupna pogodba o gospostvu Podčetrtek 1686, fol. 4.

⁵³ Sporočilo pooblaščenecv Tattenbachovih upnikov, fol. 1'; StLA, Gultaufsandungen, Tattenbach, Sporočilo Ignaca Marije Attemsa o spremembi imetnika gospostva Podčetrtek z dne 31. 7. 1686, fol. 1.

⁵⁴ StLA, Gultaufsandungen, Tattenbach, Prošnja Ignaca Marije Attemsa za prepis gospostva Podčetrtek na njegovo ime v deželni imenjski knjigi, fol. 1.

⁵⁵ Prav tam, fol. 1'.

⁵⁶ Attemsovo poročilo, fol. 5.

⁵⁷ Dejansko ni šlo za hube in kmetije, ampak je iz štiftregistrov razvidno, da so opustele predvsem kočarske gospodarske enote.

⁵⁸ Attemsovo poročilo, fol. 4.

za ena vrata.⁵⁹ Obsežen projekt je zahteval, da je grof pogosto prihajal na gospostvo in se tukaj tudi nekaj časa zadrževal. V začetku septembra 1686 je z njim prišla še njegova, drugič noseča žena. Pri prvem porodu 11. januarja 1686 ni bilo vse v redu in je otrok umrl. Boleč spomin je kmalu utrdil podoben dogodek. Zaradi nekega pretrpljenega strahu⁶⁰ je Marija Regina predčasno rodila. Novorojenec je umrl še isti dan.⁶¹ To pa zakoncema Attems ni vzelo poguma, tako da sta bila že 2. novembra naslednjega leta, ko sta botrovala krstitvi Karla Martina, sina podčetrškega upravitelja Janeza Jakoba Milleja,⁶² tudi sama ponosna oče in mati dobra dva meseca stare hčerke Charlotte Marije.⁶³

Slika 2: Grad Podčetrtek konec 17. stoletja po Vischerju⁶⁴

Finančno je postajal Attems iz leta v leto bolj in bolj likviden, 27. oktobra 1688 je ponovno nastopil pomembno in donosno službo. Cesar Leopold I. ga je imenoval za vrhovnega proviantnega mojstra Slavonske vojne krajine. To pa ni bilo vsem po volji. Nekaterim deželanom je močno dišala dono-

⁵⁹ AS, fond AS 768, fasc. 5, zv. Upraviteljski urad Podčetrtek 1689–1690, Denarni obračun gospostva Podčetrtek od 5. 10. 1689 do 5. 10. 1690, fol. 26 (dalje Denarni obračun 1689/90).

⁶⁰ ... wegen eines ausgestandenen schroken (Pallavicino, Familienbuch, str. 8).

⁶¹ Prav tam, str. 8–9.

⁶² Župnijski urad Podčetrtek, šk. 1, Krstna matična knjiga župnije Podčetrtek 1678–1737, 2. 11. 1687.

⁶³ Pallavicino, Familienbuch, str. 1.

⁶⁴ Georg Matthaeus Vischer, Topographia Ducatus Stiriae 1681, Nachdruck, Graz 1975, 2. Band, št. 485.

snost službe, zato so si nadvse prizadevali, da bi jo grof Attems izgubil. Naprej so ga obtožili slabega upravljanja, to pa je NA dvorni vojni svet ovrigel. Nato so se sklicevali na dejstvo, da ni bil deželan in zato neupravičen do službe. Pridobitev statusa deželana za Ignaca Marijo, ki je izpolnjeval vse pogoje, ni bila pretirano težka. To oviro so premostili 8. februarja 1691. Predčasno rojstvo in smrt drugega otroka na gradu Podčetrtek na grofico nista vplivala vraževerno. V pozni nosečnosti je 7. oktobra 1689 z možem in vso dvorno služinčadjo zopet prišla na gospodstvo.⁶⁵ Verjetno se je hotela pred bližajočim se porodom malo odpočiti, grof pa urejati tekoče gospodarske zadeve in hoditi na lov. Gostov v tem jesenskem času zakonca nista kaj prida gostila, 30. oktobra ju je v spremstvu treh služabnikov obiskala vdova baronica Reising, štiri dni kasneje pa nek gospod Popp s svojim sinom. Slednja sta tukaj ostala štiri dni. Jedla sta ločeno. Oče za grofovo mizo, sin pa z grajsko služinčadjo.⁶⁶ Po mesecu in dnevu bivanja v Podčetrtku ter ob bližajočem se datumu poroda sta grof in grofica zapustila gospodstvo in se v kočiji odpeljala najprej v Makole,⁶⁷ od tam pa kmalu domov. Že 18. novembra sta bila v Gradcu, kjer je Marija Regina rodila dečka. Veselje je bilo že tretjič kratkotrajno. Malček je že dva dni kasneje umrl.⁶⁸

Grofa Attemsa čez zimo ni bilo na gospodstvo. Znova ga je obiskal ob prvih znakih pomladi, in sicer 16. marca 1690. Spremljala sta ga služabnik Ivan Jorgen in služabnica Neža. Tokratni namen njegovega prihoda je bil predvsem službeni. S svojimi podrejenimi proviantnimi uradniki je bil namreč dogovorjen, da mu pokažejo letne obračune. Upravitelji proviantnih uradov v Celju, Ptuju in Mariboru so prišli že takoj naslednji dan. Seveda ne sami. Meyersberga in Sulleya sta spremljala po dva služabnika, Schoriana pa eden.⁶⁹ Polna zasedba to še ni bila. 18. marca je pred kosilom prišlo še pet proviantnih uradnikov s štirimi služabniki. Pri obedu se jim Attems ni pridružil, so pa skupaj večerjali. Popoldan naslednjega dne so odjahali vsak na svoj konec. Prihodnjih nekaj dni je glavni proviantni mojster čakal še na Ivana Jorgena, proviantnega upravitelja iz Petrinje. Ta se je prikazal 23. marca popoldan v spremstvu strežaja ter hlapca in tu ostal en dan. V 11 dnevih, ki jih je grof prebil na gospodstvu, je na gradu gostil tudi precej okoliških cerkvenih dostojanstvenikov. Po dvakrat je obedoval z zibiškim župnikom, olimskim priorjem in nekim patrom ter enkrat s podčetrtskim župnikom. Na velikonočnem kosilu se mu je 26. marca pridružil olimski

⁶⁵ AS, fond AS 768, fasc. 5, zv. Upraviteljski urad Podčetrtek 1689–90, Dnevni listek izredno porabljenega vina ob prisotnosti grofa Attemsa od 5. 10. 1689 do 5. 10. 1690, fol. 1 (dalje Dnevni listek izredno porabljenega vina 1689/90).

⁶⁶ Prav tam, fol. 1–2.

⁶⁷ Prav tam, fol. 2'.

⁶⁸ Pallavicino, Familienbuch, str. 2.

⁶⁹ Dnevni listek izredno porabljenega vina 1689/90, fol. 3–3'.

prior. Od posvetne gospode je gostil le sosednjega žusemskega graščaka Filipa barona Reisinga.⁷⁰

Jedilnik je bil v času Attemsovega bivanja na gradu vedno razkošen. Jedli so kupljeno govedino, teletino, zajčje meso in polže,⁷¹ prav tako pa je bila na voljo hrana, ki jo je gospostvo samo pridelalo ali pa dobilo v obliki dajatev od kmetov, torej razne mesnine iz svinjskega mesa, purani, kopuni, kokoši, jajca, siri, ribe in raki. RIBE in rake so pogosto jedli, vselej pa ob petkih, na dan, ko so se kristjani spominjali Jezusove smrti in je bilo uživanje drugega mesa prepovedano.⁷² Neznanka je začinjenost hrane. Začimb – izjema je sol – upravitelj gospostva ni kupoval, kar daje slutiti, da je kuharica za kuho uporabljala predvsem začimbe z domačih vrtov. Pa vendar je težko verjetno, da grof in grofica ter njuni gostje in služinčad niso jedli vsaj popoprane hrane. Najbrž so bile začimbe pridobljene na kak drug način. Pijače ni bilo treba kupovati, saj je bilo vina na pretek. Količina zaužitega vina pri kosilu ali večerji temu primerno ni bila majhna. Če je Attems sam večerjal ali obedoval, mu je bil na mizo navadno postavljen bokal in četrta vina (dober liter in pol), služabniki so dobili po pol bokala.

Izboljšanje gosposčinskega gospodarskega stanja se je nadaljevalo z izgradnjo novega hleva. Njegova postavitvev je bila zaupana zidarju in mizarju iz Celja. Obrtnika Palir in Tausel sta semkaj prišla 21. marca 1690,⁷³ vendar z delom še nista takoj pričela. Zidar Palir je šel celo dva dni kasneje za krajši čas v Makole.⁷⁴ Dela so se pričela 28. marca in končala 10. julija. Hlev, za katerega je bilo med drugim porabljenih tudi 700 pohorskih desk,⁷⁵ je bil povečini lesen. V času gradnje sta obrtnika po pogodbi dnevno dobivala tri bokale vina, 10 funtov mesa tedensko ter skupno za tri graške četrte rženega kruha.⁷⁶

Še zadnjič v letu 1690 je Attems prišel na gospostvo 3. septembra popoldan. Tudi tokrat sta ga spremljala dva služabnika. Namen njegovega prihoda ni natančno jasen, bil pa je povezan s Tattenbachovo komisijo in

⁷⁰ Prav tam, fol. 3¹–6.

⁷¹ Denarni obračun 1689/90, fol. 18.

⁷² Miha Preinfalk, *Zemljiško gospostvo Turjak pod taktirko Hansa Mordaxa (1514–1515)*, Kronika, 46(1998), št. 1–2, str. 26.

⁷³ Dnevni listek izredno porabljenega vina 1689/90, fol. 4¹.

⁷⁴ Prav tam, fol. 5.

⁷⁵ Denarni obračun 1689/90, fol. 20.

⁷⁶ Prav tam, fol. 24¹; AS, fond AS 768, fasc. 5, zv. Upraviteljski urad Podčetrtek 1689–90, Vinski obračun gospostva Podčetrtek od 5. 10. 1689 do 5. 10. 1690, fol. 3 (dalje Vinski obračun 1689/90); AS, fond AS 768, fasc. 5, zv. Upraviteljski urad Podčetrtek 1689–90, Žitni obračun gospostva Podčetrtek od 5. 10. 1689 do 5. 10. 1690, fol. 3¹ (dalje Žitni obračun 1689/90).

deželskim sodiščem, 5. septembra so z njim kosili olimski prior, pater Jože in podčetrški župnik, po kosilu pa je odšel.⁷⁷

V letu 1687 je grof Attems sklenil, da bo kupil še gospostvo Štatenberg. Slednje mu je naposled tudi uspelo, vendar ne v celoti. Od Tattenbachovih upnikov je do začetka leta 1694 odkupil za dobrih 135 funtov imenjske vrednosti gosposčinskih posesti in pravic,⁷⁸ torej slabih 28 % nekdanjega obsega gospostva. Očitno pa se mu je to zdelo zadostno, da je začel povsem na novo graditi dvorec v Makolah, v katerega izgradnjo je do začetka leta 1693 vložil več kot 20.000 goldinarjev.⁷⁹ Denar za ta podvig je vsekakor imel; 6. maja 1689 je namreč bratu Francu Antonu prepustil svoj delež pri očetovi zapuščini za 33.000 goldinarjev.⁸⁰ Natančnega datuma začetka gradnje sicer ni mogoče določiti, se je pa ta začela kmalu po 17. marcu 1690. Tega dne so namreč prišli na grad Podčetrtek kamnosek, mizar in zidarji ter z Attemsom sklenili pogodbo za delo na Štatenbergu.⁸¹ Konkretna dela so se začela ali pa so bila v teku že v drugi polovici julija. Ker štatenberško gospostvo ni moglo kriti vseh potreb delavcev in tudi Attemsa, ki se je v tem času tamkaj – razumljivo – precej zadrževal, po hrani in pijači, je začel podčetrški upravitelj od 22. julija dalje enkrat ali dvakrat tedensko pošiljati v Makole tako gosposčinski kot tudi kupljen živež. V naslednjih slabih treh mesecih je poslal najmanj 662 funtov govedine, 133 funtov teletine, dve kravi, 60 funtov loja, nekaj škafov soli, 2 sira, 16 graških četrto različnih vrst žita in stročnic ter večjo količino vina.⁸² Gradnja je leta 1695 še potekala, saj je Benedikt Saller takrat tamkaj opravil za 140 dni zidarskih del.⁸³ Svojo dokončno zunanjo in deloma tudi notranjo podobo je novi dvorec v Makolah kazal že leta 1697. Takrat je namreč Ignac Marija naročil novomeškemu kiparju Martinu Baselliju izdelavo dveh oltarjev za grajsko kapelo.⁸⁴ Torej je bila v tem letu že v teku njegova notranja oprema.

Grof in grofica Attems sta 5. avgusta 1691 v spremstvu treh služabnikov in spletične ponovno obiskala grad Podčetrtek. Obisk je bil popolnoma

⁷⁷ Dnevni listek izredno porabljenega vina 1689/90, fol. 6; Denarni obračun 1689/90, fol. 22'.

⁷⁸ Več o tem: Dejan Zadavec, Gospostvo Štatenberg v zadnjem desetletju 17. stoletja po štifregistrih iz let 1689–1691, 1692, 1694, 1696–1700. *Mlinaričev zbornik*. SHS 5(2005), št. 1–3, str. 239–243.

⁷⁹ ... *das geschlos Stattenberg ex fundamento aufgepaut vndt mir alles zu raten, verstehe in gebey, vber 20000 fl. habe kosten lassen* (Attemsovo poročilo, fol. 4).

⁸⁰ Pallavicino, Familienbuch, str. 9.

⁸¹ Dnevni listek izredno porabljenega vina 1689/90, fol. 3'.

⁸² Denarni obračun 1689/90, fol. 21'–25; Vinski obračun 1689/90, fol. 1'; Žitni obračun 1689/90, fol. 1', 3' in 9.

⁸³ StLA, fond Archiv Attems, karton 244, zv. 1568, Denarni obračun gospostva Podčetrtek od 5. 10. 1694 do 5. 10. 1695, fol. 18' (dalje Denarni obračun 1694/95).

⁸⁴ Sergej Vrišer, K problematiki baroka na Slovenjebistriškem. *Zbornik občine Slovenska Bistrica II*. Slovenska Bistrica 1990, str. 114.

poslovne narave. Leto je bilo naokoli in zopet je bilo treba pregledati obračune proviantnih oficirjev. Zakoncema Attems se je kmalu po prihodu na kosilu pridružil že znani pater Jože. Na večerji menih ni ostal, verjetno se je že pred tem vrnil k sobratom v Olimje, tako da sta zakonca večerno hrano in pijačo v miru zaužila sama. Naslednji dan so že pred poldnevom prispeli proviantni oficirji s svojimi služabniki. Vseh osem, ki jih je spremljalo prav toliko služabnikov, je v Podčetrtku ostalo do 8. avgusta. Razen patra Jožeta, ki se je 7. avgusta zopet odzval povabilu na kosilo ter seveda oficirjev Attemsa tokrat nista gostila nikogar. Odšla sta istega dne kot oficirji.⁸⁵

Dober mesec pozneje je Ignac Marija svojo posest povečal še za eno gospostvo. Od Benigne Izabele baronice Zehendtner je 15. septembra 1691 kupil gospostvo Hartenštajn in del pilštanjskega gospostva.⁸⁶

Kljub temu da je bilo gospostvo Podčetrtek v Attemsovih rokah že dobrih pet let in pol, pa se prah okoli njegove prodaje še ni polegel. Grof se je 7. januarja 1693 srečal z grofom Falkenhau (*Falwenhaub*) v salonu pri grofici Cronegg, kjer mu je ta sporočil nekaj zanj nič prijetnih novic. Nekateri Tattenbachovi upniki so se namreč pritoževali nad pogoji prodaje gospostva. Najbolj jih je motilo: kupnina za gospostvo, zatajena realna višina denarne pravde (*verschwigen pfund gelt*), ki je je bilo za več kot 400 funtov oz. goldinarjev, torej veliko več, kot je bilo v cenitvi zapisano, ter s strani upnikov pri prodaji podarjen podložniški zaostanek v višini okoli 15.000 goldinarjev, ki naj bi ga Ignac Marija izterjal, čeprav se je zavezal, da ga ne bo. Zaradi teh razlogov se je upnikom zdelo upravičeno, da bi jim moral novi imetnik plačati višjo kupnino za gospostvo.⁸⁷ Attemsa ta novica ni pustila ravnodušnega. Že dva dni kasneje⁸⁸ je za *judicium delegatum* lastnoročno spisal 11 strani obsegajoče poročilo, v katerem je spodbijal nanj naslovljene zahteve in obtožbe. Glede prenizke kupnine si ni nič očital, saj so ga, po njegovih besedah, upniki rotili (*auf instendiges bitten*), da kupi Podčetrtek. Prav tako pa je v tem času zaradi ukvarjanja s tem nakupom zamudil priložnost za nakup drugih posesti.⁸⁹ Slabih 60 funtov podložnikom previsoko odmerjene denarne pravde in nekatere v urbarju pomotoma dvakrat zabeležene služnosti so bile tudi že odbite in izbrisane.⁹⁰ Glede podarjenega zaostanka je najprej malce sarkastično pripomnil, da

⁸⁵ AS, fond AS 768, fasc. 5, zv. Upraviteljski urad Podčetrtek 1689–90, Izredna dnevna poraba vina pri gospostvu Podčetrtek od 5. 8. do 8. 8. 1691, fol. 1–2.

⁸⁶ StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zv. 1547, Pobotnica Marije Benigne baronice Stubenberg Ignacu Mariji Attemsu z dne 18. 9. 1691, fol. 1.

⁸⁷ Attemsovo poročilo, fol. 1.

⁸⁸ Prav tam, fol. 5'.

⁸⁹ Prav tam, fol. 4'.

⁹⁰ Prav tam, fol. 2' in 4'–5.

mu je srčno žal, da mu niso podarili kaj boljšega,⁹¹ nato pa izzval upnike, da na svoje stroške pošljejo komisarje v Podčetrtek, ki bi pri podložnikih ugotovili, ali in koliko starih zaostankov je bilo dejansko pobranih. Sam je menil, da se jih je samo 100 goldinarjev ali nekaj malega več. Da bi njegova trditev zvenela iskreno oz. verjetno in da bi upnike pripravil k temu, da bi dvakrat premislili, v kaj se spuščajo, jim je ponudil neke vrste stavo. V primeru njegove krivde, čeprav se sam tako ni počutil, jim je bil pripravljen *in duplo ein regal geben*, če pa bi se izkazalo, da njihove obtožbe ne držijo, potem bi oni morali njemu ali njegovim dedičem dati zadoščenje oz. plačati vse stroške in nevšečnosti, saj *ohne fundament kein ungelegenheit zu machen ist*.⁹² Nadalje o tej zadevi ali ukrepah proti Attemsusu več ne beremo, to pa daje slutiti, da so upniki *potegnili kratko*.

Izgradnja novega štatemberškega dvorca, nakup gospostva Brežice leta 1694 od potomke grofov Frankopanov za 90.000 goldinarjev⁹³ ter imenovanje za svetnika NA tajnega sveta, in sicer *ohne Rang und Salary*, 22. decembra 1696⁹⁴ niso bistveno vplivali na čas, ki ga je Attems preživel na gospostvu. Še vedno je prihajal dva- do trikrat letno. Vedno manj časa pa je preživel v Gradcu. Če se je prvih nekaj let po nakupu podčetrškega gospostva najpogosteje gibal na relaciji Gradec–Podčetrtek in obratno, se je odslej njegova glavna smer potovanja in nastanitve razširila na Gradec–Štatenberg–Podčetrtek–Brežice in obratno.

Z ženo sta se 19. februarja 1699 v spremstvu osmih služabnikov in štirih spletičen pripeljala na podčetrški grad iz Brežic. Dva dni kasneje sta prišla še dva kapucina, od katerih je eden ostal vse do Attemsovega odhoda. Ta si je poleg dnevno zaužitega vina vsak večer pred spanjem privoščil še pol bokala (*schlaftrunkh*). Gostje pri posameznih kosilih in večerjah so bili že bolj ali manj znani obrazi okoliških cerkvenih dostojanstvenikov. Od novih sta za grofovo mizo sedela le nek gospod Aparnik (*Aparnikh*) in rogaški upravitelj. Slednji je to čast doživel na pustni dan 3. marca (*faschnig*). Tega dne je bila sploh največja gneča za grofovo mizo, saj sta kosilu in večerji prisostvovala še olimski prior in seveda že omenjeni kapucin. Attemsovi služinčadi je bilo dodeljeno celo nekaj več vina kot navadno. Na isti dan kot kapucina, torej 21. februarja, sta na grad prišla tudi kamnosek in slikar (*maller*). Kamnosek je odšel že naslednji dan, medtem ko je slikar ostal do Attemsovega odhoda. Kaj konkretno je slikal ali pleskal, ni znano, je pa dnevno popil bokal gosposčinskega vina. Na gospostvu se v tem poznem zimskem času ni veliko dogajalo; 21. februarja sta dva mesarja klala gospo-

⁹¹ ... *das mir herzlih laith ist, ..., das sie mir niht was bessers geschenkt* (Prav tam, fol. 3–3').

⁹² Prav tam, fol. 3'–4.

⁹³ Jože Koropec, Brežice v srednjem veku. ČZN, 47(1976), št. 1, str. 114.

⁹⁴ Pallavicino, Familienbuch, str. 14.

ščinske svinje, 24. februarja se je na gradu ustavil zlatar (*geldschlag(er)*) iz Brežic, ki je bil na poti v štatemberški dvorec posrebiti oltar, 28. februarja pa je nekaj podložnikov prišlo poravnat svoje denarne obveznosti. Slednji so ob tej priliki dobili nekaj vina za priboljšek, kar je bilo sicer v navadi le, ko je bil Attems na gospostvu. Zakonca Attems sta 9. marca z vsem spremstvom in slikarjem, potem ko je kovač okoval enega od grofovih konjev, zapustila Podčetrtek in se odpeljala na Štatenberg.⁹⁵

Tudi takrat, ko na gradu ni bilo njegovega imetnika, tam ni manjkalo imenitnejših gostov. Od plemstva je 6. aprila 1699 prenočil baron Moscon, 19. maja grof Wildenstein, slednjega je spremljalo kar 14 služabnikov, 20. maja grof Davia in 7. septembra baron Wintershofen.⁹⁶ Izmed članov meniških redov so se med marcem in septembrom na gradu ustavljali, da bi se okrepčali in včasih tudi prenočili predvsem kapucini, ki so potovali iz Krškega – enkrat celo iz Zagreba – na Ptuj in obratno. Za nameček so dobili navadno ob odhodu še popotnico v vinu, mogoče tudi kaj hrane.⁹⁷ Ostale maloštevilne grajske goste so v tem času predstavljali mimoidoči vojaki oz. bolje rečeno njihovi nadrejeni, enkrat brežiški upravitelj s služabniki, 22. aprila je na poti v Brežice zavetje pred nočjo našel Attemsov hlevski mojster (*stallmeister*) iz Gradca, 14. junija pa že omenjeni slikar, vračajoč se s Štatenberga.⁹⁸ Izvedenih je bilo kar nekaj obrtnih storitev. Krajši čas, do 10 dni, so svoje storitve tukaj nudili dimnikar (3 dni), živinozdravnik (3), ptujski ključavničar (5), sedlar (2), lončar (9) ter potujoči steklar (*glaser*, 4). Večji obrtni investiciji sta bili dve. Od 7. avgusta dalje so sodarji v presledkih izdelovali nove sode ali pa popravljali stare, ker se je počasi bližal čas trgatve. Do konca avgusta se jih je v petih delovnih dneh zvrstilo 16. Po dvotedenskem zatišju so 16. septembra zopet nadaljevali z delom. Naslednje štiri dni je obenem delalo kar šest sodarjev. Že od 6. julija dalje so, prav tako v presledkih, neko večje delo opravljali tesarji. Do 19. septembra je v povprečju pet do šest tesarjev delalo 31 dni. Tako kot sodarji so tudi ti med 16. in 19. septembrom delali v večjem številu kakor poprej. Skrajni rok za dokončanje dela je verjetno predstavljal 19. september, saj je takrat na gospostvo s Štatenberga zopet prišel Attems, ki si je med drugim gotovo ogledal tudi naročeni investiciji.⁹⁹ Tudi tokrat sta ga spremljali žena in služinčad. Razen prvega in zadnjega dne sta vseskozi gostila znance, izključno iz vrst cerkvenih dostojanstvenikov. Tudi marčevski kapucin ju je dva dni po njunem prihodu zopet obiskal, le da tokrat ni ostal samo do

⁹⁵ AS, fond AS 768, fasc. 5, zv. Nastanitev vojaštva v gospostvu Podčetrtek 1699, Register izredno porabljene vina v letu 1699 pri gospostvu Podčetrtek, fol. 1–4'.

⁹⁶ Prav tam, fol. 5'–6 in 8.

⁹⁷ Prav tam, fol. 6'–7'.

⁹⁸ Prav tam, fol. 5'–6' in 7'.

⁹⁹ Prav tam, fol. 5 in 6–9.

njunega odhoda, ampak celo štiri dni dlje. Ostalo priložnostno družbo in vire informacij so poleg grajskega osebja sestavljali stari in dobri olimski pater, nek olimski menih, podčetrški župnik ter nek minorit, 28. septembra pa se je karavana Attemsovih napotila proti jugu, v Brežice.¹⁰⁰

V oktobru se na gospostvu ni dogajalo nič kaj konkretnega, le manjša obrtniška dela so se izvajala. Nedokončano delo je morda opravljalo pet sodarjev še 4. in 5. oktobra, dva dni prej pa je z delom zaključil sedlar. Bolj pester je bil november, vsaj kar se gostov tiče: 2. novembra je prišel na grad v spremstvu dveh hlapcev žički pater prokurator, tukaj prenočil in se naslednji dan napotil naprej proti jugu. Deset dni pozneje sta prišla grofa Rabatta in Wildenstein, 21. novembra, dan po brežiških frančiškanih, pa še baron Wintershofen.¹⁰¹

Attems se je ponovno prikazal na Nikolajevo. Tega dne je kajpada gostil prazniku primerne ljudi. Ostal je do 15. decembra, nato pa se odpeljal v smeri proti Štatenbergu.¹⁰² Spomin na Jezusovo rojstvo je grajsko osebje praznovalo še z dvema menihoma. Slednja sta se na svojo pot naprej podala dober dan pred začetkom novega stoletja.¹⁰³

Tudi leto 1700 ni prineslo bistvenih sprememb, vse je bolj ali manj potekalo v ustaljenem ritmu. Grof Attems se je na gospostvu ustavil dvakrat, 13. februarja je njega in celotno karavano iz Brežic pripeljalo šest vprežnih (*gutschy*) in dva jahalna konja. Ob navzočnosti že domačih gostov sta z ženo tukaj preživela pust, nato pa se zadnjega dne v mesecu napotila proti Štatenbergu.¹⁰⁴ Ponovno sta se z ženo in s spremstvom vrnila 24. septembra,¹⁰⁵ le da tokrat s štirimi jahalnimi in prav toliko vprežnimi konji.¹⁰⁶ V tednu, ki sta ga zakonca tukaj prebila, jima ni bilo dolgčas. Poleg

¹⁰⁰ Prav tam, fol. 8'–11.

¹⁰¹ Prav tam, fol. 10'–11'.

¹⁰² Prav tam, fol. 11'.

¹⁰³ Prav tam, fol. 12.

¹⁰⁴ AS, fond AS 768, fasc. 5, zv. 1701, Register izredno porabljenega vina pri gospostvu Podčetrtek od 1. 2. 1700 do 31. 1. 1701 z dne 31. 1. 1701, fol. 1 (dalje Register izredno porabljenega vina 1700); AS, fond AS 768, fasc. 5, zv. 1701, Seznam za konje porabljenega ovsa pri gospostvu Podčetrtek od 1. 2. 1700 do 31. 1. 1701 z dne 31. 1. 1701, fol. 1 (dalje Seznam za konje porabljenega ovsa 1700).

¹⁰⁵ Zaradi pomanjkanja virov ni mogoče natančno določiti vseh Attemsovih bivanj na gradu Podčetrtek od dneva nakupa gospostva pa do konca leta 1700. Poleg že vseh predstavljenih se je tukaj mudil še 9. januarja 1688 (StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zv. 1552, Poravnava med Ignacom Marijo grofom Attemsom in Janezom Feliksom baronom Reisingom z dne 9. 1. 1688, fol. 1'; dalje Poravnava med Attemsom in Reisingom), 21. septembra 1689 (AS, fond AS 768, fasc. 5, zv. Upraviteljski urad Podčetrtek, Potrdilo Attemsa Primožu Sernu za poravnavo sodnega vina z dne 21. 9. 1689, fol. 1) ter 21. januarja, 9. julija in 23. avgusta 1695 (Denarni obračun 1694/95, fol. 16' in 22).

¹⁰⁶ Seznam za konje porabljenega ovsa 1700, fol. 1'.

različnih, a že običajnih obveznosti sta bila precej okupirana še s svojimi gosti. Le-te sta gostila vsak dan.

Seznam Attemsovih gostov med 24. septembrom in 1. oktobrom 1700:¹⁰⁷

25. september	kosilo	podčetrtški župnik
26. september	kosilo, večerja	baron Adlerskorn in olimski subprior
27. september	kosilo večerja	olimski prior in dva frančiškana dva frančiškana
28. september	kosilo	olimski pater
29. september	kosilo	olimski pater
30. september	kosilo	olimski pater in podčetrtški župnik

Od popotnikov so se na gradu zopet daleč največ ustavljali kapucini. V tem letu jih je prenočišče in hrano poiskalo skupno vsaj 44.¹⁰⁸ Predvsem pogosti so bili med 5. in 27. majem, ko so šli na kapitelj v Zagreb, in med 8. in 15. junijem, ko so se vračali od tam;¹⁰⁹ 10. marca je s Štatenberga na konju belcu (*schimmel*) prijahal pater Jože in ostal slabe štiri dni,¹¹⁰ slabega pol leta kasneje pa je mimo pripešal še nek frančiškan.¹¹¹ Izmed drugih popotnikov so bili najpogostejši tisti, ki so imeli kakšne opravke na Attemsovih gospodstvih Štatenberg in Brežice. Dvakrat so na tej vmesni postaji poiskali okrepcila zdravnik, brežiški frančiškanski gvardijan ter brežiški hlevski mojster in enkrat zidar Ivan ter kamnosek Jakob.¹¹² Poslovno so se v času Attemsove odsotnosti zglasili trije mesni komisarji s služabniki, gospod in gospa Novak ter olimski subprior.¹¹³ Slednji je prišel 3. aprila v spremstvu pisarja glede dolga, ki ga je imelo podčetrtško gospodstvo do olimskega samostana in obratno. Upravitelj Robida je obiskovalcu poravnal dolg – šlo je za nek davek za leti 1698 in 1699 v skupni višini 13 goldinarjev in 59 krajcarjev – na način, da je črtal dvoletni dolg olimskega samostana gospodstvu za najeti njivi v višini 12 goldinarjev in 20 krajcarjev, ostanek pa je poravnal v gotovini.¹¹⁴ Od ljudi plemenitega rodu so se na gradu v tem letu ustavili in prenočili gospod Mosegger s hlapcem ter baron in baronica Adlerskron. Slednja nista prišla skupaj, ampak ločeno. Baron je drugič v tem letu prijahal 24. novembra v spremstvu treh služabnikov, baronica pa

¹⁰⁷ Register izredno porabljenega vina 1700, fol. 4–4'.

¹⁰⁸ Prav tam, fol. 1'–3 in 4.

¹⁰⁹ Prav tam, fol. 1'–2.

¹¹⁰ Prav tam, fol. 1'; Seznam za konje porabljenega ovsa 1700, fol. 1.

¹¹¹ Register izredno porabljenega vina 1700, fol. 3'.

¹¹² Prav tam, fol. 1'–3 in 5'.

¹¹³ Prav tam, fol. 1'–2 in 3'.

¹¹⁴ AS, fond AS 768, fasc. 5, zv. 1701, Pobotnica olimskega patra Janeza *Satagouicha* za plačan davek za leti 1698 in 1699 z dne 3. 4. 1700, fol. 1.

15 dni kasneje. Grofa Langenheimb in Steinpeis sta sicer 5. junija prijahala na grad, vendar se nista ne okrepčala ne prespala, le njuna konja sta bila oskrbljena z ovsom. Po krajšem premoru sta se odpravila naprej.¹¹⁵ Drugo polovico leta so zaznamovali predvsem številni mimohodi vojaštva.¹¹⁶

Obrtna popravila in vzdrževanje pa tudi izdelava novih izdelkov so se odvijali skozi celo leto. Celjski dimnikar je zaslužil svojo letno plačo 4 goldinarjev v treh terminih. Najprej je čistil dimnike in peči 3. in 4. marca, nato pa še 15. julija ter 2. septembra, ko je tudi prejel plačilo.¹¹⁷ Za popravilo dela strehe je gospodstvo najelo devet tesarjev. Ti so sami poskrbeli za celoten proces. Posekali so drevesa, izdelali trame in deske in nato pokrili del strehe. Gašper, Fabijan in Peter Hrušovar, Matej Škorjanc, Mihael Jerreb, Boštjan Vovk, Jurij Mlinarič ter Gregor Hrušovar iz Spodnje Bistrice so med 1. majem in 27. julijem za to opravilo porabili 53 delovnih dni, za kar so dobili v denarju izplačanih 8 goldinarjev in 50 krajcarjev.¹¹⁸ Konec junija se je pričela košnja gosposčinskih travnikov in je v dveh terminih trajala do 6. septembra. Kosci so bili seveda gosposčinski podložniki, ki so to delo opravljali v sklopu tlake. Prvo košenje je trajalo v presledkih med 29. junijem in 17. julijem, drugo pa med 30. avgustom in 6. septembrom.¹¹⁹ Izdelava nove peči (*ofen*) je bila zaupana celjskemu lončarju. Ta je začel z delom na gradu 6. julija, končal pa deset dni pozneje. Naslednji dan je goldinar in pol bogatejši zapustil gospodstvo.¹²⁰ Trški mizar Jurij Polanec je za gosposčinske potrebe med marcem in decembrom izdelal nekaj manjših lesenih izdelkov, in sicer desko za valjanje testa, jedilni in lanen stol ter tri okenske podboje. Ob tem je premazal mize ter skobljal tri kose lesa za krovne deske, ki so jih porabili tesarji za pokritje strehe.¹²¹ Manjša popravila sta dva dni v februarju izvajala še ptujski ključavničar in njegov pomočnik,¹²² v juniju kamnosek,¹²³ v mlinu, na pristavah in gra-

¹¹⁵ Register izredno porabljenega vina 1700, fol. 1 in 5–5'; Seznam za konje porabljenega ovsu 1700, fol. 1'–2.

¹¹⁶ Prav tam, fol. 3 in 5–5'; prav tam, fol. 2.

¹¹⁷ Register izredno porabljenega vina 1700, fol. 1 in 3–3'; AS, fond AS 768, fasc. 5, zv. 1701, Denarni obračun gospodstva Podčetrtek od 1. 2. 1700 do 31. 1. 1701, fol. 13 (dalje Denarni obračun 1700).

¹¹⁸ Register izredno porabljenega vina 1700, fol. 1'–2 in 3; AS, fond AS 768, fasc. 5, zv. 1701, Seznam dela, ki so ga opravili tesarji na gospodstvu Podčetrtek od 1. 2. 1700 do 31. 1. 1701 z dne 31. 1. 1701, fol. 1; Denarni obračun 1700, fol. 15.

¹¹⁹ Register izredno porabljenega vina 1700, fol. 2–2' in 3'.

¹²⁰ Prav tam, fol. 2'–3; Denarni obračun 1700, fol. 13; AS, fond AS 768, fasc. 5, zv. 1701, Različni denarni izdatki v letu 1700 z dne 31. 1. 1701, fol. 1' (dalje Različni denarni izdatki 1700); denarni obračun 1700, fol. 14.

¹²¹ AS, fond AS 768, fasc. 5, zv. 1701, Seznam opravil podčetrškega mizarja za gospodstvo Podčetrtek v letu 1700 z dne 31. 1. 1701, fol. 1.

¹²² Različni denarni izdatki 1700, fol. 1.

¹²³ Prav tam, fol. 1.

du so nekaj dni nekaj popravljali zidarji Benedikt Schaller, Blaž Krumpel in Jože,¹²⁴ svoje pa sta julija na volu opravila še živinski zdravnik in ko-njedec.¹²⁵ Daleč največja in logistično najzahtevnejša investicija je bila izdelava štrtinjakov. Najprej je nek gozdar v dobrih treh mesecih nekje na Hrvaškem, najbrž v okolici Miljane, podrl štiri hraste, jim odstranil veje in olupil skorjo, za kar je dobil 9 goldinarjev in 54 krajcarjev ter naknadno še 14 krajcarjev napitnine. Debla so bila nato za devet krajcarjev razžagana in s strani imenskih prevoznikov v 22 vožnjah za 8 goldinarjev in 18 krajcarjev pripeljana s Hrvaške v Podčetrtek. Železne obroče so priskrbeli Gašper Gabršek, Črnoša in Šumek. Sama izdelava sodov se je pričela sredi avgusta, zaupana pa je bila sodarjem Benediktu Mlinerju, Benediktu Šešerku, Antonu Mestinski ter Pavlu Verku. Njihova plača je v denarju znašala vsakemu sedem krajcarjev dnevno, prav tako pa so bili deležni še nekaj vina in hrane. Celotna investicija je gospodstvo stala 38 goldinarjev in 34 krajcarjev.¹²⁶

V času Attemsove odsotnosti z gospodstva je vsakokratni upravitelj v povprečju dvakrat mesečno pošiljal od enega sla do štiri sle z živežem, včasih tudi z manjšo količino denarja, v Gradec ali na Štatenberg, pač odvisno, kje se je grof takrat nahajal. Tovrstne pošiljke so običajno vsebovale jajca, različne vrste perutnine in ptic, zajce, rake, polže, sir, maslo, govedino, goveji jezik, žito in stročnice, redkeje pa tudi laneno olje, beluše, sadje, enkrat celo kislo vodo (*sauerprun*).¹²⁷

Spori z imetniki sosednjih zemljiških gospodstev

Sporov in nesporazumov z imetniki sosednjih zemljiških gospodstev novopečeni imetnik podčetrškega gospodstva Ignac Marija grof Attems ni imel veliko. Iz zadnjih 15 let 17. stoletja sta tako znana samo dva, pa še ta zaradi pomanjkanja virov in slabe ohranjenosti¹²⁸ le v obrisih.

¹²⁴ AS, fond AS 768, fasc. 5, zv. 1701, Seznam del, ki so jih na gospodstvu Podčetrtek opravili zidarji od 1. 2. 1700 do 31. 1. 1701 z dne 31. 1. 1701, fol. 1.

¹²⁵ Različni denarni izdatki 1700, fol. 1'.

¹²⁶ AS, fond AS 768, fasc. 5, zv. 1701, Seznam stroškov za izdelavo štrtinjakov z dne 21. 1. 1701, fol. 1; Register izredno porabljenega vina 1700, fol. 3'.

¹²⁷ AS, fond AS 768, fasc. 5, zv. Upraviteljski urad Podčetrtek 1689–90, Dobavnici (*lüfer zedl*) živeža za grofa Attemsa, ok. 1690 (2 kosa); AS, fond AS 768, fasc. 5, zv. 1701, Register dobavnic in dobavnice živeža za grofa Attemsa od 17. 2. 1700 do 25. 9. 1700 z dne 31. 1. 1701 (25 + 1 kos); Denarni obračun 1689/90, fol. 13'–23; Denarni obračun 1694/95, fol. 14'–22.

¹²⁸ Ohranjena sta le dva kratka dokumenta, in sicer za oba nesporazuma, pri čemer je eden le-teh poškodovan v tolikšni meri, da nekaterih najpomembnejših podatkov ni mogoče rekonstruirati oz. so izgubljeni.

Grof Attems je 1. avgusta 1692 vložil tožbo (*clag des ersten tags*) na ograjnem sodišču v Gradcu proti Petru baronu Curtiju. Spor je nastal zaradi rogaškega podložnika in gostilničarja Blaža *Sipshackh* (*leitgeb*), živečega v vasi Zibika, tj. v vasi, ki je spadala pod sodno oblast podčetrškega deželškega sodišča. Po Attemsovih navedbah je omenjeni gostilničar maja 1686 nasilno in na sploh prepovedan način¹²⁹ protestiral proti sprejetju sodnega vina. Ker se z Blažem očitno ni dalo dogovoriti, je Attems apeliral na Curtija in mu še pred vložitvijo tožbe dal možnost za poravnavo. Želel je, da mu v dveh tednih poravnajo plačilo in stroške. Ker do tega ni prišlo, je vložil tožbo.¹³⁰ Nadaljnji potek in rešitev tožbe ter s tem spora nista znana. Glede na to, da je bil grof Attems upravičen do prodajanja vina gostilničarjem znotraj podčetrškega deželškega sodišča, to je zapisano tudi v urbarju,¹³¹ je po vsej verjetnosti ta spor dobil.

Nesporazum je imel grof tudi z lastniki zemljiškega gospostva Žusem. Vzrok nesporazuma ni znan, pač pa je 9. januarja 1688 med protagonistoma Ignacom Marijo in Janezom Feliksom baronom Reisingom prišlo do poravnave. Na gradu Podčetrtek sta se namreč sporazumela, da se nič več ne sme označiti in da bo vse, kar je že bilo označeno na prostoru znotraj 10 oralov, ponovno označeno.¹³² Iz edinega s tem sporom povezanega dokumenta tako ni mogoče dejansko ugotoviti, za kak spor je v resnici šlo. Omemba površinske mere oral nakazuje na spor, povezan s posestjo oz. z mejo posesti. Gospostvo Podčetrtek je z žusemskim že imelo podobna nesporazuma v 17. stoletju, in sicer med drugim tudi zaradi nejasne meje med podčetrškim deželskim sodiščem in žusemskim grajskim pomirjem. Da je najverjetneje res šlo za posestni spor, dokazuje še poravalna pogodba med obema gospostvoma,¹³³ sklenjena 2. marca 1699. Med drugim so se takrat grof Attems ter Marija Eleonora grofica Reising in že omenjeni Janez Feliks, le da takrat že grof Reising, sporazumeli, da bodo manjkajoči mejni kamni ponovno postavljeni.¹³⁴ Prav tako so ob tej priliki sklenili: če bo odslej kak podložnik enega ali drugega gospostva storil kaznivo dejanje (*gewalt verryeben*), se ga na željo gospostva – na ozemlju katerega je to de-

¹²⁹ ... *gwaltetig vndt in landt hochuerbattner weiß* ... (StLA, LR Attems, karton 32, Obtožnica Ignaca Marije grofa Attemsa proti Petru baronu Curtiju z dne 1. 8. 1692, fol. 1).

¹³⁰ Prav tam, fol. 1.

¹³¹ *Diese herrschaft ist berechtigt, jeden vnnd allen, in diesen landtgericht befindenten leüthgeben, so durch daß jahr hindurch wain schenckhen, den hof vnnd pann wein einzulegen* (StLA, fond Archiv Attems, karton 232, zvezek 1525, Urbar gospostva Podčetrtek 1681, str. 593).

¹³² Poravnava med Attemsom in Reisingom, fol. 1.

¹³³ Mišljeni sta seveda gospostvi Podčetrtek in Žusem, le da v sklopu podčetrškega še gospostvo Hartenštajn, ki je takrat že bilo v lasti grofa Attemsa in je imelo istega upravitelja.

¹³⁴ StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zv. 1553, Poravalna pogodba med gospostvoma Podčetrtek in Žusem z dne 2. 3. 1699, fol. 1'.

janje bilo izvršeno – vrne in ustrezno telesno kaznuje.¹³⁵ Nadalje je bilo še določeno, da se v primeru morebitnih ponovnih sporov med gospostvoma za njihovo poravnavo izbereta dva posrednika.¹³⁶

Viri

Arhiv Republike Slovenije

fond AS 768, fasc. 3, 5, 64.

Steiermärkisches Landesarchiv Graz/ Štajerski deželni arhiv Gradec

fond Archiv Attems, karton 225, 231, 232, 241, 244, 435.

Landschaftliches Archiv, Antiquum VI, Einnehmeramt Empfangbücher, št. 30.

fond Archiv Stattenberg, škatla 3.

Gultaufsandungen, Tattenbach.

Landrecht, Attems, karton 32.

Župnijski urad Podčetrtek

Matične knjige, škatla 1.

Literatura

Jože KOROPEC, 1976: Brežice v srednjem veku. *ČZN* 47, str. 93–116.

Jože MLINARIČ, 1985: Seznam imen iz Latinske kronike. *Ruška kronika*. Krajevna skupnost, Maribor.

Marija Victoria PALLAVICINO: Familienbuch des Hauses Attems, VI. *Die steirische Linie*. Tipkopis, StLA, fond Pallavicino Familie, karton 28, zv. 415.

Miha PREINFALK, 1998: Zemljiško gospodstvo Turjak pod taktirko Hansa Mordaxa (1514-1515), *Kronika*. 46, št. 1–2.

Ferdo ŠERBELJ, 1990: Kratka zgodovina grofov Attems. *Zbornik občine Slovenska Bistrica II*. Skupščina občine in kulturna skupnost občine Slovenska Bistrica, Slovenska Bistrica.

Sergej VRIŠER, 1990: K problematiki baroka na slovenjebistriškem. *Zbornik občine Slovenska Bistrica II*. Skupščina občine in kulturna skupnost občine Slovenska Bistrica, Slovenska Bistrica.

¹³⁵ ... mit einer leibs straf beleg(en) solte (prav tam, fol. 1').

¹³⁶ Prav tam, fol. 1'.

Dejan ZADRAVEC, 2005: Gospostvo Štatenberg v zadnjem desetletju 17. stoletja po štiftregistrih iz let 1689–1691, 1692, 1694, 1696–1700. *Mlinaričev zbornik*. SHS 5. št. 1–3.

IGNAZ MARIA GRAF ATTEMS UND DIE HERRSCHAFT PODČETRTEK/WINDISCH-LANDSBERG AM BEGINN DES 18. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Ignaz Maria Graf Attems, ein Nachkomme des gleichnamigen steirischen Adelsgeschlechts, wurde am 15. August 1652 in Ljubljana/Laibach geboren. Nach dem frühen Tod der Eltern wurde er im Haus seiner Schwester Maria Anna, verehelichten Freifrau von Zollner, erzogen, die in der Steiermark lebte. An den erfolgreichen Abschluss eines rechtswissenschaftlichen Studiums in Graz schloss sich, wie für einen Herrn aus gutem Haus üblich, eine Kavaliertour durch Europa an. Nach seiner Heirat mit Maria Regina Gräfin Wurmbrand im Jahr 1685 trat Attems in den Dienst der landesfürstlichen Finanzverwaltung und wurde zum Hofrat ernannt. Dieser Tätigkeit verdankte Attems die Kenntnis über die Konfiszierung des Besitzes des antihabsburgischen Verschwörers Erasmus Graf Tattenbach. Attems entschloss sich zum Kauf der Herrschaft Podčetrtek/Windisch-Landsberg. Zugleich bevollmächtigte der Kaiser Attems zur Verhandlung mit den Tattenbachschen Gläubigern. Die Hauptgläubiger trafen sich im März 1686 auf Podčetrtek/Windisch-Landsberg, es wurde jedoch dabei keine Übereinstimmung über die Höhe des Kaufpreises hergestellt, sodass das Geschäft nicht abgeschlossen werden konnte. Doch einen guten Monat später war es so weit. Attems hatte sich mit den Gläubigern geeinigt und es wurde ein Kaufpreis in Höhe von 70.000 Gulden vereinbart. Der ursprüngliche Plan, die zehn größten Gläubiger aus dem Erlös, den der Verkauf der Herrschaft Podčetrtek/Windisch-Landsberg erbringen sollte, zur Gänze zu befriedigen, ließ sich nicht verwirklichen, denn nur die Forderungen von dreien konnten daraus abgedeckt werden. Die restlichen sieben Gläubiger wurden hinsichtlich ihrer Forderungen auf den Erlös der Herrschaft Štatenberg/Stattenberg verwiesen. Die Forderungen von Kaiser Leopold I., Graf Gottfried Wilhelm von Reinstein und Tattenbach wie von den Erben und Gläubiger nach Rosina Susanna Gräfin Ötting wurden von Attems zur Gänze in etwas weniger als zwei Jahren eingelöst.

Nach Besitzantritt ging der neue Eigentümer an eine wirtschaftliche Neuorganisation der Herrschaft heran. Bis zum Ende des Jahres 1694 konnte die Erneuerung des Schlosses abgeschlossen werden. Die Wiederbesiedelung verlassener Güter und eine Minderung der Abgaben trugen dazu bei, dass die Herrschaft in ihrem alten Glanz wiederhergestellt war. Diese umfassenden Maßnahmen machten es erforderlich, dass sich der Graf auch selbst immer wieder auf der Herrschaft aufhielt. Er kam sowohl mit seiner Frau nach Windisch-Landsberg, zuweilen jedoch auch alleine. Langweile kam dabei keine auf, denn neben der Jagd, den Planungen der Neuorganisation und der Kontrolle der Verwaltung verkürzten Gäste dem Schlossherrn die Zeit und brachten Abwechslung. Tagsüber wie am Abend hatte er oftmals die Geistlichen der umliegenden Pfarren zu Gast, ebenso die Pauliner aus Olimje oder die Kapuziner aus Krško/Gurkfeld oder Ptuj/Pettau, weiters die Mitglieder des Adels aus der umliegenden Gegend; dazu kamen verschiedenste Handwerker und jene herrschaftlichen Verwaltungsbeamten, die die Geschäfte und Finanzen des Grafen besorgten. Im Laufe der Jahre war ihre Zahl und die ihres weiblichen Anhangs beträchtlich. Mit dem Kauf der Herrschaft Brežice/Rann Stadt im Jahr 1694 und der Errichtung eines neuen Štatenberg/Stattenbergschen Gutshofes bei Makole/Maxau entstanden zwei weitere Orte, die für zeitweilige Aufenthalte genützt wurden. Auch während der Abwesenheit des Grafen ging die Erneuerung und Ausstattung voran. Auch in solchen Zeiten waren immer

wieder Mönche und Weltgeistliche sowie Vertreter des einheimischen Adels im Schloss angetroffen, weniger als Gäste, als vielmehr, dass sie dort übernachteten oder kurzzeitig Aufenthalt nahmen. Handwerker wie der Rauchfangkehrer, der Tierarzt, Schlosser, Sattler und Töpfer wurden alljährlich in großem Ausmaß beschäftigt. Größere handwerkliche Arbeiten standen in dieser Zeit vor allem in Verbindung mit der Erneuerung der Gebäude der Anlage (Erneuerung von Teilen des Schlosses, Erneuerung des Stallgebäudes), danach vor allem mit Arbeiten, die im Betrieb selbst anfielen. Von den Arbeiten, die am Ende des Jahrhunderts ausgeführt wurden, sind noch die Herstellung einer größeren Anzahl von Weinfässern und die Neueindeckung des Schlosstdaches mit Holzbrettern zu erwähnen.

Državnozbornske volitve na slovenskem Štajerskem leta 1911

Darko Štrafela*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 94(497.12-18):324"1911"

Darko Štrafela: Državnozbornske volitve na slovenskem Štajerskem leta 1911. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 78=43(2007), 4, str. 57–78

V prispevku avtor obravnava predvolilni boj političnih strank na slovenskem Štajerskem leta 1911 ob zadnjih državnozbornskih volitvah v avstrijski parlament. Pretežno na podlagi časopisnih virov poskuša prikazati potek predvolilne borbe, v kateri so se zrcalila strankarska nasprotja, in kot del politične taktike tudi pripravljenost na sklepanje zavezništev in kompromisov. Hkrati podaja podrobnejšo analizo volilnih rezultatov, ki so na slovenskem Štajerskem dokončno utrdili klerikalno politično premoč.

1.01 Original Scientific Article
UDC 94(497.12-18):324"1911"

Darko Štrafela: The National Assembly Elections in the Slovene Styria in 1911. Review for History and Ethnography, Maribor 78=43(2007), 4, pp. 57–78

This treatise describes the pre-election campaign of political parties for the last national assembly elections into the Austrian parliament in the Slovene Styria in 1911. The pre-election campaigns, which on one hand show the differences between the political parties and on the other hand the readiness to make alliances and compromises as a form of political tactics, are presented mostly on the basis of newspaper articles. The article also provides a detailed analysis of the election results that ultimately consolidated the clerical political overpower in the Slovene Styria.

* Darko Štrafela, profesor zgodovine in geografije, podiplomski študent na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru, Markovci 31c, 2281 Markovci, darko.strafela@email.si

Uvod

Sredi marca 1911 se je v avstrijskih deželah v javnosti govorilo, da bo čez nekaj dni prišlo do razpusta parlamenta.

V Straži je pisalo, da je avstrijski parlament bolan, da ga muči »marasmus senilis«, ki je neozdravljiv. Vse injekcije bi podaljšale življenje parlamenta samo še za nekoliko tednov, država pa bi imela od tega bore malo koristi.«¹ Zaradi vladne krize, ki se je vlekla že od leta 1910, je bil parlament s cesarskim patentom 30. marca 1911 razpuščen. S tem je bilo konec prve avstrijske zbornice, izvoljene na podlagi splošne, enake, tajne in neposredne volilne pravice, katere legislativna doba bi morala trajati do maja 1913.² Po razpisu novih volitev v začetku aprila za 13. junij in morebitnih ožjih volitev za 20. junij se je v državi pričela uradna predvolilna borba,³ ki je močno okrepila delovanje političnih strank.

Na slovenskem Štajerskem sta si v podeželskih volilnih okrajih po razcepu slovenskega političnega tabora stali nasproti slovenska liberalna Narodna stranka in klerikalna Slovenska kmečka zveza s svojim narodno krščanskosocialnim programom.

Obe sta imeli skupnega nasprotnika v štajercijanstvu, podeželskem eksponentu nemštva, ki se je uveljavil kot bistveni sestavni del politične taktike spodnještajerskih Nemcev pri zaustavljanju slovenskega narodnega gibanja na podeželju.⁴

V mestnih volilnih okrajih pa so se med sabo spopadli predvsem Nemci, ki so imeli v Mariboru močno konkurenco v socialdemokratih.

Volilni okraji na slovenskem Štajerskem

Slovenska Štajerska je bila za potrebe državnozbornih volitev leta 1911 razdeljena v volilne okraje, tako kot je to določila že državnozborna volilna reforma leta 1907. Težila je k čim bolj narodnostno homogenim volilnim okrajem, tako da bi znotraj okrajev ne prišlo do narodnostnih volilnih bojev, ampak bi si stale nasproti le stranke iste narodnosti.⁵ Na celotnem Štajerskem je bilo 7 slovenskih in 23 nemških volilnih okrajev, v vsakem okraju pa se je volilo enega poslanca.⁶

¹ *Straža*, št. 37, 29. marec 1911, str. 1.

² *Straža*, št. 39, 3. april 1911, str. 2.

³ *Slovenski gospodar*, št. 14, 6. april 1911, str. 2.

⁴ Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 307.

⁵ Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 102.

⁶ *Novi državnozborni volilni red*, str. 42–45; Če govorimo o »slovenskih mandatih«, »Slovenskih volilnih okrajih«, moramo te izraze pravilno razumeti. Izrazi so se uveljavili v

Razmejitve med mestnimi in kmečkimi volilnimi okraji ni bila izvedena po merilu ločitve urbanih naselij od kmečke okolice, ampak po merilu »nacionalnih« volilnih okrajev. Ker je bil nemški politični vpliv največji v mestih, je bila opisana »nacionalna« razmejitev v velikem delu tudi razmejitev med mestom in vasjo. Vendar je ravno zaradi »nacionalnega« merila večina trgov s slovensko večino izpadla iz mestnih volilnih okrajev in pripadla kmečkim. Eden od interesov pri oblikovanju volilnih okrajev je bila tudi težnja, da bi pripadlo socialistom čim manj mandatov. Tako na Spodnjem Štajerskem v mestnih volilnih okrajih (razen mariborske okolice; a tudi ne v celoti) niso bili industrijski kraji, ki niso nosili mestnega ali trškega naslova. Trbovlje so še vedno volile v kmečkem volilnem okraju, medtem ko so bili podobni kraji v nemškem delu dežele v mestnih okrajih.

Ta težnja se lepo kaže na primeru občin Maribor, Studenci, Pobrežje in Razvanje, ki so bile nedvomno po svoji bližini neka celota, zato bi pričakovali, da bodo volile skupaj v enem volilnem okraju, a temu ni bilo tako.⁷

Predvolilna borba in postavitve kandidatov

Med slovenskimi strankami so na Spodnjem Štajerskem leta 1911 najbolj optimistično in odločno stopili v predvolilni boj slovenski klerikalci, organizirani na slovenskem Štajerskem v Slovenski kmečki zvezi (dalje SKZ). V Straži so zapisali, da v volilnem boju želijo svetu pokazati, da »med slovenskim ljudstvom ni prostora za lažnivi liberalizem, najsi bo v slovenski ali nemškutarski preobleki.«⁸ SKZ je želela narediti konec domačim preprirom. Tega pa, kot lahko sklepamo iz javnega pisanja v strankinem časopisju, ni nameravala narediti s pomočjo kompromisa, temveč z monopolizacijo političnega življenja. Združiti je hotela vse Slovence pod eno zastavo, pod enim taborom. Vse druge, ki se niso strinjali s katoliškim in kmečkim programom, je potiskala v kot in menila, da s svojim delom le motijo napredek slovenskega ljudstva.

Klerikalci so bili ob tem prepričani v svojo politično premoč, saj je za stranko stala večina kmečkega prebivalstva, samozavest pa so SKZ daja-

debatah v odboru za volilno reformo in pozneje v poročilih o volitvah, ni jih pa poznala zakonodaja. Navadno so imeli volilno pravico vsi polnoletni moški prebivalci volilnega okraja, in sicer ne glede na narodnost. Za mandat so se lahko potegovali kandidati katere koli stranke in narodnosti, tako da teoretično noben mandat ni bil zagotovljen nobenemu narodu. Slovenski ali nemški itd. se je imenoval volilni okraj zato, ker je imelo slovensko (nemško) prebivalstvo v njem večino in ker sta se vlada in odbor za volilno reformo večinoma res trudila, da bi bili volilni okraji narodnostno čim bolj čisti, čim manj mešani.

Melik, *Demokratizacija volilnega sistema*, str. 226–227.

⁷ Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 67–68.

⁸ *Slovenski gospodar*, št. 14, 6. april 1911, str. 2.

li tudi več kot vzpodbudni rezultati s prejšnjih državnozborskih volitev. Takrat so klerikalci dobili 5 poslancev, liberalci le dva: Vinka Ježovnika v marenberškem volilnem okraju in Franca Robleka v celjskem volilnem okraju. Po smrti Ježovnika 20. aprila 1910 so klerikalci v nadomestnih volitvah uspeli liberalcem odvzeti še ta mandat.⁹ Še večji uspeh je SKZ dosegla na deželnozborskih volitvah leta 1909; te so bile na podeželju in v splošni kuriji že povsem v znamenju liberalnega razpada, vsi izvoljeni poslanci v kmečkih okrajih so bili klerikalci.¹⁰ S takim izhodiščem je šla SKZ v kmečkih volilnih okrajih samozavestno v volilni boj proti svojemu glavnemu nasprotniku, liberalni Narodni stranki, za katero je štajerčeva Napredna zveza menila, da je na slovenskem Štajerskem sploh več ni.¹¹

Kljub temu da uradno v začetku aprila 1911 SKZ še ni postavila svojih kandidatov, je bilo jasno, da bodo zopet kandidirali vsi »preverjeni« klerikalni poslanci. Stranka je jasno pokazala, da ima resen namen iztrgati liberalcem njihove dotedanje mandate ter si ponovno pridobiti zmago v ptujsko-ormoškem okraju, kjer je leta 1907 z njeno podporo zmagal dr. Miroslav Ploj, kasneje pa prestopil k liberalcem.

Nasprotno je izvršilni odbor Narodne stranke za Štajersko v primerjavi s SKZ deloval precej neodločno. Na svoji seji 31. marca je sklenil prepustiti sklep o tem, ali se bo stranka volitev sploh udeležila, shodu zaupnikov, ki je bil sklican za velikonočni ponedeljek 17. aprila v Žalcu.¹² Na shodu jim je uspelo postaviti le kandidata za Savinjsko dolino, bivšega poslanca Robleka. Z njegovo kandidaturo so liberalci hoteli ohraniti eno zadnjih liberalnih trdnjav na slovenskem Štajerskem.¹³

Klerikalci, željni zmage v vseh kmečkih okrajih, so na postavitev Robleka odgovorili hitro in odločno. Na shodu zaupnikov celjsko-vranskega okraja 18. aprila v Celju so proti Robleku postavili svojega najboljšega politika, dr. Antona Korošca.¹⁴ Z njegovo kandidaturo so želeli streti »zadnje ostanke že dolgo hirajočega liberalizma«¹⁵ in si priboriti celjsko-vranski mandat, ki se še edini ni nahajal »v zmagoslavni kroni Slovenske kmečke zveze.«¹⁶

Liberalci so se zavedali nevarnosti. Priznavali so, da je dr. Korošec nevaren nasprotnik in bili prepričani, da bo SKZ naredila vse za njegovo izvolitev, zato so Korošca poskušali diskreditirati.

⁹ Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 397–398.

¹⁰ Prav tam, str. 275.

¹¹ *Štajerc*, št. 15, 9. april 1911, str. 5.

¹² *Narodni list*, št. 14, 6. april 1911, str. 1.

¹³ *Narodni list*, št. 16, 20. april 1911, str. 1.

¹⁴ *Slovenski gospodar*, št. 16a, 18. april 1911, str. 1

¹⁵ *Straža*, št. 45, 19. april 1911, str. 1.

¹⁶ *Slovenski gospodar*, št. 16a, 18. april 1911, str. 1.

Ob Roblekovi kandidaturi so svoje kandidate postavili še v 29. volilnem okraju, dr. Vekoslava Kukovca proti klerikalcu dr. Ivanu Benkoviču, in v 30. volilnem okraju, Ivana Verdnika proti klerikalnemu kandidatu dr. Karlu Verstovšku.¹⁷

Z obrazložitvijo, da nočejo cepiti glasov v prid nemškutarjem, niso postavili kandidata v volilnem okraju Maribor desni breg, kjer je kandidiral klerikalec Franc Pišek.¹⁸ Prav tako niso imeli svojega kandidata v 24. volilnem okraju, kjer je od Slovencev kandidiral klerikalni kandidat Ivan Roškar.¹⁹

Bolj kot liberalci so se ob SKZ energično podali v volilni boj štajercijanci, ki so resnega nasprotnika na volitvah videli le v SKZ. Ob razpustu državnega zbora so jasno napovedali svojo udeležbo na volitvah in 17. aprila v Mariboru na shodu svojih zaupnikov uradno postavili kandidate za 24., 25. in 26. volilni okraj (Franca Girstmayera, Ludvika Kersnika in Josefa Orniga).²⁰

Do srede aprila so bile znane tudi socialdemokratske kandidature. V mestih je kandidate postavila avstrijsko-nemška socialnodemokratska stranka, v kmečkih okrajih pa Jugoslovanska socialnodemokratska stranka.²¹ Socialdemokratskih kandidatur slovensko časopisje skoraj ne omenja, kljub temu da so socialdemokrati svoje kandidature postavili v vseh volilnih okrajih. Največ podpore so imeli predvsem v Mariboru in na območju Celja, kjer je bil center njihove moči v laškem sodnem okraju.²²

V Mariboru so socialisti ponovno kandidirali Johanna Resela, ki bi lahko s pomočjo slovenskih glasov ponovil uspeh iz leta 1907, ko mu je uspelo zmagati, vendar tokrat ni mogel računati na večjo podporo slovenskih strank, saj se je SKZ tokrat o morebitni zvezi s socialnimi demokrati v Mariboru izrekla negativno.²³ Liberalna stranka za razliko od SKZ ni izključevala zavezništva, predvsem je izpostavila, da so Slovenci in socialisti naravni zavezniki v mestnem okraju Celje-Ormož,²⁴ vendar sredi aprila še ni bila odločena ali naj podpre Johanna Resela v prvem krogu volitev.²⁵ V drugih volilnih okrajih zaradi sestave volilnih okrajev socialdemokrati niso imeli možnosti, da bi zbrali večje število glasov. Ob Mariboru so lahko računali na večje število glasov še v 29. volilnem okraju, v katerem je volilo tudi delavstvo iz Trbovelj in Hrastnika. Z drugimi kandidaturami,

¹⁷ *Straža*, št. 51, 3. maj 1911, str. 1.

¹⁸ *Slovenski narod*, št. 99, 29. april 1911, str. 2.

¹⁹ *Straža*, št. 45, 19. april 1911, str. 1.

²⁰ *Štajerc*, št. 17, 23. april 1911, str. 1.

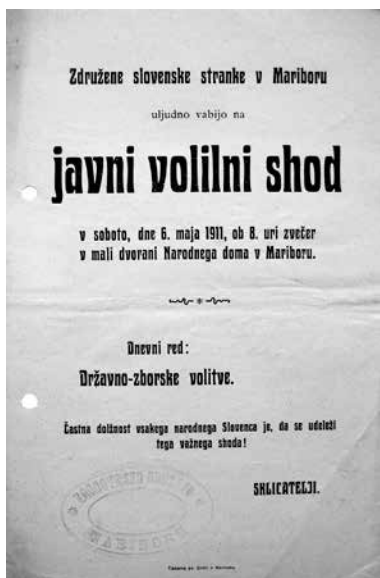
²¹ *Arbeiterwille*, št. 112, 23. april 1911, str. 2; PAM, drobni tiski 17.–21. st., AŠ 67.

²² Melik, *O razvoju slovenske nacionalno politične zavesti*, str. 216.

²³ *Slovenski gospodar*, št. 16b, 20. april 1911, str. 2.

²⁴ *Slovenski narod*, št. 120, 24. maj 1911, str. 2.

²⁵ *Slovenski narod*, št. 99, 29. april 1911, str. 2.

Slika 1: Vabilo združenih slovenskih strank v Mariboru na javni volilni shod (PAM, drobni tiski 17.–21. st., AŠ 67).

Slika 2: Še neuporabljeni socialdemokratiški plakat izdala ga je graška centrala (ZAP, MOP, AŠ 172, spis 3432-5-1911).

s katerimi nikakor niso mogli upati na kakršen koli praktičen uspeh pri volitvah, pa so hoteli dokazati predvsem svoj obstoj, svojo prisotnost v volilnem okraju.

S skupnimi števnimi kandidaturami so svojo prisotnost v mestnih volilnih okrajih dokazovali tudi Slovenci. Pri postavitvi kandidatov je ob tokratnih volitvah med njimi prihajalo do razhajanj, to pa se je pokazalo predvsem pri postavitvi skupnega kandidata za mestno skupino Ptuj, Breg pri Ptuj, Gornja Radgona, Št. Lenart v Slov. goricah, Pobrežje, Razvanje.

Liberalci so predlagali za to skupino kot skupnega števne kandidata dr. Milana Goriška, »znanega odločnega vodja lenarških Slovencev.«²⁶ Vendar je SKZ, še preden so bile izčrpane vse možnosti za dogovor, v začetku junija na presenečenje liberalcev brez medstrankarskega posvetovanja postavila za kandidata v lipniško-ptujskem okraju Josipa Leskovarja, odvetnika iz Maribora.

Liberalci so o tej kandidaturi v posmeh klerikalcem v Slovenski narod zapisali, da je sedaj gotovo, da dobi kandidat klerikalcev »vse glasove ptujskih kakor tudi šentlenarskih in gornjeradgonskih duhovnikov, tako da spravi lahko na ogromno število deset glasov. Za blamažo naših klerikalcev dovolj!«²⁷

²⁶ Slovenski narod, št. 124, 30. maj 1911, str. 2.

²⁷ Slovenski narod, št. 130, 7. junij 1911, str. 2.

Kljub ostri predvolilni borbi sta slovenski stranki ohranili toliko sloge, da sta obe agitirali za skupna slovenska števna kandidata: Ivana Rebeka v okraju Ormož-Celje in Jurija Sterna v volilnem okraju Maribor (mesto) in skupno sklicevali predvolilne shode.

V samem Mariboru se je tokrat pričakovala zmaga Nemcev. Nemci so videli v predčasni državnozborskih volitvah priložnost, da popravijo slab volilni rezultat iz leta 1907, ko je vsenemškega kandidata Henricha Wastiana že v prvem krogu premagal socialdemokratski kandidat Johann Resel. Zaradi bolečega poraza leta 1907 je bilo za Nemce v Mariboru tokrat pomembno, da se prepreči »bratski« boj in se enotno postavi skupnega kandidata proti socialni demokraciji s ciljem, da se zagotovi izvolitev njihovega kandidata že v prvem krogu.²⁸

Prepotrebna enotnost med Nemci je bila razbita že ob prvih najavah kandidatur, saj je Marburger Zeitung 28. marca objavil državnozborsko volilno kandidaturo višjega nadzornika Južnih železnic dr. Franca Bauma. Kandidatura je naletela na velik odpor med pristaši Henricha Wastiana. Ti so bili mnenja, da bo o zmagi na bližajočih se volitvah odločala predvsem oseba in kot osebnost je po njihovem bil najboljši kandidat Wastian.²⁹

Slika 3: Agitacijski plakat Heinricha Wastiana (PAM, drobni tiski 17.– 21. st., AŠ 67).

Slika 4: Agitacijski plakat dr. Waneka (PAM, drobni tiski 17.–21. st., AŠ 67).

²⁸ Marburger Zeitung, št. 37, 28. maj 1911, str. 1.

²⁹ Prav tam.

Do 11. aprila je Nemcem uspelo zgladiti spor. Dr. Franc Baum se je v pisnu, naslovljenem na župana, 8. aprila v interesu »prepotrebne enotnosti« odpovedal kandidaturi. S tem dejanjem je bila med mariborskimi Nemci, torej še pred začetkom volilnega boja s socialdemokrati (graška centrala je še isti dan uradno razglasila vnovično kandidaturo bivšega državnozbornskega poslanca Johanna Resla), zopet vzpostavljena enotnost.³⁰

Na presenečenje vseh, ali pa tudi ne, se je iznenada pojavila kandidatura schönercijanca Waneka. To je vsenemški volilni odbor močno pretreslo. Nemce v mestu je takoj opozoril, da naj volijo le Wastiana, ker bo vsaka cepitev glasov koristila le nasprotniku.³¹

Večje število nemških kandidatov se je pojavilo predvsem v tistih volilnih okrajih, kjer ni bilo nevarnosti, da bi zmagal Slovenec ali socialdemokrat. Tako so si v Celju stali 2. maja nasproti že trije Nemci: Aistrich, Marckl in Schifer.³²

V predvolilnem boju se je ob boju med Roblekom in dr. Korošcem v Savinjski dolini, kjer se je, kot so zapisali liberalci v Narodnem listu, bil boj od moža do moža,³³ razvil posebej oster boj v 26. ptujsko-ormoškem volilnem okraju, kjer so kandidirali dr. Miroslav Ploj s podporo liberalcev, štajercijanec Josef Ornjak in klerikalni kandidat Mihael Brenčič.

Glavna tarča napadov je bil klerikalni kandidat M. Brenčič; tako liberalci kot štajercijanci so mu očitali pomanjkanje izobrazbe in izkušenj. Vsa njegova intelektualna izobrazba naj bi bila sad ljudske šole, nekaj političnih fraz pa si je, po mnenju nasprotnikov, prisvojil v občevanju z dr. Korošcem.³⁴

Če so štajercijanci dokaj blago nastopili proti kandidaturi liberalnega kandidata Robleka v Savinjski dolini in v svojem listu celo zapisali, »mi proti temu, da so Robleka slovenski narodnjaki postavili, nimamo nič proti«,³⁵ so se v kandidaturo Brenčiča močno zagnali, saj so v tem okraju pričakovali svoj največji uspeh.

³⁰ *Marburger Zeitung*, št. 43, 11. april 1911, str. 1.

³¹ *Marburger Zeitung*, št. 56, 11. maj 1911, str. 1.

³² *Slovenski narod*, št. 10, 2. maj 1911, str. 2.

³³ *Slovenski narod*, št. 99, 29. april 1911, str. 2.

³⁴ *Slovenski narod*, št. 120, 24. maj 1911, str. 2; Da se Brenčič res ni najbolje spoznal na upravne in podobne postopke, ki naj bi jih bodoči poslanec poznal, lahko sklepamo iz odgovora, ki mu ga je novembra leta 1911, ko je že bil državni poslanec, poslalo c.-kr. okrajno glavarstvo. V odgovoru na njegovo prošnjo, v kateri prosi, da se mu dovoli prirediti 5. novembra 1911 politični shod v Narodnem domu na Ptujju, ga je okrajno glavarstvo lepo poučilo, da je mesto Ptuj avtonomno mesto, in mu razložilo, kako si sledijo politične instance po pomenu in kam naj v bodoče naslavlja svoje prošnje. ZAP, MOP, AŠ 174, spis 7544-10-1911.

³⁵ *Štajerc*, št. 16, 16. april 1911, str. 4.

SKZ, ki se je zavedala moči štajercijancev v tem okraju, je v Slovenskem gospodarju svoje pristaše opozarjala, da bi lahko vsaka malomarnost med volivci SKZ ogrozila izvolitev Mihaela Brenčiča.³⁶

V očeh volilcev si je močno prizadevala diskreditirati liberalnega kandidata dr. Miroslava Ploja, do katerega je bila sprva zaradi nejasnosti o njegovi kandidaturi in v upanju, da se umakne, dokaj spravna.³⁷

Najmanj predvolilne propagande je bilo zaznati v 28. volilnem okraju (sodni okraj Rogatec, Šmarje, Kozje), kjer sta si stala nasproti klerikalec dr. Jankovič in socialist M. Čobal. Manj agitacije je bilo tudi v 24. volilnem okraju (sodni okraj Maribor (severni del, levo od Drave), Lenart, Ljutomer, Gornja Radgona), kjer so si nasproti stali klerikalec Roškar, štajercijanec Girstmayr in socialni demokrat Petelinšek. Da bo tu predvolilni boj potekal manj agresivno, je bilo pričakovati, saj je bil v teh dveh okrajih zmogovalec znan že vnaprej.

Drugače je bilo v 29. volilnem okraju, kjer je prav tako kandidiral Čobal proti dr. Benkoviču. V tem okraju so socialdemokrati predstavljali za nasprotnike določeno nevarnost. Zato so nasprotni stranke za številno delavstvo v tem okraju organizirale posebne shode, na katerih so jih poskušale pridobiti na svojo stran. Največji tovrstni shod je bil za 17. april sklican shod zaupnikov krščansko-socialnega delavstva v Trbovljah.³⁸

Ostrina predvolilne borbe se ni zmanjšala vse do volitev. Zadnje dni pred volitvami so stranke naslavljale na volivce še zadnja navodila in nagovore ter se obtoževale, da tam, kjer ima posamezna stranka večino v občinskem svetu, svojega župana ali tajnika, le-ta namerno izpušča nasprotnikove volivce iz volilnega imenika in onemogoča nasprotnikom vpogled v imenik in s tem pritožbo.

Veliko manipulacij se je dogajalo tudi z glasovnicami. Izstopal je predvsem primer mariborskega magistrata, ki je slovenskim volivcem vročeval glasovnice brez uradnega mestnega pečata.³⁹ Nemalo pa je bilo tudi primerov pritiska nemških delodajalcev na delavce volivce. Za ponazoritev naj navedemo dva primera: v podjetju Malln v Mariboru so delavcem odvzeli volilno dokumentacijo in jim izpolnili volilne lističe z Wastianovim imenom.⁴⁰ V mlinu Franz pa so uporabili taktiko nagrajevanja. Vsem, ki bi bili pripravljani voliti Wastiana, so obljubili 10 grošev dodatka pri plači.⁴¹

³⁶ *Slovenski gospodar*, št. 20, 18. maj 1911, str. 1.

³⁷ *Slovenski gospodar*, št. 17, 27. april 1911, str. 3; *Slovenski gospodar*, št. 18, 4. maj 1911, str. 2; *Slovenski gospodar*, št. 19, 11. maj 1911, str. 1; *Narodni list*, št. 22, 24. maj 1911, str. 2.

³⁸ *Slovenski gospodar*, št. 16b, 20. april 1911, str. 2.

³⁹ *Slovenski gospodar*, št. 24, 1. junij 1911, str. 1.

⁴⁰ *Arbeiterwille*, št. 61, 13. junij 1911, str. 2.

⁴¹ *Arbeiterwille*, št. 148, 30. maj 1911, str. 3.

Kandidati strank za državnozbornske volitve leta 1911 na slovenskem Štajerskem⁴²

Številka volilnega okraja	Volilni okraj	Kandidati
9	Mesto Maribor	Jurij Stern (skupni slov. kandidat) Johann Resel (soc.) Henrich Wastian (nem. nac.) Waneck (schöner.)
10	Stainz, Eibiswald, Cmurek, Zgornja Radgona, Arnovž, Luče, Lipnica, Strass, Ehrenhausen, Deutschlandberg, Veliki Št. Janez, Schwanberg, Wildon, Sv. Jurij (okraj Wildon), Ptuj, Breg, Šentlenart v Slov. goricah, Pobrež, Razvina ...	Anton Ebner (soc.) Josip Leskovar (skupni slov. kandidat) Mataja (nem. kler.) F. Räter (DVP) V. Malik (vsenemec)
11	Ormož, Sevnica, Laško, Brežice, Ljutomer, Slov. Gradec, Slov. Bistrica, Šoštanj, Marenberg, Muta, Vuzenica, Zgor. Vižinga, Gortina, Sobota, Rogatec, Slatina Zdravišče, Studenec, Sv. Lovrenc nad Mariborom, Vitanje trg, Vojnik, Konjice	Ivan Rebek (skupni slov. kandidat) Albert Horvatek (soc.) R. Schiefer (nem.) R. Marckl (nem.)
24	Sodni okraji: Maribor z vsemi občinami severno od Drave, Šentlenart, Ljutomer in Zgornja Radgona brez občin, naštetih v volilnih okrajih 10 in 11	Ivan Roškar (slov. kler.) Franc Girstmyer (štaj.) Ivan Petelinšek (soc.)
25	Maribor južno od Drave brez občin, naštetih v vol. okr. 9, 10 in 11, Slov. Bistrica in Konjice brez občin 11. vol. okraja	Franc Pišek (slov. kler.) Ludvik Kresnik (štaj.) Alfred Pičinin (soc.)
26	Ptuj in Ormož brez občin 11. volilnega okraja	Miha Brenčič (slov. kler.) Josef Ornig (štaj.) Mihael Kosel (soc.) dr. Miroslav Ploj, (slov. lib.),
27	Celje in Vransko brez občin 11. volilnega okraja	dr. Anton Korošec (slov. kler.) Franc Roblek (slov. lib.) Ivan Tokan (soc.)
28	Rogatec, Šmarje, Kozje brez občin 11. volilnega okraja	dr. Franc Jankovič (slov. kler.) Melhijor Čobal, (soc.)
29	Brežice, Sevnica, Laško brez občin 11. volilnega okraja	dr. Ivan Benkovič (slov. kler.) dr. Vekoslav Kukovec (slo. lib.) Melhijor Čobal (soc.)
30	Marenberg, Šoštanj, Slovenj Gradec, Gornji Grad brez občin 11. volilnega okraja ter občini Kapela in Gradišče v arnovškem sodnem okraju	dr. Karel Verstovšek (slov. kler.) Ivan Verdnik, (slov. lib.) Ignac Sitter (soc.)

⁴² Štajerc, št. 17, 23. april 1911, str. 1; Straža, št. 45, 19. april 1911, str. 1; Straža, št. 51, 3. maj 1911, str. 1, *Narodni list*, št. 19, 12. maj 1911, str. 2; *Marburger Zeitung*, 1911, *Arbeiterwille*, št. 112, 23. april 1911, str. 2; PAM, drobni tiski 17.–21. st., AŠ 67; Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 396–398.

Prva volitev

Na dan volitev, 13. junija 1911, se je v volilnih okrajih na slovenskem Štajerskem potegovalo za državnozborski mandat 33 kandidatov. Same volitve so bile dobro organizirane. Razen manjših incidentov na voliščih ni prihajalo do zapletov. Tudi v tistih občinah (Trbovlje, Maribor), kjer je leta 1907 zaradi premajhnega števila volišč prihajalo do tehničnih težav, so tokrat volitve potekale gladko.

Volitve so bile odločene tako rekoč v celoti že v prvem krogu. Politični poznavalci so sicer napovedovali, da bo prišlo v celotni državi do ožje volitve v 300 okrajih. Dejansko je do ožje volitve prišlo le v 169 okrajih, na Štajerskem v 6 okrajih, od tega le v enem slovenskem.⁴³

Od sedmih kmečkih okrajev na slovenskem Štajerskem je SKZ uspelo v prvem krogu zmagati kar v šestih. V prvem krogu so tako zmagali I. Roškar v 24. volilnem okraju, F. Pišek v 25. volilnem okraju, dr. F. Jankovič v 28. volilnem okraju, I. Benkovič v 29. volilnem okraju, K. Verstovšek v 30. volilnem okraju in dr. A. Korošec v 27. volilnem okraju. Zmage slednjega so se pristaši SKZ najbolj veselili, saj so s to zmago strli liberalizem v njegovi zadnji trdnjavi, v celjsko-vranskem okraju, kjer je bil center njihove moči.

Ob klerikalnih kandidatih sta v prvem krogu zmagala še v Mariboru nemški nacionalc Wastian in v celjskem volilnem okraju nemški nacionalni kandidat Marckhl. V ožji volitvi so se znašli klerikalni kandidat Michael Brenčič proti liberalcu dr. Ploju in vsenemec V. Malik proti kandidatu DVP F. Räterju.⁴⁴

Skupni rezultati državnozborskih volitev na Spodnjem Štajerskem leta 1911 po okrajih (prva volitev)⁴⁵

Številka volilnega okraja	Volilni okraj	Kandidati	Štev. glasov
9	Mesto Maribor	– Heinrich Wastian (nem. nac.) – Johann Resel (soc.) – Jurij Stern (slov.) – Friedrich Waneck (schönererijanec)	2505 1811 340 79
		<i>število volilnih upravičencev</i>	5396
		<i>število oddanih glasov</i>	4747
		<i>razcepljene glasovnice</i>	1
		<i>prazne</i>	7
		<i>neveljavne</i>	4

⁴³ Slovenski narod, št. 139, 8. junij 1911, str. 2.

⁴⁴ ZAP, MOP, AŠ 172, spis 2226-5-1911.

⁴⁵ Slovenski gospodar, 1911; Straža, 1911; Slovenski narod, 1911; Narodni list, 1911; Štajerc, 1911; Marburger Zeitung, 1911; Arbeiterwille, 1911; Melik, Volitve na Slovenskem, str. 396–398.

10	Stainz, Eibiswald, Cmurek, Zgornja Radgona, Arnovž, Luče, Lipnica, Strass, Ehrenhausen, Deutschlandberg, Veliki Št. Janez, Schwanberg, Wildon, Sv. Jurij (okraj Wildon), Ptuj, Breg, Šentlenart v Slov. goricah, Pobrež, Razvina ...	– V. Malik (vsenemec) – F. Räter (DVP) – Mataja (nem. kler.) – A. Ebner (soc.) – Josip Leskovar (slov.) <i>število volilnih upravičencev</i> <i>število oddanih glasov</i> <i>razcepljene glasovnice</i> <i>prazne neveljavne</i>	1671 1061 814 500 31 5142 4104 11 16 2
11	Ormož, Sevnica, Laško, Brežice, Ljutomer, Slov. Gradec, Slov. Bistrica, Šoštanj, Marenberg, Muta, Vuzenica, Zgor. Vižinga, Gortina, Sobota, Rogatec, Slatina Zdravišče, Studenec, Sv. Lovrenc nad Mariborom, Vitanje trg, Vojnik, Konjice	– R. Marckl (nem.) – Ivan Rebek (slov.) – Albert Horvatek (soc.) – R. Schiefer (nem.) <i>število volilnih upravičencev</i> <i>število oddanih glasov</i> <i>drugi in razcepljene</i> <i>prazne</i> <i>neveljavne</i>	2927 933 851 20 ? 4849 ? ? ?
24	Sodni okraji: Maribor z vsemi občini severno od Drave, Šentlenart, Ljutomer in Zgornja Radgona brez občin, naštetih v volilnih okrajih 10. in 11.	– Ivan Roškar (kler.) – Franz Girstmayr (nem.) – Ivan Petelinšek (soc.) <i>število volilnih upravičencev</i> <i>število oddanih glasov</i> <i>drugi in razcepljene</i> <i>prazne neveljavne</i>	5258 2062 119 14.246 7549 56 24 30
25	Maribor južno od Drave brez občin, naštetih v vol. okr. 9, 10 in 11, Slov. Bistrica in Konjice brez občin 11. vol. okraja	– Fran Pišek (kler.) – Ludvik Kresnik (nem.) – Alfred Pičinin (soc.) <i>število volilnih upravičencev</i> <i>število oddanih glasov</i> <i>drugi in razcepljen</i> <i>prazne neveljavne</i>	3751 2056 444 11.293 6420 38 30 101
26	Ptuj in Ormož brez občin 11. volilnega okraja	– Miha Brenčič (kler.) – Miroslav Ploj (lib.) – Josef Ornig (štajercijanec) – Mihael Kosel (soc.) <i>število volilnih upravičencev</i> <i>število oddanih glasov</i> <i>razcepljene</i> <i>prazne neveljavne</i>	4246 3721 1142 63 13.403 9272 3 34 63
27	Celje in Vransko brez občin 11. volilnega okraja	– Anton Korošec (kler.) – Fran Roblek (lib.) – Ivan Tokan (soc.) <i>število volilnih upravičencev</i> <i>število oddanih glasov</i> <i>razcepljene</i> <i>prazne neveljavne</i>	4144 3285 395 10.393 7869 2 9 34

28	Rogatec, Šmarje, Kozje brez občin 11. volilnega okraja	– Franc Jankovič (kler.) – Melhior Čobal (soc.) <i>število volilnih upravičencev</i> <i>število oddanih glasov</i> <i>drugi in razcepljene</i> <i>prazne neveljavne</i>	3522 0 8893 3657 32 53 50
29	Brežice, Sevnica, Laško brez občin 11. volilnega okraja	– Ivan Benkovič (kler.) – Melhior Čobal (soc.) – Vekoslav Kukovec (lib.) <i>število volilnih upravičencev</i> <i>število oddanih glasov</i> <i>razcepljene</i> <i>prazne neveljavne</i>	4015 2068 1839 11.063 7991 9 20 40
30	Marenberg, Šoštanj, Slovenj Gradec, Gornji Grad brez občin 11. volilnega okraja ter občini Kapela in Gradišče v arnovškem sodnem okraju	– Karl Verstovšek (kler.) – Ivan Verdnik (lib.) – Ignac Sitter (soc.) <i>število volilnih upravičencev</i> <i>število oddanih glasov</i> <i>razcepljene</i> <i>prazne neveljavne</i>	3564 2013 250 10.641 5904 25 18 34

Narodna stranka se je s porazom sprijaznila dokaj mirno, čeprav so jo te volitve po mnenju njenih nasprotnikov »izbrisale in pometle iz prizorišča.«⁴⁶ V svojem časopisju so liberalci v analizi volitev ugotavljali, da so v primerjavi z letom 1907 sicer izgubili 2000 glasov, predvsem glasov »omahljivcev«, ki so ostali doma ali pa volili zaradi »pritiska duhovnikov in podivjanih žensk klerikalno.« Da so pa glasovi, ki jih je stranka dobila, »jekleno zrno ... Teh pa je povsod toliko, da ni mogoče govoriti o propadu in uničenju stranke.«⁴⁷

Same volitve je izvršni odbor Narodne stranke v Narodnem listu označil z besedami: »To niso bile volitve, ampak nasilnost cerkve in vlade zoper prosto ljudsko voljo.«

Po mnenju liberalcev je bila klerikalna zmaga dosežena na nizkoten način, saj se je v predvolilnem času po vseh cerkvah pridigalo, da je »greh, če se ne voli krščanskega kandidata, župniki so grozili s točo ...«⁴⁸ Kot pozitivno pri vsej zadevi so liberalci označili dejstvo, da je pri teh volitvah med kmečkim ljudstvom močno naraslo spoznanje, da so »cerkve le brezplačni, absolutno varni zborovalni lokali za duhovniške kandidate.«⁴⁹

⁴⁶ *Štajerc*, št. 26, 25. junij 1911, str. 1.

⁴⁷ *Slovenski narod*, št. 137, 16. junij 1911, str. 2.

⁴⁸ *Narodni list*, št. 28, 16. junij 1911, str. 1.

⁴⁹ *Slovenski narod*, št. 137, 16. junij 1911, str. 2.

Ožja volitev

SKZ se ni preveč vznemirjala zaradi izjav liberalne stranke, temveč je vse svoje sile angažirala za izvolitev še zadnjega klerikalnega kandidata Mihaela Brenčiča, ki se je znašel v ožji volitvi z dr. Plojem.

Čeprav je Brenčič dobil v prvem krogu 521 glasov več kot Ploj, skupaj 45,79 %, ⁵⁰ SKZ ni hotela tvegati. Brenčiču so na pomoč priskočili strankarski kolegi in že izvoljeni klerikalni kandidati ter v ptujsko-ormoškem okraju do 20. junija, ko je potekala ožja volitev, organizirali okrog 32 predvolilnih shodov. ⁵¹ Stranka se je preko časopisja močno trudila diskreditirati dr. Ploja, Brenčiča pa prikazati kot zmožnega, delovnega in zavednega Slovenca, ki ga mora voliti vsak, ki »hoče slogo in mir«. ⁵²

Brenčičeva zmaga je bila v veliki meri odvisna od volilne udeležbe in ravnanja štajercijancev, ki jim je vodstvo 13. junija naročilo, naj se natančno držijo navodil strankarskega vodstva in ne volijo nobenega kandidata, razen če jim bo vodstvo stranke v posebni izdaji Štajerca katerega od kandidatov priporočalo. Svoje priporočilo je vodstvo stranke utemeljilo z besedami »Kar mi priporočamo, za to imamo gotovo opravičene in tehtne razloge.« ⁵³

Ob predvidevanju, da bo SKZ naredila vse za izvolitev svojega kandidata, in veliki verjetnosti, da bodo štajercijanci raje kot dr. Ploja volili Mihaela

Slika 5: Agitacijski plakat SKZ za izvolitev M. Brenčiča v ožji volitvi (PAM, drobni tiski 17.–21. st., AŠ 67).

⁵⁰ *Slovenski gospodar*, št. 27, 14. junij 1911, str. 3.

⁵¹ *Slovenski gospodar*, št. 28, 22. junij 1911, str. 2.

⁵² *Straža*, št. 70, 16. junij 1911, str. 1.

⁵³ *Štajerc*, št. 25, 18. junij, str. 1.

Brenčiča (zaradi njegove nesposobnosti so ga ocenili kot manj nevarnega), so bili liberalci glede izvolitve dr. Ploja dokaj skeptični.⁵⁴

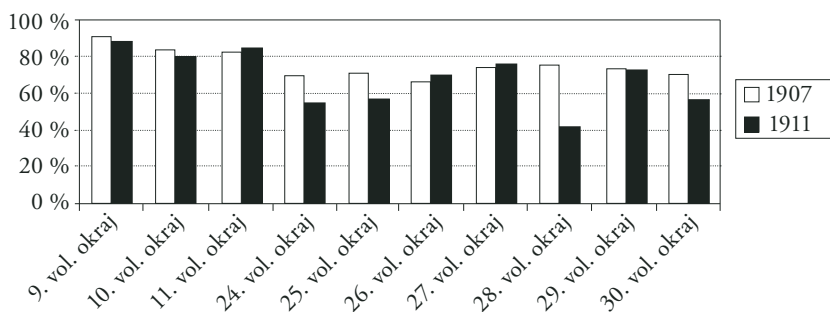
Kot se je izkazalo, je bil dvom upravičen. Dvajsetega junija je M. Brenčič v ožji volitvi zbral 58,5 % vseh glasov, 1583 več kot Ploj, in prepričljivo zmagal. Ploj je dobil celo manj glasov kot 13. junija.⁵⁵ Vzrok za poraz je Narodna stranka videla v zbežanosti svojih volivcev, neenotnosti in nestalnosti volilnega vodstva v okraju in dejanski omahljivosti dr. Ploja skozi celotno volilno kampanjo. Dr. Ploj je še zadnje dni pred volitvami dvomil, ali naj se spusti v ožjo volitev ali ne.⁵⁶

Za Brenčičevo zmago so bili po mnenju liberalcev v veliki meri krivi tudi štajercijanci, saj naj bi Brenčiča podprli v ožji volitvi na prošnjo škofa Napotnika (imel je dobre stike z Ornogom).⁵⁷ Glede na razmerje glasov med kandidati ob prvi in ožji volitvi je bila obtožba dokaj realna, čeprav so štajercijanci po volitvah trdili, da so se njihovi volivci vzdržali, ker za »politično ničlo Brenčiča niso mogli glasovati«, prav tako pa ne za Ploja zaradi njegove »narodne hujskarije«.⁵⁸

Primerjava rezultatov državnozborskih volitev leta 1911 z rezultati volitev leta 1907⁵⁹

Ob državnozborskih volitvah leta 1911 je bilo na Štajerskem v 9., 10., 11., 24., 26., 27., 28., 29. in 30. volilnem okraju, kjer so glasovali Slovenci, skupaj 96256 volilnih upravičencev, tj. 2220 več kot leta 1907.

Volilna udeležba po volilnih okrajih (1907 in 1911); prva volitev

⁵⁴ *Slovenski narod*, št. 137, 16. junij 1911, str. 2.

⁵⁵ *Slovenski narod*, št. 142, 23. junij 1911, str. 1–2.

⁵⁶ *Slovenski narod*, št. 141, 22. junij 1911, str. 1.

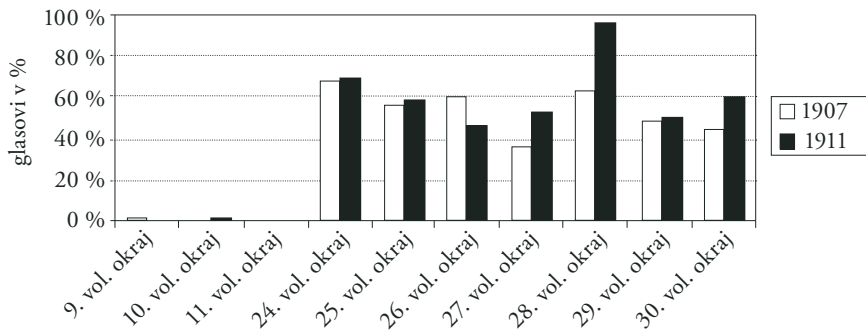
⁵⁷ *Slovenski narod*, št. 142, 22. junij 1911, str. 1.

⁵⁸ *Štajerc*, št. 26, 25. junij 1911, str. 1.

⁵⁹ Podatki, uporabljeni v primerjavi, so povzeti iz objav v časopisju, ki je izhajalo na slovenskem Štajerskem leta 1911, in dela Vasilija Melika *Volitve na Slovenskem 1861–1918*.

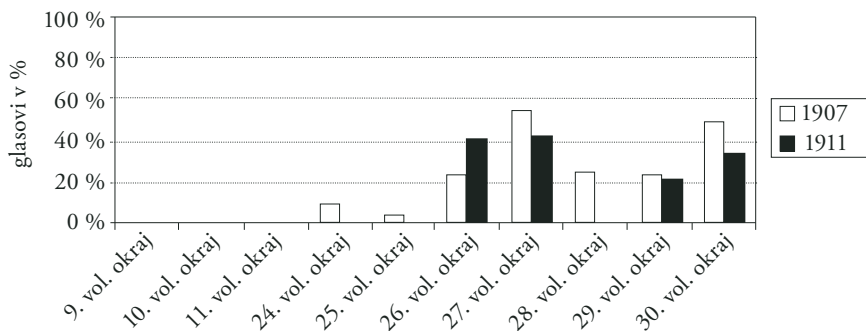
Volitev se je udeležilo 64,6 % volilnih upravičencev, 8,3 % manj kot leta 1907. Volilna udeležba se je gibala med 41,1 % v 28. volilnem okraju do 87,9 % v mariborskem mestnem volilnem okraju. Mariborski mestni volilni okraj je imel najboljšo volilno udeležbo tudi leta 1907. Takrat je v Mariboru oddalo svoj glas 88,9 % volilnih upravičencev, 1 % več kot leta 1911. Volilna udeležba je bila takrat nasploh visoka, saj je skoraj v vseh volilnih okrajih glasovalo več kot 70 % volilnih upravičencev.

Gibanje klerikalnih glasov po okrajih (1907 in 1911); prva volitev

Leta 1907 je na slovenskem Štajerskem za kandidate SKZ glasovalo 44 % vseh volilnih udeležencev. I. Roškar, F. Pišek, M. Ploj, J. Povalej, A. Korošec, I. Benkovičin in F. Robič so takrat zbrali 30227 glasov in osvojili 5 mandatov. Leta 1911 pa je klerikalcem uspelo v prvem krogu zbrati 45,70 % (28500) vseh oddanih glasov. Njihovi kandidati so v prvem krogu volitev dosegli absolutno večino v 6 volilnih okrajih in zmagali v 24., 25., 27., 28., 29. in 30. volilnem okraju. Kandidat SKZ v 26. volilnem okraju, M. Brenčič, pa se je znašel v ožji volitvi proti M. Ploju in 20. junija 1911 zmagal z 58,5 % zbranimi glasovi.

Gibanje liberalnih glasov po okrajih (1907 in 1911); prva volitev

Liberalci so leta 1907 za klerikalci zaostali za 15658 glasov. Liberalnim kandidatom J. Mursi, V. Glaserju, J. Zadravcu, F. Robleku, V. Žurmanu, F. Rošu in V. Ježovniku je uspelo na takratnih volitvah zbrati 14569 glasov, tj. 21 % vseh oddanih glasov, in osvojiti 2 mandata.

Leta 1911 pa kandidatom Narodne stranke s 17,41 % (10858) zbranimi glasovi ni uspelo osvojiti niti enega mandata.

Nemci so leta 1907 zbrali le 273 glasov manj kot slovenski liberalci, leta 1911 pa 3479 glasov več, skupaj kar 14337. Njihovi kandidati so leta 1907 zmagali v 10. in 11. volilnem okraju. Leta 1911 pa jim je, razen v 10. in 11. volilnem okraju, uspelo zmagati tudi v Mariboru.

Prav tako kot liberalci so upad glasov v posameznih okrajih beležili leta 1911 socialdemokrati. Leta 1907 jim je na slovenskem Štajerskem uspelo zbrati 10,7 % vseh oddanih glasov (7345 glasov). Levji delež glasov so takrat dobili v Mariboru, kjer je Johannu Reslu uspelo z 2075 (45 %) glasovi premagati H. Wastiana. Leta 1911 pa so zbrali 6501 (10,42 %) glasov, od tega največ v okrajih Brežice, Sevnica, Laško (2068 glasov), v Mariboru le 1811.

Velik upad števila glasov so socialni demokrati na teh volitvah zabeležili še v Ptujju (mesto), Marenbergu, v okolici Maribora in Ormožu.

Nekaj več glasov kot leta 1907 so leta 1911 dobili slovenski števniki kandidati, skupaj 2,09 %. Največ, 933 glasov, je zbral J. Rebek v 11. volilnem okraju, slovenski kandidat v Mariboru J. Stern pa vsega 340.

Ostali glasovi, skupaj 1,4 %, so bili leta 1911 porazdeljeni med druge (neodvisne, samostojne ...) kandidate, ki kot posamezniki niso dosegli več kot nekaj glasov in so jih volilne komisije v volilnih imenikih uvrstile v rubriko *drugi* in *razcepljene glasovnice*.

Strankarske analize volitev

Vse stranke so svoj volilni rezultat poskušale ocenjevati v pozitivni luči, tudi liberalna stranka, ki ob izgubi vseh mandatov ni imela nobenega razloga za veselje, temveč je bila na robu obstoja (širile so se govorice o ustanovitvi nove stranke in ukinitvi Narodnega lista). Kljub poraznim rezultatom se je vodstvo Narodne stranke trudilo v javnosti omiliti poraz. V svojem časopisju so liberalci zapisali, da klerikalne večine v Posavju in Savinjski dolini niso posebej velike. Ob navajanju, da sta dosegla dr. Korošec le 460 glasov absolutne večine glasov – te naj bi dobil predvsem od neinformiranih hribovcev, ki so imeli duhovne stike le z duhovščino, ne pa tudi od ljudi iz doline – in dr. Benkovič le 130 glasov absolutne večine,⁶⁰ so

⁶⁰ *Slovenski narod*, št. 137, 16. junij 1911, str. 2.

liberalci pozabili dopisati v svojem listu, da je njihov kandidat dr. Vekoslav Kukovec dobil v 29. volilnem okraju vsega skupaj 23 % glasov, 28 % manj kot klerikalni kandidat dr. Benkovič.⁶¹ Večji klerikalni uspeh, predvsem v Šaleški in Mislinjski dolini, so pripisovali tako imenovanemu »črnemu kotu« v gornjegrajskem okraju in pomanjkanju agitacije.⁶²

Svoj volilni rezultat so v javnosti pozitivno ocenjevali tudi štajercijanci. Kljub temu da niso dosegli nobenega mandata, so nad več kot 5000 zbranimi glasovi izražali zadovoljstvo. Ob primerjavi teh volitev z volitvami leta 1907 so ugotavljali, da so v primerjavi s klerikalci napredovali predvsem v 24. in 25. volilnem okraju. V 24. volilnem okraju so pridobili 400 novih glasov, klerikalci pa so jih izgubili več kot 1400.⁶³

Manj so izpostavljali dejstvo, da so nazadovali v južnem mariborskem okraju. Nazadovanje ni bilo veliko, a tega nasprotne stranke v svojih analizah niso spregledale.

Obe slovenski stranki sta se v svojih povolilnih analizah dotaknili tudi slovenskih števnih kandidatur v Mariboru in celjskem volilnem okraju. Bili sta predvsem razočarani nad rezultatom v Mariboru. Skupni slovenski kandidat je v Mariboru dobil le 340 glasov. Za tako majhno število glasov so klerikalci krivili Slovence vseh političnih struj, predvsem pa nedisciplino in malomarnost slovenskih volivcev.⁶⁴

Dejansko je lahko bila z volilnim rezultatom zadovoljna le SKZ. Klerikalcem je uspelo uresničiti parolo, s katero so stopili v predvolilni boj. Ta se je glasila »Ustvarimo enotno delegacijo spodnještajerskih državnozborskih poslancev.«⁶⁵

Vsi klerikalni kandidati skupaj so na slovenskem ozemlju dosegli 20 mandatov. Tako so v analizi volitev klerikalci zadovoljno ugotavljali, da je Vseslovenski ljudski stranki v celoti uspelo in v Straži neskromno zapisali: »Nikaka ošabnost ni, če trdimo, da nimamo v Avstriji stranke, ki bi imela za sabo tako trdno sklenjenih vrst kakor naša Vseslovenska ljudska stranka.« Za nami stoji »ogromna armada, ki mora vzbuditi rešpekt povsod.«⁶⁶ Njihov cilj v bodoče se je glasil: »Kjer smo v manjšini, tam hočemo postati večina in gospodarji.«⁶⁷

V analizah stranke niso mogle tudi mimo ocene predvolilne agitacije. Za izvedbo le-te niso imele vse enakih možnosti. Možnosti posameznih

⁶¹ Odstotek glasov je izračunan na osnovi objavljenih volilnih rezultatov, absolutnega števila dobljenih glasov.

⁶² *Slovenski narod*, št. 137, 16. junij 1911, str. 2.

⁶³ *Štajerc*, št. 26, 25. junij 1911, str. 1.

⁶⁴ *Straža*, št. 73, 23. junij 1911, str. 1.

⁶⁵ *Straža*, št. 72, 21. junij 1911, str. 1.

⁶⁶ *Straža*, št. 73, 23. junij 1911, str. 1.

⁶⁷ *Slovenski gospodar*, št. 29, 28. junij 1911, str. 1.

strank so se razlikovale že pri najpomembnejšem agitacijskem sredstvu, časopisju. Ravno časopisje, s katerim so bili klerikalci dobro preskrbljeni, je SKZ pomagalo v veliki meri do popolne zmage. V zavedanju pomena časopisja so klerikalci v bodoče želeli, »da pride do tega, da ga ne bo nobenega našega somišljenika, ki ne bi vedel, kaj pišejo naši listi o politiki naše stranke.«⁶⁸

Narodna stranka je bila glede tega slabše preskrbljena. Imela je manj časopisja, manjše naklade in velike finančne težave.

S finančnimi težavami se je spopadal tudi Štajerc, čeprav v javnosti tega ni bilo zaznati. Uredništvo Štajerca je po volitvah v zaupnem dopisu, naslovljenem na ptujski mestni svet, tožilo o finančnih težavah, ki so nastale med drugim zaradi volitev; te so časopis po navedbi uredništva stale 5000 kron.⁶⁹

Sami rezultati državnozborskih volitev so po deželnozborskih volitvah 1909 dokončno utrdili na slovenskem Štajerskem klerikalno politično premoč.

Arhivski viri

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor, Fond Drobni tiski od 17.–21. stoletja.

ZAP – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj 1911, AŠ 174, spis 7544-10-1911.

ZAP – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj 1911, AŠ 172, spis 2226-5-1911.

Časopisi

Slovenski gospodar, 1911; *Straža*, 1911; *Slovenski narod*, 1911; *Narodni list*, 1911; *Štajerc*, 1911; *Arbeiterwille*, 1911; *Marburger Zeitung*, 1911.

Literatura

Franjo BAŠ, 1989: *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije. Izbrani zgodovinski spisi*. Maribor: Založba Obzorja.

Zvonko BERGANT, 2000: *Slovenski klasični liberalizem. Idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891–1921*. Ljubljana: Nova revija.

⁶⁸ *Slovenski gospodar*, št. 29, 28. junij 1911, str. 2.

⁶⁹ ZAP, MOP, AŠ 172, spis 7926-5-1911.

Miha BRENČIČ, 2002: *Politično delovanje dr. Miroslava Ploja med leti 1900–1914* v luči časnikov Straža in Slovenski gospodar. Diplomsko delo. Maribor: Pedagoška fakulteta Maribor.

Janez CVIRN, 1998: Celje–izginjajoči nemški otok na Spodnjem Štajerskem: *Od Maribora do Trsta 1850–1914. Zbornik referatov* (ur. Franc Rozman in Darko Friš). Maribor: Pedagoška fakulteta Maribor.

– –, 1997: *Trdnjavski trikotnik*. Maribor: Založba Obzorja.

Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VII. Verfassung und parlamentarismus. 1. Teilband: Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, Zentrale Repräsentatorkorperschaften. 2000. Wien: Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften.

Fran ERJAVEC, 1928: *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana: Prosvetna zveza.

Matjaž KLEMENČIČ, 1979: Germanizacijski procesi na Štajerskem od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1979, št. 1–2. Maribor: Zgodovinsko društvo Maribor.

Walter LUKAN, 1994: Dunaj in slovenska politika od 1848 do 1918: *Dunaj in Slovenci. Posvetovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo in izpostave Ljubljana Slovenske izseljenske matice* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana.

Vasilij MELIK, 2003: Slovenski državni poslanci 1873–1918: *Zbornik Janka Pleterskega* (ur. Oto Luthar, Juri Perovšek). Ljubljana: ZRC SAZU.

– –, 2002: Slovenci 1843–1918: *Razprave in članki*. Maribor: Litera.

– –, 2002: Politični profil Antona Korošca: *Razprave in članki*. Maribor: Litera.

– –, 2002: Volilni uspehi Nemcev, Italijanov in Slovencev v Ljubljani, Mariboru in drugih kranjskih in spodnještajerskih mestih 1848–1927: *Razprave in članki*. Maribor: Litera.

– –, 1999: Slovenski poslanci na Dunaju in v Beogradu: *Mikužev zbornik* (ur. Zdenko Čepič, Dušan Nečak, Miroslav Stiplovšek). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Ljubljana.

– –, 1996: Slovenci in avstrijska država 1848–1918: *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp, Ferdo Gestrin). Ljubljana: SAZU.

– –, 1993: Politične razmere na Štajerskem v času Napotnika: *Napotnikov simpozij v Rimu 1992* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba.

– –, 1991: Jeglič in slovenska politika do let 1918: *Jegličev simpozij v Rimu 1990* (ur. Edo Škulj). Celje.

– –, 1982: Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, št. 1–2. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.

– –, 1979: Demokratizacija volilnega sistema (1907) in njeni učinki: *Zgodovinski časopis*, št. 2. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

– –, 1979: Slovenci v državnem zboru 1893–1904: *Zgodovinski časopis*, 1979, št. 1. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

– –, 1965: *Volitve na Slovenskem 1861–1981*. Ljubljana: Slovenska matica.

Janko PRUNK, 1992: *Slovenski narodni vzpon. Narodna politika (1768–1992)*. Ljubljana: DZS.

Andrej RAHTEN, 2001: *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu. Slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897–1914*. Celje: Založba Panevropa.

– –, 1998: *Politično življenje Nemcev v Mariboru: Od Maribora do Trsta 1850–1914. Zbornik referatov* (ur. Franc Rozman, Darko Friš). Maribor: Pedagoška fakulteta v Mariboru.

Franc ROZMAN, 1993: *Socialni demokrati in nemški nacionalci na Štajerskem v času Napotnikovega škofovanja: Napotnikov simpozij v Rimu 1992* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba.

– –, 1979: *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Založba Borec.

– –, 1977: *Praznovanje prvega maja na slovenskem štajerskem 1890–1914: Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 1–2. Maribor: Zgodovinsko društvo Maribor.

Slovenska kronika XX. Stoletja 1900–1991.

Slovenski biografski leksikon.

Valentin ŽUN, 1907: *Novi državnozbornski volilni red*. Kranj: Tiskal in založil Iv. Pr. Lampret.

DIE REICHSRATSWAHLEN DES JAHRES 1911 IM SLOWENISCHSPRACHIGEN GEBIET DER STEIERMARK

Zusammenfassung

Der Beitrag befasst sich mit den Reichsratswahlen des Jahres 1911 im slowenischsprachigen Gebiet des damaligen Herzogtums Steiermark. Durch die Wahlen des Jahres 1911, die letzten vor dem 1. Weltkrieg, verfestigte sich in diesem Gebiet der Einfluss der konservativ-klerikalen Kreise.

Die Klerikalen, die im Slowenischen Bauernbund (SKZ – Slovenska kmečka zveza) organisiert waren, konnten sich 1911 in allen slowenischen Wahlkreisen behaupten. Diesen vollkommenen Sieg ermöglichte neben der Wahlkreiseinteilung auch das System der absoluten Stimmenmehrheit bei der Wahl der Kandidaten, das entschlossene Auftreten im Wahlkampf und die durchaus aggressive Agitation, die sich in den Parteiblättern widerspiegelte und bei zahlreichen öffentlichen Veranstaltungen auch Unterstützung durch den Klerus erfuhr.

Die Hauptgegner der SKZ, die Nationalliberalen, waren sich ihrer geringen Chancen bewusst, da in den ländlichen Wahlkreisen, wo die Mehrheit der Bevölkerung lebte, die zudem überwiegend bäuerlich-katholisch ausgerichtet war, eine absolute Stimmenmehrheit schwer zu erreichen war. Man versuchte daher zumindest die Positionen zu halten. Scharf war die Wahlauseinandersetzung mit den Klerikalen vor allem im Wahlkreis Celje/Cilli-Vransko/Franz, wo die Nationalliberalen ihre letzte Bastion verteidigten – in diesem Gebiet lag auch der Hauptteil ihres Wählerpotentials – und im Wahlbezirk von Ptuj/Pettau-Ormož/Friedau. In keinem Wahlkreis gelang es den Nationalliberalen jedoch, eine absolute Mehrheit zu erreichen, so dass sie die großen Verlierer dieser Wahl waren und das Ergebnis einer regelrechten Wahlschlappe gleichkam. Die Nationalliberalen blieben ohne Abgeordneten, obwohl sie insgesamt rund 17,4 % der Stimmen erreicht hatten und damit nur um 3,6 % weniger als 1907, als sie zwei Mandate errungen hatten. Das Erfor-

dernis der absoluten Stimmenmehrheit und die geltende Wahlkreiseinteilung zeigte sich auch als Hemmschuh für einen Wahlerfolg der Sozialdemokraten, vor allem in jenen Wahlbezirken, in denen ein Kandidat der jugoslawischen Sozialdemokraten aufgestellt worden war. Die Sozialisten konnten nur in Maribor/Marburg, wo wiederum Johann Resl kandidierte, mit einem Sieg rechnen.

Obwohl sie auf im gesamten slowenischsprachigem Gebiet der Štajerska/Steiermark in etwa auf den gleichen Stimmenanteil kamen wie bei den Wahlen im Jahr 1907, blieben sie ohne Mandat. Die Mariborer Deutschen hatten unter dem Eindruck des Ergebnisses von 1907 diesmal Disziplin und Einigkeit bewiesen und so konnte sich bereits im ersten Wahlgang der Deutschnationalist Heinrich Wastian durchsetzen.

In den anderen deutschsprachigen Wahlkreisen ging der Wahlkampf zu Gunsten der deutschradikalen Kandidaten aus.

Bei den Klerikalen zeigte sich vor allem die Napredna zveza/Fortschrittliche Allianz mit dem Wahlergebnis zufrieden, der sich einen dauernden Erfolg bei der Etablierung einer nationalslowenischen Bewegung am Land versprach. Immerhin war es mit dem Wahlslogan „Ein Bauer für einen Bauer!“ gelungen, mehr als 5000 Wähler zu überzeugen.

Weit weniger konnten die Slowenen mit ihrem Abschneiden in den deutschsprachigen Wahlkreisen zufrieden sein. Am Ergebnis zeigte sich erneut, wie nachteilig sich das gespannte Verhältnis zwischen Deutschen und Slowenen in den untersteirischen Städte und Märkte auswirkte. Dazu kam auch eine mangelnde Diszipliniertheit potentieller slowenischer Wähler, von denen eine Anzahl aus wirtschaftlichen Motiven für den deutschen Kandidaten gestimmt hatte.

Alle aus diesen Wahlen als Abgeordnete hervorgegangene Kandidaten der Klerikalen, die untersteirische Mandate innehatten, sollten bis zum Zerfall des alten Österreich ihr Mandat auch innehaben. Die Mehrheit von ihnen setzte ihre politische Karriere auch im neuen Staat fort, einige von ihnen als Abgeordnete der neuen Volksvertretung des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen.

Po sledih nekdanjih mlinov v občini Trnovska vas

Aleš Marđetko, Hilda Bedrač*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 664.71(497.4Trnovska vas)(091)

Aleš Marđetko, Hilda Bedrač: Po sledih nekdanjih mlinov v občini Trnovska vas.
Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 78=43(2007), 4, str. 79–104

Članek obravnava zgodovino mlinarstva v občini Trnovska vas. V njem sta avtorja, na podlagi razpoložljivega arhivskega gradiva, lastniških zapisov, kartografskega gradiva, literature in ustnih pričevanj, prikazala celotno zgodovino mlinov in mlinarstva v občini. Prikazano je tudi, kako so mlinci delovali, kaj so mleli, opisano je delo mlinarjev, pripomočki, ki so jih uporabljali, kako ter koliko so za svoje delo zahtevali za plačilo. Avtorja tudi ugotavljata vzroke, zakaj so se nekateri mlinci obdržali in zakaj so drugi propadli.

1.01 Original Scientific Article
UDC 664.71(497.4Trnovska vas)(091)

Aleš Marđetko, Hilda Bedrač: On the Track of Onetime Mills in the Trnovska vas Municipality. Review for History and Ethnography, Maribor 78=43(2007), 4, pp. 79–104

The article discusses the history of the miller's trade in the municipality Trnovska vas. The authors show the complete history of the mills and the miller's trade in this municipality on the basis of the available archive materials, property records, cartographic materials, literature and oral tradition. The article also shows how the mills were functioning, what they were milling, it describes the millers' work and their tools and what and how much they charged for their work. The authors also deal with the reasons why some mills maintained and the others decayed.

* Aleš Marđetko, profesor zgodovine in geografije na JVIZ Destrnik-Trnovska vas, Janežovski vrh 45, 2253 Destrnik, ales.mardetko@gmail.com
Hilda Bedrač, profesorica RP na JVIZ Destrnik-Trnovska vas, PŠ Trnovska vas, 2254 Trnovska vas, hilda.bedrac@guest.arnes.si

Kratka zgodovina mlinarstva

Mlinarstvo je ena najstarejših obrti. Mlin so poznali že Rimljani, kot »izum« pa so ga prinesli iz Male Azije. Beseda »mlin« je latinskega ali vsaj romanskega izvora (vulg. lat. »mulinum«), slovenski izraz vsekakor ne izhaja iz nemške besede die Muhle = mlin.

Mlinarstvo je gospodarska dejavnost, ki se ukvarja z mletjem in s predelavo žita, temeljna prehranska in predelovalna obrt ter industrija. Sprva so ljudje trli zrnje na kamnitih ploščah ali v možnarjih, od ok. 1000 p. n. š. pa v mlinih, tj. napravah, ki drobijo in meljejo žito v moko med dvema kamnoma. Prvi vrtljivi mlin je deloval na ročni pogon. Imel je dva okrogla mlevna kamna; spodnji nepremični z izdolbenimi žlebiči na površini in z izklesanim čepom v osi je služil za tečaj zgornjemu, vrtljivemu. Sredi tega je bila izklesana odprtina, v katero so tresli žito, vrteli pa so ga s palico. Ročne mline in mline, ki jih je gnala živina, so sčasoma nadomestili mlini na vodo in veter. Prvi vodni mlini so imeli vodoravno vrteče se pogonsko vodno kolo z lopaticami na navpični osi, na kateri sta bila nad vodnim kolesom tudi kamna. Rimljani so tovrstne mline izpopolnili: pogonsko vodno kolo z lopatami so postavili navpično, vodoravno os pa povezali z zobatim kolesom, ki je poganjalo manjše zobato kolo, to pa je bilo z osjo povezano z mlinskim kamnom. Po žlebu, ki je visel nad mlinskimi kamni, je priteklo zrnje. Podobno so delovali mlini na veter in plavajoči mlini. Mlini so imeli tudi stope za phanje prosene in ajdove kaše ter ješprenja. Potočni mlini z enim parom kamnov so večinoma zmogli le t. i. navadno mletje (ena vrsta moke). Bistven napredek v razvoju mlinarstva je predstavljal izum valjev, ki so zamenjali mlinske kamne. Več parov valjev so sčasoma združili s siti v zaokrožen mlinski sistem na vodi, na parni in pozneje električni pogon. Zdaj moko zmeljejo jekleni nažlebljeni valji v parih, zdrob pa gladki valji iz jekla in porcelana; vmes podajalni valji enakomerno usmerjajo merilo, ki se pri postopnem mletju s presejanjem ločuje v mlevske izdelke.¹

Mlinarstvo na slovenskem

Prve omembe mlinov na slovenskem zasledimo že v zgodnjem srednjem veku. Takrat najdemo mline na področjih med Muro in Dravo (šentpavelska posest), na ljubljanskem in škofjeloškem področju, na Primorskem, Goriškem, Koroškem (ob reki Glini v 9. stoletju) in v Prekmurju.

¹ I. Rihtarič, *Kratka zgodovina mlinarstva v svetu in na Slovenskem. Mlini v občinah: Gornja Radgona, Radenci in Sv. Jurij ob Ščavnici*, Zgodovinsko društvo Gornja Radgona, Gornja Radgona 2000, str. 5. (Dalje: Rihtarič, *Kratka zgodovina* ...).

Glavno razdobje mlinov na Slovenskem predstavljata 12. in 13. stoletje, v 14. in 15. stoletju omenjajo že prve plavajoče mline ter sto let pozneje mline na veter (pri gradu Vurberk, 1525). Mline na Kranjskem je v svojem znanem delu omenjal tudi Janez Vajkard Valvasor, njegovi bakrorezi jih prikazujejo največkrat pod gradovi in v naseljih.

Največkrat je bil lastnik mlina zemljiški gospod, stali so v bližini graščine, saj so največ mleli prav za fevdalca. To so bili t. i. grajski mlini, ki so jih postavljali in vzdrževali s tlako, enako velja tudi za vzdrževanje dovodnih kanalov, rek, jezov, nasipov in prevažanje mlinskih kamnov.

Večinoma pa so bili mlini last podložnikov. Razlikovati moramo med obrtniškimi in kmečkimi ali hišnimi mlini. Ti so mleli le za lastne potrebe. Mlini teh vrst so bili le delavnice in ne tudi bivalne enote. Mlin s stanovanjem je poznejša, mlajša *iznajdba*.

Za spremljanje organizirane mlinarske dejavnosti so zanimivi t. i. mliniski redi (npr. za Kranjsko iz leta 1770), ki so predpisovali, da se smejo postavljati mlini ob glavnih rekah (Sava, Ljubljana, Krka in Kolpa) le s privoljenjem deželnega urada.

Predpisani so bili sanitarni red, tehnične zahteve za mlinske naprave, plačila za mlinske usluge in kontrola zemljiškega gospostva.

Mliniski red (1814) je še poostril predpise, saj je zahteval od mlinarja strokovno usposobljenost, zaščitil pa je tudi stranko, torej kmeta, ki je lahko bila navzoča pri mletju svojega žita.

Ob koncu 19. stoletja je bilo na Kranjskem okrog 1600 kmečkih mlinov. Njihova zmogljivost je bila 1.241.000 q žita, na Štajerskem in Koroškem pa okoli 600.000 q. Na Slovenskem so se v tistem času že napovedovali začetki industrijskega načina mletja (1850 v Ljubljani prvi valjni mlin in 1859 prvi parni mlin), npr. v Ajdovščini (1867), Majdičev mlin na Hudinji (1870) ter v Središču ob Dravi (1882). V obdobju med obema svetovnjima vojnama je bilo leta 1930 v Dravski banovini še okrog 2000 manjših vodnih mlinov in že 40 večjih obrtnih ter industrijskih mlinov.

Mlinarji so bili tudi stanovsko povezani (Zveza mlinov Slovenije) v Ljubljani, a je njihovo glasilo *Mlinar* prenehalo izhajati že po tretji številki, tj. leta 1933.

Po 2. svetovni vojni je socialistična gospodarska politika podpirala razvoj mlinarske industrije, zasebno proizvodnjo pa zavirala. Leta 1952 so celo z zakonom prepovedali mletje v kmečkih mlinih. Mnogo mlinov so nacionalizirali in jih združili v mlinska podjetja. Nacionalizirani mlini na domžalskem območju so bili združeni v Mlinsko industrijo Domžale. Zaradi omenjenih gospodarskih in političnih razlogov, industrializacije podeželja, družbenih ukrepov, povezanih z obvezno oddajo moke, in zaradi posodobitve industrijskih mlinov so kmečke mline vedno bolj opuščali. Mlevska dejavnost kmečkih potočnih mlinov je zato zamrla.

Mnogo je vzrokov za počasno nazadovanje in propadanje mlinov na Slovenskem; prevelika količina pridelane pšenice, njena nizka cena v določenih obdobjih, spremembe prehrabnenih navad prebivalstva, državni ukrepi, povezani z obvezno oddajo, industrializacija podeželja in dokončna prevlada mlinarskih tovarn.

Večina nekdanjih mlinov se kaže le kot razvaline ali pa njihovi temelji sploh niso več vidni. Žalostno se je poslovila nekdanj tako pomembna dejavnost slovenskih vasi, delujoči mlini so redki, in sicer bolj kot etnološko dragoceno pričevanje bogate preteklosti.²

Vrste mlinov

Rečni in potočni mlini

Na Slovenskem imamo na velikih rekah plavajoče mline. Značilni so (bili) predvsem na Dravi (od Ptuja navzdol) in na Muri. Tega tipa mlinov v drugih delih Slovenije ne poznamo.

Plavajoči mlini so veliki mlini, ki zares plavajo na reki. Z močnimi verigami ali vrvmi so pritrjeni na trdna oporišča na bregu, in sicer v ustrezni razdalji v smeri navzgor. Te vrvi morajo biti tako močne, da lahko kljubujejo slehernemu pritisku vode ob normalnem mirnem toku ali ob najvišjem vodnem stanju, v najburnejši povodenjski vodi. Ker je mlin s celoto svoje zgradbe postavljen na vodo, se lahko plavajoč, vendar na mestu zasidran, dviga in znižuje z nihanjem rečne vode. Plavajoči mlin tako rekoč diha z vodo, povodje ga tedaj samo vzdigne v višji položaj, sicer pa se prav nič ne spremeni. Srednjo povodenj plavajoči mlini dobro vzdržijo, katastrofalne povodnji pa so lahko zanje usodne. Posebno nevarno postane, kadar deroča voda nosi s seboj izravana drevesa, hlode, dele podrtih in podobno. Ko se kaj od tega zatakne ob mlin in s tem nudi deroči vodi preveč upora, se zgodi, da verige ali vrvi ne zdržijo pritiska, plavajoči mlin odnesejo valovi razdivjane reke. V osnovi ločimo dve vrsti plavajočih mlinov. Prvotni tip takih mlinov, ki je bil znan že v starem Rimu, je bil izdelan tako, da je na dveh med seboj povezanih čolnih počivalo leseno poslopje z mlinskimi kamni. Med čolnoma je bilo mlinsko vodno kolo. Celoten mlin je bil z vrvmi ali verigami zasidran blizu brega. Pomanjkljivost je bila ta, da je imel mlin le omenjene zmogljivosti, saj ga ni bilo mogoče povečevati ali dograjevati. Prednost pa je bila, da so ga lahko predstavljali po reki. Drugi tip plavajočega mlina je verjetno manjši, eden še vedno obratuje na Muri v Veržeju. Pri tem tipu plavajočega mlina je na vodi med dvema čolnoma

² Prav tam.

le mlinsko kolo, ki je prek sistema zobnikov povezano z vervenico. Ta je z dolgo jekleno vrvjo povezana z drugo vervenico na kopnem. Le-ta je pritrjena na pogonsko os mlina, ki sega iz lesenega ali zidanega mlinskega poslopja. V poslopju je vrsta valjčnih mlinov, ki meljejo moko, lahko pa tudi poganjajo stope za izdelavo kaše ali morebiti žago za žaganje hlodov. Na plavajoče mline je možen dostop z brega po visečem mostu ali s čolnom. V mlinu meljejo seveda popolnoma enako kot v običajnem mlinu na vodni pogon. Na velikih ravninah so bile te vrste mlinov zelo pomembne, saj potoki nimajo ustreznega padca in s tem ustrezne vodne moči. Ravnine so zelo živorodne, vrh tega tudi gosto poseljene, zato je obstajala velika potreba po mlinih.

Poleg plavajočih mlinov so na Slovenskem zelo razširjeni mlini, ki jih poganja voda iz potoka. Za pogon takšnih mlinov je bilo treba postaviti zajezo. To pomeni, da so morali iz potoka vodo na mlinska kolesa napeljati po posebnem kanalu.

Osnovni pogoj za postavitev mlina sta bila voda in njen čim večji padec, od katerega je ob količini vode odvisna pogonska moč vodnega kolesa. Padec vode so po večini ustvarili z ureditvijo nove, širše, poglobljene struge, iz katere so iz potoka ali reke preusmerili vodo v zaježitev, ki so ji rekli *zajzda* ali *zajza*. Strugo, na kateri so postavili zaježitev, so razširili zaradi postavitve jez, pa tudi zaradi akumuliranja večje količine vode.

Jez je bil postavljen zato, da je zadrževal vodo v zaježitvi. Prvotni jezovi so bili zgrajeni izključno iz hrastovega lesa, redko iz borovega, v novejši dobi pa so jih gradili iz betona.

Celotna konstrukcija je slonela na lesenih pilotih, ki so jih v zemljo zabijali s *hularji*, to je naprava za ročno zabijanje pilotov. Osnovni del jez, ki je tvoril *legnar*, to je bil velik kvadratni tram, položen na v zemljo zabite pilote, ki je tvoril osnovo zaježitve. Nanj so bili pritrjeni vsi deli lesenega dela zaježitve: stebri za prelivna polja odvečne vode in polja, od koder so vodili vodo na mlinsko kolo, pod in na stranske stene zaježitve. Na sprednji strani *legnarja* so bili pritrjeni žlebovi za spuščanje vode na eno mlinsko kolo ali več koles in poševni del poda, imenovan splav, ki je odvečni vodi preprečeval padanje tik ob *legnarju*, da ni spodjedala jez. Jamo pred jezom, ki jo je izdolbla padajoča voda, globoka je bila glede na količino padajoče vode in višino pada, 2 m in več, so imenovali *tunf*. Pomembno osnovo nosilne konstrukcije lesenega jez, so tvorili tudi pokončni stebri, pravokotno postavljeni na *legnar*. Na vrhu so bili povezani z lesenim tramom, na katerega so namestili naprave za odpiranje prelivnih polj. Na stranske stebre so bile pritrjene stranske stene zaježitve, dolge približno 4 m, na katere so bile na koncu pritrjene stene, ki so pod določenim kotom segale v nasip zaježitve. Tem končnim stenam so rekli *perače*, njihov namen je bil onemogočanje pretoka vode na steni ravne in vertikalne zaježitve. Enak način je bil izve-

den tudi na dnu zaježitve. Lesena zaježitev je morala biti narejena tako, da v nobenem primeru ni puščala vode. Puščanja so se mlinarji najbolj bali, saj je že mala luknjica ob pretoku vode dopuščala odnašanje zemlje, ki je bila nasuta na zunanji strani zaježitve. Morebitne luknje v zemeljskem delu jezua so zadelali z lesenimi vložki, nasip pa popravljali s *pauši*, to je z butarami svežega jelševega vejevja in z nabijanjem ilovice. Na tak način so popravljali tudi poškodbe jezua, ki so jih povzročale pižmovke ob vrtnanju rovov na obrežju zaježenega dela reke.³

Mlini na veter

Mline na veter so postavljali predvsem na panonskem obrobju v severovzhodni Sloveniji, zlasti v Slovenskih goricah in na Dravskem polju. Torej tam, kjer ni bilo na voljo vode, ki bi poganjala mlinska kolesa, kjer je relief le zmerno razgiban in kjer so poleti mnogi potoki presahnili. Drugje teh mlinov ni bilo oziroma so delovali le krajši čas.⁴ Prvi znani mlin na veter bi naj bil iz leta 1525 na posesti pri gradu Vurberk.⁵

Konstrukcija mlina, ki je v nebo segala 6 m in več, je bila vedno lesena. Streha, ki je bila vrtljiva, je obenem nosila vetrnice, od katerih se je prek lesenih zobatih koles in lesenih drogov prenašala energija za vrtenje mlinskega kamna. Princip mletja je bil popolnoma enak kot pri vodnih mlinih. Hitrost vrtenja mlinskega kamna je bila dokaj spremenljiva, saj je bilo vrtenje vetrnic odvisno od moči in hitrosti vetra. Moč so mlinarji delno uravnavali z vrtenjem strehe z vetrnicami, s tem so se izogibali sunkom vetra, ki bi lahko poškodovali vetrnice.⁶

Mlini v občini Trnovska vas

Trančarjev mlin

Trančarjev mlin, edini delujoči mlin v naši občini, ima zelo dolgo in zanimivo zgodovino. Do naše raziskave je bila njegova zgodovina omejena nekje na obdobje sto let, mi pa smo to meglo razgrnili. Mlin je postavil Jakob Vaha/*Jakob Wahä* že leta 1684. Tega leta je Jakob Vaha postavil mlin

³ L. Kramberger, Zgradba in delovanje mlinov. V: *Mlini v občinah: Gornja Radgona, Radenci in Sv. Jurij ob Ščavnici*. Zgodovinsko društvo Gornja Radgona, Gornja Radgona 2000, str. 6–11. (Dalje: Kramberger, Zgradba in delovanje ...).

⁴ A. Melik, *Mlini na Slovenskem*. Geografski vestnik letnik XXV (1953), str. 3–26.

⁵ J. Bogataj, *Mlinarji in žagarji v dolini zgornje Krke*. Dolenjski muzej, Novo mesto 1982.

⁶ L. Kramberger, *Zgradba in delovanje ...*, str. 12–17

na dve kolesi na Trnovskem potoku,⁷ ki je bil širok 4–5 čevljev in globok 1–2 čevlja.⁸ Bil je kamnit.⁹

Lastnik je bil podložnik gosposčine Gornji Ptuj. Na svoji kmetiji je dal zgraditi mlin in je imel na njem uživalno pravico. Plačeval je letni davek gospodu mestnemu župniku.¹⁰ Jakob Vaha je umrl 26. januarja 1732 in je zapustil pet otrok iz prvega zakona in hčerko iz drugega. Za tri dediče je bila narejena razdelitev, v to je bil vključen tudi mlin.¹¹

Po njegovi smrti je mlin po ženitni pogodbi s hčerko pokojnega prevzel Gregor Vliš/*Gregor Wlisch*, ki je tako postal lastnik mlina. Toda kmalu po prevzemu mlina so se začele težave glede plačevanja davka in 26. maja 1732 je Jakob Munda, župan iz Doliča, za gosposčino Gornji Ptuj skupaj s pomočniki prišel k lastniku, mu na mlinu brez vsake pravice in pooblastila odstranil mlinsko kolo, odvzel vodno zajezo ter mu prepovedal delo. Lastnik se je pritožil, kajti po njegovem mnenju je bilo tako nasilno dejanje prepovedano, saj sta se z ženo z mlinom preživljala. Mlin je predstavljal tudi njuno edino premoženje. Zaradi tega se je odločil, da bo tožil župana Jakoba Munda. S pomočjo odvetnika je prosil gospoda deželnega glavarja Štajerske v Gradcu za posredovanje pri županu Jakobu Mundi, naj bi mu ponovno namestil mlinsko kolo ter mu povrnil zajezo. Zanimivo pri tem je, da je pismo sestavil advokat, podpisal pa se je Gregor Vliš sam. Zato lahko predvidevamo, da je bil gospod Vliš pismen ali je vsaj znal napisati svoje ime.¹²

Glavna zadeva tožbe je bila, kot smo že omenili, komu naj bi novi lastnik plačeval davek. Mlin je namreč stal na ozemlju gosposčine Gornji Ptuj, datjave od njega pa je dobival župnik ptujske mestne župnije, v tistem času dr. Inzagi/*Inzaghi*.¹³ Že od nekdej je bil mlin last posestnika Vaha, ko pa je Jakob Vaha umrl, je dr. Inzagi izjavil, da ima pravico do mlina kot svoje lastne posesti. Zanikal je delitev dohodkov, ki jo je predlagal upravitelj med gosposčino in župnijo ter se ni hotel dogovoriti za davek, za kar ni imel pravice in je bilo nevdržno. Inzagi je namreč zaplenil ženitno pismo, ki

⁷ Zgodovinski arhiv Ptuj (dalje ZAP) 9, Gosposčina Ptujski grad (dalje PG), škatla 47, signatura S – 86 /2, 1732, Spisi v zadevi mlina v Trnovski vasi, od katerega dobiva datjave ptujska mestna župnija sv. Jurija, 30209, Gosposčina Gornji Ptuj, 24. julij 1732, poročilo upravitelja Leopolda Thomasa Guthmanna.

⁸ Čevlj – dolžinska mera 31,6 cm.

⁹ V. Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*: Opisi. 6. zvezek. Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti ter Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2000, str. 8.

¹⁰ Glej opombo 9.

¹¹ Prav tam, 30214, 2. avgust 1732.

¹² ZAP 9, PG, šk. 47, S – 86 /2., 30202, 11. junij 1732, Pritožba Gregor Wlisch, podložnik – proti grofu Lesliju, gospodarju gosposčine Ptujski grad.

¹³ Dr. Franc Ignacij, grof Inzaghi, c.-k. nadžupnik in dekan na Ptuj (1731–1768).

ga je upravitelj Leopold Tomas Gutman/*Leopold Thomas Guthmann* sam izstavil Gregorju Vlišu. Župnik Inzagi je nasprotoval temu, da je upravitelj dal odstraniti mlinsko kolo.

Odvetnik gospoda Vliša je tožil tudi upravitelja ptujske gosposčine gospoda Gutmana.

Zadeva je tako postajala vse bolj pereča. Poročilo o dogodku je od upravitelja Gutmana hotel imeti tudi grof Lezli/*Leslie*. Gutman je v svojem poročilu zapisal svoje videnje dogodka. V pismu je zapisal, »da mlin stoji na ozemlju gosposčine Gornji Ptuj, dajatve od njega pa dobiva župnik ptujske mestne župnije. Že od nekdanj je mlin bil last posestnika Vaha, sedaj pa ko je Jakob Vaha umrl, je dr. Inzagi, ptujski mestni župnik, izjavil, da ima pravico do mlina, kot svoje lastne posesti.« Upravitelj se je o zadevi pozanimal pri deželnem glavarstvu, naj nepristransko v zadevi razsodi. Zanimalo ga je tudi, ali pri razdelitvi med Jakobom Vaho dediči dobijo tudi mlin, česar župnik ne more dokazati, saj je mlin na zemlji gosposčine Gornji Ptuj in mu ga župnik Inzaghi ne more kar tako dati.¹⁴

V poročilu deželnemu glavarju pa upravitelj Gutman piše, da mu je mestni župnik dal mlin v uživanje. Za Jakoba Vaho pa, da je bil podložnik gosposčine Gornji Ptuj in je imel tam kmetijo »po dednem pravu«, na kateri je leta 1684 zgradil ta mlin na novo in je imel na njem uživalno pravico, letni davek pa je plačeval gospodu mestnemu župniku, kakor da bi stal mlin na njegovi zemlji in lastnini. Zato po njegovem mnenju, »trdi župnik, da ima na tej zemlji torej lastnega podložnika. Če je temu tako, se mora z gosposčino dogovoriti za plačevanje davka za mlin ali pa naj mlin prestavi, sicer je tožarjenje zastoj.«¹⁵ To njegovo poročilo si lahko razlagamo, kot da prosi za milost in poziva deželnega glavarja, naj to upošteva.

Da je zadeva postala zelo pereča, lahko sklepamo tudi iz tega, da se je v spor vmešal tudi grof Bogenšperk. Ta je pisal grofu Lezliju, lastniku gosposčine Gornji Ptuj, naj nemudoma naroči svojima dvema, upravitelju posesti in županu, naj postavita v osmih dneh kolo nazaj v stanje kot je bilo, sicer bo prišlo do kazni.¹⁶

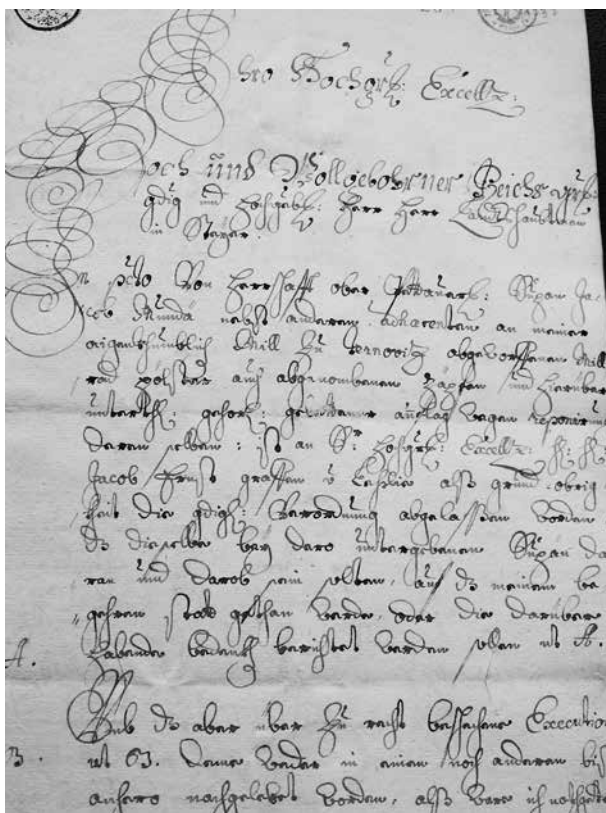
Tudi deželno glavarstvo je naročilo upravitelju posesti in županu Mundi, da morata Gregorju Vlišu vrniti mlinsko kolo in zajezo ter mlin usposobiti. Toda do tega ni prišlo takoj, kajti 7. avgusta 1732 je odvetnik Gregorja Vliša zopet poslal dopis deželnemu glavarju, v katerem opozarja, da župan

¹⁴ ZAP 9, PG, šk. 47, S – 86/2, 030197 – dopis: Gosposčina Gornji Ptuj, 24. julij 1732, Upravitelj Leopold Thomas Guethmann, upravitelj ptujske gosposčine, poroča grofu Leslieju v zvezi z zadevo o mlinu.

¹⁵ ZAP 9, PG, šk. 47, S – 86 /2, 1732, Spisi v zadevi mlina v Trnovski vasi, od katerega dobiva dajatve ptujska mestna župnija sv. Jurija, 30209, 24. julij 1732, poročilo upravitelja Leopolda Thomasa Guthmanna.

¹⁶ ZAP 9, Gosposčina Ptujski grad, škatla 47, signatura S – 86 /2, 30214, 2. avgust 1732.

in upravitelj tožniku mlinskega kolesa kljub dvakratni odredbi še nista vrnila. Nadalje odvetnik opozarja, da je pri tem dejanju nastala škoda, ki znaša 50 talarjev, in če ne bodo kolesa v treh dneh vrnila, bodo zahtevali izvršbo.¹⁷ Po tem dopisu se je spor zgladil, kajti v arhivu ni mogoče najti nikakršnih dokazov o nadaljnjih tožbah ali kaznih, ki bi grozile upravitelju Gutmanu in županu Mundi.

Slika 1: Eno izmed pisem, ki jih je v boju za pravico mlinarja Wlišca pošiljal na različne naslove njegov odvetnik.¹⁸

Mlin je nadaljeval delo. Po smrti Gregorja Vliša, 5. maja 1779, je prišlo do cenitve posestva. Opravili so jo Jožef/Joseph Potrč, župnijski uradnik v Trnovski vasi, Filip Bezjak, podložnik župnijske gosposčine Kungota, in Jurij Nedeljko, podložnik gosposčine Ptuj. Posest je zajemala mlin na dve kolesi na Trnovskem potoku in vinograd v Trnovskem Vrhu (pozneje je kupil še dva vinograda v Trnovskem Vrhu). Mlin in hiša sta bila ocenjena

¹⁷ Prav tam, 0130 213, 7. avgust 1732, Ponovni dopis advokata – deželnemu glavarju.

¹⁸ ZAP 9, PG, šk. 47, S – 86 /2, 1732, Spisi v zadevi mlina v Trnovski vasi, od katerega dobiva datjave ptujška mestna župnija sv. Jurija, 30209, 24. julij 1732.

na 370 gd.¹⁹ Ostalo je bilo še njegovo drugo premoženje, saj je vse skupaj znašalo 680 gd. Od živine je imel dve kravi, enega telička in pet pujsov, to je vse skupaj znašalo 28 gd in 30 kr. Od vina in žita je lastnik premogel 1 četrтинjak vina, 4 maselce prosa, 12 meric za lan, to je skupaj znašalo 38 gd in 34 kr. Poleg tega je premogel še 7 mecnov²⁰ različnega semenskega žita v vrednosti 36 gd. Od orodja so bili na posestvu krampi, motike, lopate, puta, velika in mala žaga, kavlji, *klanfa*, 4 svedri, svečnik, železne zagode ... Od hrane je bilo v času cenitve nekaj kož in 2 skrinji mesa ter zaseke (najverjetneje je bila cenitev kmalu po kolinah). Bivši lastnik Vliš je bil verjetno zelo pobožen človek, kajti po poročilu cenitve je v letu dni dal za maše skupaj 19 gd in 27 kr. Kljub velikosti posesti in mlinu, torej bogati dediščini, pa je v cenitvi zapisano, da je imelo posestvo veliko dolgov.

Dedinji mlina in posesti sta bili njegova žena Urša in hči Marina, ki je bila žena Štefana Veršiča/*Verschitscha*. Po zapisih mlina ni prevzela vdova, ampak je prešel v roke zeta Štefana Veršiča. Ta je ostal lastnik do smrti leta 1805. Takrat je mlin in posest podedoval njegov sin Jakob. Posest z mlinom je bila na podlagi inventarja 11. maja 1805 ocenjena na 1000 gd.

Po smrti Jakoba Veršiča je posest z mlinom 15. januarja 1829 podedovala hči Elizabeta/*Elisabeth* Veršič. Vrednost je bila ocenjena na 610 gd.

Po njeni smrti je posest z mlinom 29. oktobra 1856 na podlagi prisvojitelne listine podedovala hči Apolonija Simonič/*Simonitsch* iz Janežovcev. Posest je bila ocenjena na 1800 gd. Ali je šlo za inflacijo ali je bilo na posesti kaj zgrajeno na novo?

Po Apolonijini smrti sta na podlagi ženitne pogodbe (z dne 21. januarja 1869) posest podedovala Valentin in Gertruda Simonič, ta posest je morala plačati kot kontribucijo 24 kr $\frac{3}{4}$ pf, mesni krajcar z mlinarskim davkom (v višini 34 kr). Od gosposkih dajatev je morala posest prispevati davek v denarju v višini 33 kr $\frac{1}{2}$ pf in mlinarski davek v višini 3 gd. Letno je moral lastnik opraviti 12 dni ročne tlake.²¹ Lastništvo se je spremenilo na podlagi kupne pogodbe (z dne 17. aprila 1879), ko sta lastnika mlina in posesti postala Matija Kocmut/*Kotzmuth* in Jožefa Kocmut/*Kotzmuth*.²²

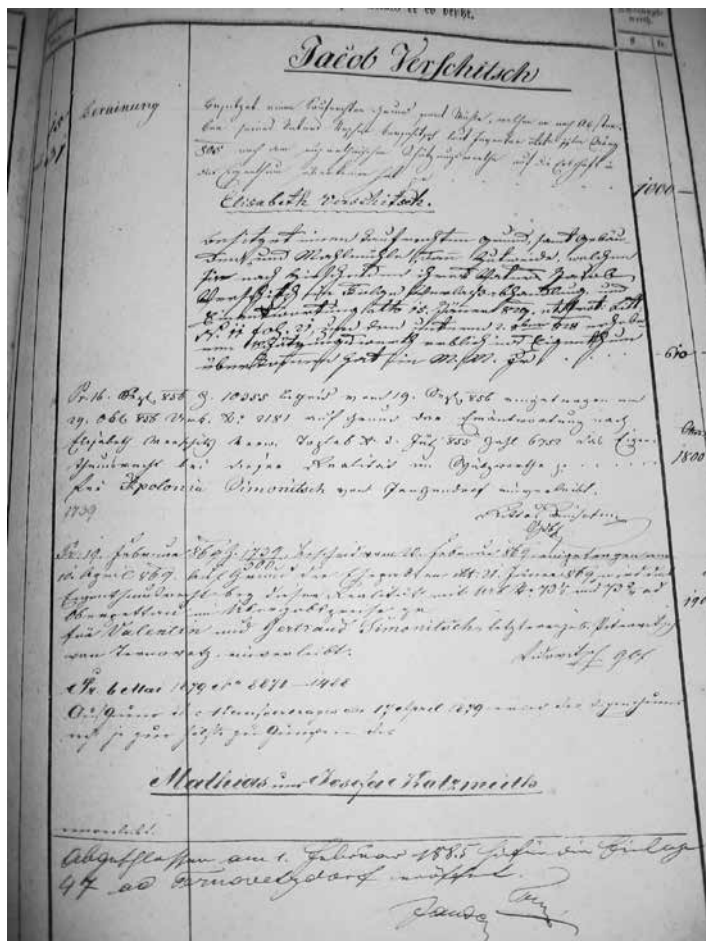
¹⁹ Okrajšava za denarno enoto stare Avstrije; goldinar – gd. Od 14. stoletja zlatnik, kasneje srebrnik enake vrednosti (okrajšava tudi fl – florenum, manjša enota kr – krajcar (srebro in baker) v vrednosti 4 pfeningov – pf.

²⁰ Mecen, votla mera nazadnje 61,5 l. Manjša mera maseljč.

²¹ ZAP 3, Stara zemljiška knjiga za sodni okraj Ptuj in Ormož (Dalje: Stara zemljiška knjiga), knjiga številka 1171, str. 74 urb. št. 31.

²² Okrajno sodišče Ptuj, Zemljiška knjiga, Vložek 47, Katastrska občina Trnovska vas, STRAN B, Vpis 1, 6. maj 1879, Z 8871–1488.

Po smrti obeh zakoncev Kocmut sta na podlagi kupne pogodbe (25. novembra 1892) lastniško pravico pridobila France Suhač, posestnik v Slavšini, in njegova žena, hčerka zakoncev Kocmut Julijana Suhač.²³

Slika 2: Izpis iz zemljiške knjige.²⁴

Na podlagi kupne pogodbe (5. aprila 1895) je 19. septembra 1895 edina lastnica mlina in posesti postala Antonija Krautič/Krautitsch.²⁵

²³ Okrajno sodišče Ptuj, Zemljiška knjiga, Vložek 47, Katastrska občina Trnovska vas, STRAN B, Vpis 2, 14. januar 1893, št. 735.

²⁴ ZAP 3, Stara zemljiška knjiga, knjiga št. 1171, str. 74 urb. št. 31.

²⁵ Okrajno sodišče Ptuj, Zemljiška knjiga, Vložek 47, Katastrska občina Trnovska vas, STRAN B, Vpis 3, 19. september 1895, Z 19919.

Čez sedem let sta na podlagi kupne pogodbe (23. junija 1902) 24. junija 1902 lastnika postala Anton Pihler/*Pichler* in njegova žena Mara.²⁶ V tem času je bila 1. februarja 1903 za mlin prvič izdana obrtna listina.²⁷

Toda čez štiri leta je na podlagi kupne pogodbe (12. maja 1906) 14. maja 1906 lastnica mlina in posesti zopet postala Antonija Krautič.²⁸ Ni znano, zakaj je lastnica spet postala gospa Krautič.

Gospa Krautič je bila lastnica do 21. februarja 1912, ko sta ga na podlagi ženitne pogodbe dobila v last Vilijem Žernec, doma iz Trnovske vasi 30, in njegova mladoletna žena Maria Žernec, rojena Čeh,²⁹ ki se je poročila res zelo mlada, kajti polnoletna je postala šele leta 1915.³⁰

Slika 3: Katastrski načrt Trnovske vasi z vrisanim današnjim Trančarjevim mlinom iz leta 1824.³¹

²⁶ Prav tam, Vpis 4, 24. junij 1902, Z 1646.

²⁷ ZAP, Okrajna obrtna zbornica Ptuj, šk. 9, Matični listi mlinarjev.

²⁸ Okrajno sodišče Ptuj, Zemljiška knjiga, Vložek 47, Katastrska občina Trnovska vas, STRAN B, Vpis 5, 14. maja 1906, št. 1502.

²⁹ Prav tam, Vpis 6, 21. februar 1912, št. 502.

³⁰ Prav tam, Vpis 7, 1. april 1915, Z 943 P I. 26 /12–14.

³¹ ZAP, Katastrska mapa Trnovska vas 1824 (Katastral Plan der Gemeinde Ternowitzdorf in Inner-Oesterreich, Marburger Kreis, Bezirk Obpettau, 1824.

Toda mlada žena je kmalu ovdovela. Tako je 28. januarja 1916 postala lastnica tudi druge polovice posesti, ki je prej pripadala njenemu pokojnemu možu Vilijemu.³² Vendar ni dolgo ostala sama, 10. aprila 1917 se je poročila z Janezom Klemenčičem, ki je na podlagi ženitne pogodbe postal lastnik polovice posesti.³³ Zakonca Klemenčič sta gospodarila z mlinom in posestjo do aprila 1924, ko sta ga na podlagi kupne pogodbe (24. junija 1924) prevzela Anton Kramberger iz Trnovske vasi 30 in njegova žena Marija Kramberger.³⁴ Zakonca Kramberger sta lastnika ostala samo 10 let, 5. marca 1934 sta ga namreč kupila Franc Trančar in Marija Trančar, rojena Zupan, iz Koroške Bele št. 105.³⁵

Ob prevzemu mlina je bil ta dosti manjši, kot je danes. Deloval je tako, da je voda poganjala mlinsko kolo, to pogonsko os, ta pa mlinski kamen. Novi lastnik je svoj mlin kmalu začel širiti in izboljševati. Za delovanje je vse manj uporabljal vodo, vedno bolj pa stroje na nafto. Tako so bili leta 1951 od strojev v mlinu: 2 valjka, 1 luščilni stroj, 1 plansko sejalo, 1 stroj za čiščenje zdroba in 8 dvigal. Od pogonskih strojev sta v mlinu delovala turbina Schneider (z 8 KS) in dizelski motor na naftni pogon (s 16 KS). Za pogon strojev so leta 1951 porabili 40.000 l goriva, vrednost vseh strojev pa so cenili na 800.000 takratnih dinarjev. Plačilni fond za mlin (brez mojstra) je leta 1951 znašal 18.000 takratnih dinarjev. Od leta 1952 do 1956 so bili v mlinu zaposleni 3 delavci, od tega 1 mojster, vajenci različnih letnikov in pomočnik, ki je bil lastnikov sin.³⁶

Velik korak naprej v razvoju mlina in še večji korak (v primerjavi s konkurenco) je pomenilo za mlin leto 1956. Takrat je prišla v vas električna energija, ki sta jo plačala mlinarja Trančar in Čuček. Po tem letu je mlin začel delovati na električni pogon. Mleli so vse vrste žitaric, ki so jih pridelovali ljudje v teh krajih (pšenica, rž, koruza, ječmen, oves, ajda, proso), in iz njih so pridelovali vse vrste moke. Za opravljeno delo pa so v mlinu računali z *merco* (od 10 do 20 % zmletega). Kasneje je lastnik svoje delo vedno bolj računal samo v denarju oziroma so lahko za plačilo uporabljali obe možnosti.

V mlin so na začetku vozili svoje pridelke ljudje iz bližnje okolice. Toda s posodabljanjem mlina in propadanjem manjših mlinov se je območje, s katerega so prihajale stranke, vedno bolj širilo. Tako so v ta mlin hodili ljudje iz Cerkvenjaka, Vitomarcev, Lenarta, Svete Trojice, Destrnika, Pacinja. Kasneje pa so začeli prihajati celo iz krajev ob avstrijski meji: iz Šentilja,

³² Okrajno sodišče Ptuj, Zemljiška knjiga, Vložek 47, Katastrska občina Trnovska vas, STRAN B, Vpis 8, 28. januar 1916, Z A I. 255 / 15–161.

³³ Prav tam, Vpis 9, 8. november 1917, Z 1878.

³⁴ Prav tam, Vpis 10, 24. junij 1924, št. 1644.

³⁵ Prav tam, Vpis 11, Vloženo dne 15. marca 1934, št. 871.

³⁶ ZAP, Okrajna obrtna zbornica, šk. 9, Matični listi mlinarjev.

Gornje Radgone, zadnja leta delovanja pa celo s Pohorja in iz Dravograda.

Delovni dan za zaposlene v mlinu se je začel ob 6.00 in končal ob 18.00, jeseni pa je bil delovnik podaljšan tudi do 24.00. Takrat je namreč veliko ljudi pripeljalo svoje pridelke v mlin in jih želelo zmleti.

Na začetku petdesetih let je začel Franc Trančar razmišljati o tem, da bi mlin prenesel na svojega starejšega sina, mlajši sin se je zato odločil, da bo šolanje nadaljeval v kovinarski stroki. Toda usoda je stvari obrnila. Leta 1952 se je namreč starejši sin, takrat star 14 let, med delom v mlinu smrtno ponesrečil. Ko je med delom zaspal, ga je zasula pšenica in ga zadušila. Zaradi tega se je Franc odločil, da bo mlajši sin, današnji lastnik Marjan Trančar, nadaljeval šolanje za mlinarja na 3-letni obrtni šoli v Ljubljani, kjer je šolanje na mlinarski smeri tudi končal. Leta 1956 je začel delati v mlinu kot vajenec, 1959 je postal pomočnik, 1970 pa je mlin prevzel. Tudi on poskrbel za nove in boljše stroje. Kljub posodobitvam pa je začelo zanimanje za mlinarske izdelke upadati. Po mnenju lastnika se je največji padec povpraševanja po uslugah njegovega mlina začel okoli leta 1995. Takrat so se odprle številne pekarnice, ki so (tako kot nekatere trgovine) začele voziti kruh od hiše do hiše, vse bolj pa je bilo razširjeno tudi prepričanje, da se kruha ne splača več peči doma. Kljub temu je mlin deloval vse do leta 2003, ko se je lastnik upokojil.³⁷ Po upokojitvi v družini ni bilo primerne naslednika, ki bi mlin prevzel, zato se je lastnik odločil za prodajo. Toda tudi kupcev ni in mlin na žalost stoji. S tem je *utihnil* še zadnji mlin v občini.

Kocmutov mlin

Kocmutov mlin v Trnovski vasi je bil malo nižje od Trančarjevega. Delovati je začel okoli leta 1895. Prvi lastnik je bil Franc Kocmut. Mlin je bil zgrajen iz kamna. Mlinsko kolo je poganjala voda iz potoka, ki so jo po *zajzi* napeljali do mlina. Odvisen je bil od naravnih razmer oziroma od zadostne količine vode. Kadar je je bilo premalo, ni bilo mogoče mleti. V mlinu so mleli žita, ki so uspevala v teh krajih (ječmen, ajdo, pšenico, koruzo ...), največ pa so mleli rž. Mlin je imel dve etaži. Zrnje, namenjeno mletju, so nesli v zgornjo etažo, moko pa potem spustili v nižjo, kjer sta bila dva velika zaboja. V enega so dajali moko, v drugega pa otrobe.

V mlinu so jeseni, ko je bilo največ dela, mleli cel dan, pogosto pa tudi pozno v noč. Vodja mlina je bil lastnik, ki je končal obrtno šolo v Ljubljani.

³⁷ Ustna izjava Marjana Trančarja, 2. 2. 2007.

Povpraševanje po uslugah Kocmutovega mlina se je začelo zmanjševati kmalu po koncu druge svetovne vojne. Vzrok za to je bila majhnost in zastarelost mlina. Lastnik namreč ni imel denarja za obnovo in posodobitve, kot so to storili v drugih mlinih. Ti mlini so zato lahko mleli dosti boljšo moko in ljudje so začeli odhajati k njim.

Mlin je zaradi tega prenehal delovati.³⁸ Danes mlina ni več. Kot spomin nanj je ostala samo še kamnita zajeza na bližnjem potoku.

Slika 4: Ostanke nekdanje zajeze za Kocmutov mlin.

Letnikov mlin

Na ta pozabljeni mlin sva med raziskovanjem naletela slučajno. Najprej sva postala pozorna, ko sva na katastrskem načrtu občine Trnovska vas (iz leta 1824) naletela na ime *Za mlinom* in na izrazito narisano zajezo.³⁹ Po določitvi katastrske številke parcele sva začela brskati po zemljiški knjigi in našla zanimiva odkritja. Do danes je veljalo, da je bil ta mlin postavljen precej kasneje, kot je v resnici bil. Toda kljub začetnemu odkritju so se po-

³⁸ Ustna izjava Franca Kocmuta, 7. 3. 2007.

³⁹ ZAP, Katastral Plan der Gemeinde Ternowetzdorf in Steiermark, Pol. Bezirk Pettau, 1824 und 1876.

datki o njem izgubili. Manjkajo namreč podatki o dobršnem delu njegove zgodovine. Podatkov o tem vmesnem času nisva našla niti v arhivu niti v zemljiški knjigi. Tako sva uspela sestaviti le zgodovino mlina iz njegovih zgodnjih let in o zadnjih letih njegovega delovanja.

V dostopnih virih je kot prvi lastnik mlina omenjen Matej Luter/*Mathe Lutter*, ki je umrl 30. oktobra 1690. V svoji oporoki omenja mlin na tri kolesa in svojo kmetijo ter dediče, ki si bodo razdelili to premoženje. Po njegovi smrti je mlin podedoval Martin Luter/*Lutter*, ki je tako postal »mlinar v Trnovski vasi (Müllner in Ternovez)«. Bil je podložnik župnijskega imenja na Ptujju. Martin Luter je bil mlinar do svoje smrti 22. marca 1746. Že 24. marca 1746 je mlin in posesti s kupno pogodbo prevzela njegova žena Lenka. Ta je postala univerzalna dedinja mlina in vseh posesti, kajti zakonca nista imela otrok. Cenilci Jožef Kramberger/*Joseph Kramperger*, Martin Marc/*März*, župan, in Kolman Macun/*Mäzun* so ocenili mlin in vse posesti na vrednost 165 gd.⁴⁰

Po smrti svojega moža Martina se je Lenka Luter 3. maja 1746 poročila z Jožefom Breznikom/*Josephom Wressnig*.

Slika 5: Na karti se vidi ledinsko ime Za Mlinam.

⁴⁰ ZAP 391, Zemljiška knjiga – stara vrsta (kopija iz ŠDA), knjiga številka 2501, Trnovska vas, str. 1.

Po smrti žene Lenke, župnijske podložnice in mlinarice v Trnovski vasi (25. oktobra 1751), je mlin podedoval mož Jožef. Posest z mlinom je bila najverjetneje močno zadolžena in mož je po ocenitvi vrednosti podedoval le 28 gd in 26 kr.⁴¹

Po tej ocenitvi se usoda mlina več ne omenja. Najverjetneje pa je bil pomemben, saj se je za območje ob njem še kar nekaj časa uporabljalo ledinsko ime *Za mlinom*. Sčasoma pa je tudi to ime izginilo in ga ne uporabljajo več.

Ali je mlin prenehal z delovanjem ali ga je kdo odkupil in nadaljeval delo, ne vemo. Ni nam tudi uspelo izvedeti, ali je mlin propadel in ali so potem na istem mestu postavili Kocmutov mlin, ki je zadnji znani mlin na tem mestu. Po pripovedovanju Marije Kocmut, hčerke zadnjega mlinarja Kocmuta, izvemo, da je bil na tem mestu leseni mlin. Imel je mlinsko kolo, ki je poganjalo mlinske kamne. Ob njem je bila tudi oljarna. V mlinu so lahko mleli le takrat, ko je bilo v potoku dovolj vode. Ker so bila pri hiši tri mlada dekleta, so fantje radi nagajali, predvsem tako, da so večkrat zajezili potok, zato niso mogli mleti. Oče se je razumljivo zelo jezil.

Starejši sestri sta se poročili. Najmlajša Marija je ostala doma in se tudi poročila, vendar z možem Vinkom nista nadaljevala z mlinarstvom. Mlin je bil v slabem stanju, potreben temeljite prenove, za to pa nista imela denarja. V Trnovski vasi in Bišu sta delovala večja mlina, ki sta bila na dizelski pogon, kasneje pa na električno, in sta mlela veliko hitreje. Zato mlin ni mogel v korak z njima in je podobno kot drugi, manjši mlini v okolici, leta 1951 prenehal delovati.⁴² Na potoku je še ostanek jezua.

Mlini v Črmlji

O mlinih v Črmlji je malo znanega. Med raziskovanjem nisva uspela najti starih podatkov v arhivu ali v zemljiški knjigi. Najstarejše podatke, žal zelo skromne, sva dobila iz knjige Vincenca Rajšpa *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, knjiga 6, kjer sta na karti sekcije 166 vrisana dva mlina. Ta sta vrisana na približnih lokacijah, kjer sta kasneje stala mlina, ki se ju prebivalci še spomnijo. V isti knjigi avtor omenja tudi mlin na potoku Črmlja. Po primerjavah lokacije na karti in opisu meniva, da gre za Muršakov mlin.⁴³ Zato sva skoraj vse podatke o mlinih v Črmlji dobila na podlagi ustnih izjav občanov, ki se še spominjajo mlinov v tej vasi. Po-

⁴¹ Prav tam, zapis številka 69.

⁴² Ustna izjava Marije Kocmut, 15. 3. 2007.

⁴³ Glej opombo 11.

mlinsko kolo, to pa je vrtelo kamen. Mlin je bil lesen. Po pripovedovanju je deloval že pred letom 1890. Lastnik mlina je bila družina Kocmut. Imeli so hčerko edinko, ki so jo želeli poročiti z bogatim snubcem, veliko starejšim od nje, ki bi nadaljeval z delom v mlinu. Zaljubila se je v sebi primerne- ga fanta, z njim pobegnila in se skrivaj poročila. Starši ji tega niso nikoli odpustili, zato niso imeli več stikov. Ker Kocmutova nista imela drugih naslednikov, sta mlin dala sorodnikoma, Tomažu in Mariji Muršak, po katerih je mlin dobil ime in je danes znan. Po vojni je mlin deloval do leta 1948. Takrat so ju aretirali (predvideva se, da zaradi pomoči upornikom, križarjem proti tedanji komunistični oblasti) in še do danes ni znana, vsaj javno, njuna usoda. Mlina ni prevzel nihče in je propadel tako, da danes ni več sledu o njem.⁴⁵

Balažov mlin (mlinca)

Balažov mlin je bil majhen leseni mlin oziroma mlinca na vodni pogon, ki je premikal mlinske kamne. Ker je za pogon uporabljal vodo, so v njem lahko mleli le, ko je bilo v potoku dovolj vode. V njem so mleli žito, pšeni- co, oves oziroma vsa žita, ki so jih gojili okoliški prebivalci, ki so prihajali mlet v ta mlin. Mlinar si je za plačilo vzel merico moke. Ta mlin je deloval še malo po letu 1945, potem pa je lastnik umrl. Že pred njegovo smrtjo ni bilo pravih posodobitev in obnavljanj, zato je mlin zaprl vrata. Ostanke so bili vidni še v 80-ih letih, po regulaciji potoka pa ni več ostankov.⁴⁶

Brunčičev mlin

Brunčičev mlin je dobil ime po zadnjem lastniku Alojzu Brunčiču. Mlin je bil majhen in lesen, voda je poganjala mlinski kamen, ko je je bilo v po- toku dovolj. Mleli so vsa žita, ki jih pridelujejo v teh krajih. V Brunčičev mlin so hodili svoje pridelke mlet predvsem domačini iz bližnje okolice. Tudi ta lastnik si je za plačilo vzel svojo merico moke. Mlin je doživel tudi izboljšave. Še pred drugo svetovno vojno je lastnik mlinske kamne zame- njal z valjki, toda to ni bilo dovolj za ohranitev mlina. Po smrti lastnika ni bilo naslednika, ker so sina Rudolfa ustrelili kot talca in mlin je s tem prenehal delovati.⁴⁷ Danes ni vidnih ostankov mlina.

⁴⁵ Ustna izjava Janka Švarca, 26. 3. 2007.

⁴⁶ Ustna izjava Stanislava Mihelaka, 19. 3. 2007.

⁴⁷ Ustna izjava Stanislava Mihelaka, 19. 3. 2007 in Janka Švarca, 26. 3. 2007.

Mlin v Bišu

Čučkov mlin

Čučkov mlin v Bišu je bil postavljen ob Bišečkem potoku približno leta 1895, najprej kot majhen mlin z enim mlinskim kamnom, ki ga je pogajalo mlinsko kolo, tega pa voda iz *zajze*.⁴⁸

Lastnik je bil Alojz Čuček. Imel je dva sinova, oba sta se izučila za mlinarja in nadaljevala z delom vsak v svojem mlinu.

Alojz mlajši je leta 1935 prevzel mlin doma v Bišu, Franc pa se je poročil z mlinarjevo hčerjo v Jiršovcih.⁴⁹ Obrtna listina za mlinarja in mlin je bila v novi državi izdana 9. septembra 1937.⁵⁰ V starem mlinu na kamne so mleli zrnje vsakemu lastniku posebej, največ ječmena, koruze in pšenice. Ker je bil to mlin na vodo, je moral mlinar počakati na dovolj vode v *zajzi*, da je pogajala zunanje mlinsko kolo. Potok so imenovali Mlinščica, dotok za pogon kolesa so speljali iz sosednjega potoka (ki je izviral v Nadbišču). Tega potoka danes ni več. V starem mlinu so imeli tudi sobico, v kateri so si kuhali čaj in spali. Zato so imeli nad vrati zvonček in ko je bil mlinski kamen prazen, je zvonček pozvonil, da se je mlinar zbudil.

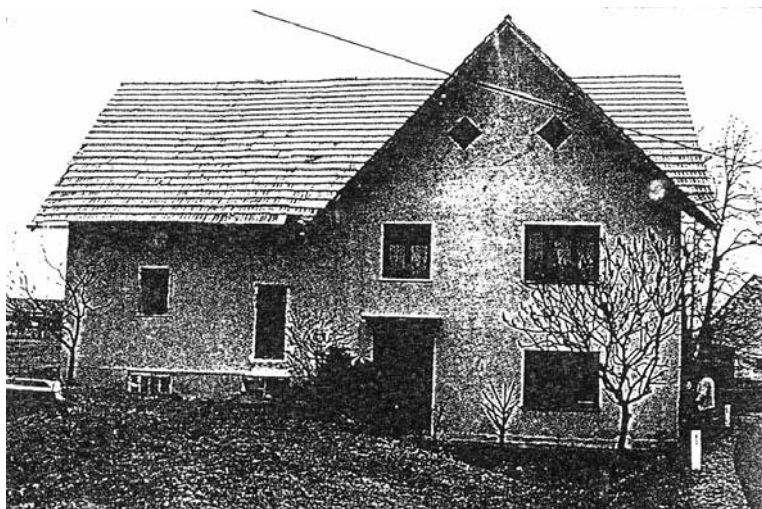
Po vojni je prišlo do temeljite prenove in posodobitve mlina. O tem je pričal tudi tram v prvem *podnu* mlina, *valcenpodu*, na katerem so bile napisane letnica in inicialke tedanjih lastnikov 19 A. A. Č. 46 (to je pomenilo: leto 1946, Alojz in Antonija Čuček). Alojz je takrat postavil za tiste čase sodoben valjni mlin. Vir energije ni bila več voda. Novi mlin je že pogajal motor na lesni plin ter dinamo motor. V mlinu so bili takrat 3 valji, 1 plansko sejalo, stroj za čiščenje zrnja in 1 luščilni stroj. Vrednost vseh strojev, povprečno starih 5 let, v mlinu je bila leta 1951 ocenjena na takratnih 300.000 din.⁵¹ Poleg strojne prenove mlina so povečali tudi mlin in stanovanjske prostore, tako da so dvignili streho in tako pridobili dve novi nadstropji. Mlin je imel tri *podne*: prvega ali *valcenpod* (v tem prostoru so bili leseni valjki, nasledniki mlinskih kamnov), drugi pod ali *melpod* (prostor za mešanje moka; iz nemške besede Mehl = moka) in tretji pod ali *zah tarpod* (tu so shranjevali otrobe). V bivalnem delu hiše so bili kuhinja, dve sobi in hodnik. V starem mlinu je bila nekoč občina, v kateri je stanoval občinski uslužbenec z družino, mlinar pa je živel drugje, na svoji kmetiji.

⁴⁸ Ustna izjava Antonije Muršec, 5. 3. 2007.

⁴⁹ J. Pšajd, *Dediščina mlinarstva: Brata mlinarja* (2). Dediščina: priloga revije Naša žena, julij 2000, številka 7, str. 8.

⁵⁰ ZAP, Okrajna obrtna zbornica Ptuj, šk. 9, Matični listi mlinarjev.

⁵¹ Prav tam.

Slika 6: Čučkov mlin pred podrtjem mlinskega dela. Levo je bil mlinski, desno bivanjski del hiše.⁵²

Nov Puchov motor, za katerega so kurili hrastova drva, je pomenil za mlin velik napredek. Še večji korak pa je predstavljala uvedba elektrike v kraj, za to pa sta bila zaslužna prav mlinarja Čuček in Trančar (leta 1956). Prednost novega motorja je bila v tem, da je lahko mlin deloval ne glede na količino vode v *zajzi*. Toda za nemoteno delo je bilo potrebnega veliko dela. Motor se je imenoval *holcgasar* in za njegovo delovanje so potrebovali veliko plina. Za to so bila najprimernejša hrastova drva, ker imajo največ plina. Zakurili so v ponedeljek zjutraj, v soboto zvečer pa so nehali kuriti. Na tem motorju je bilo veliko kolo, ki so ga morali ročno pognati dva do trije ljudje. Kurili so noč in dan, motor pa je gnal cel mlin, to je štiri *valcne*. Po priklopu elektrike je le-ta gnala mlin. V njem je po posodobitvi ostal en mlinski kamen, v katerem so mleli za *zamet* zrnje za svinje. Po posodobitvi je bilo delo lažje tudi zato, ker težkih vreč niso več nosili na ramenih, ampak so jih vozili na *dritlih*, majhnih vozičkih za prevažanje po mlinu.⁵³

Do leta 1956 sta bila v mlinu, poleg lastnika mojstra, vedno zaposlena še dva delavca, ki sta bila bodisi vajenca različnih letnikov bodisi pomočnika. Plačilni fond za zaposlene je leta 1951 znašal 61.000 din.⁵⁴

Zaposleni v mlinu so ob udarnih terminih mleli noč in dan. Vedno je moral biti nekdo dežuren, ki je pazil, da je vse potekalo, kot je treba. Največ dela je bilo jeseni, ko so se kmetje pripravljali za zimo. Mlinar je imel takrat zelo naporen delavnik. Ob štirih popoldne je šel spat, vstal je ob polnoči,

⁵² Prav tam.

⁵³ Glej opombo 51.

⁵⁴ ZAP, Okrajna obrtna zbornica Ptuj, šk. 9, Matični listi mlinarjev.

do jutra mlet, šel spet malo spat, potem pa spet mlet. Delo je potekalo vsak dan razen nedelje.

V mlinu so mleli vsa žita, ki uspevajo v Slovenskih goricah – pšenica, rž, ajda, ječmen, koruza. Največ so mleli pšenice za krušno moko, malo manj rži, drugo pa po povpraševanju strank.⁵⁵ Stranke so prinesle zrnje v mlin v vrečah. Nanje so potem nalepili listek z imenom stranke, količino in vrsto zrnja. Tako je lastnik v svoji vreči, ki je bila že pripravljena, dobil enako količino moke. Vrečo so potem po jašku iz druge etaže mlina (*mel-podna*) spustili lastniku na voz. Še prej pa so to moko na *podnu* premešali z lopato.⁵⁶

Za mletje so zaračunavali *merico*, ki je bila mlinarjevo plačilo.⁵⁷

Mlin je deloval s polno močjo nekje do srede šestdesetih let, takrat pa se je začelo povpraševanje po mlinarskih storitvah zmanjševati. Ljudje so namreč vse več kruha začeli kupovati v trgovinah in so ga vse manj pekli doma.

Lastnik je začel mlin prodajati po delih, kmalu je tudi prenehal z delovanjem. Poleg zmanjšanja prometa je bila usodno leto 1970, ko se je mlinar Alojz Čuček upokojil, njegov sin Alojz pa se ni odločil nadaljevati z mlinarstvom, ker se je izučil za kovinarja in se je zaposlil v tej stroki.

Mlin je nekaj let sameval. Stroje so kupili drugi mlinarji, objekt pa je bil porušen leta 2000, ker obnova ne bi bila smiselna. Kot spomin na ta mlin lahko v Bišu za Čučkovo hišo vidimo zapornice in del kanala (*zajze*) z jezom na potoku v bližnjem gozdu.

Slika 7: Še danes se vidi, kje je potekala zajza za Čučkov mlin.

⁵⁵ Ustna izjava Antonije Muršec, 5. 3. 2007.

⁵⁶ Glej opombi 51 in 55.

⁵⁷ Ustna izjava Antonije Muršec, 5. 3. 2007.

Slika 8: Ostanke jezusa za Čučkov mlin.

Kot nekakšno zanimivost Čučkovega mlina naj omeniva tudi, da si je mlinar Alojz pri pripravi drv za posebno peč s krožno žago odrezal levo roko. Po okrevanju je vsa dela opravljal z eno roko in bil (kljub tej poškodbi) pri delu zelo spreten.⁵⁸

Zaton mlinarstva v občini trnovska vas

Mlinarstvo, ki je bilo še ne tako daleč nazaj zelo pomembna dejavnost v vseh krajih, kjer so bili ustrezni vodotoki, je svoj zaton pričelo doživljati že po letu 1945. Takrat je na območju občine Trnovska vas delovalo šest mlinov in mlinca. Vsi so imeli dovolj dela in so mleli takrat, ko je bilo dovolj vode. Toda že takrat so začeli mline posodabljati. Voda je postajala vedno manj pomembno pogonsko sredstvo, vedno bolj so uporabljali stroje, ki so delovali na plin ali na nafto. Zaradi teh novosti so obstali tisti, ki so pričeli uvajati te posodobitve, če so seveda imeli denar zanje. Takoj po drugi svetovni vojni, ko je bil čas splošnega pomanjkanja, je prenehala delovati večina manjših vodnih mlinov. Zaslužek od mlinarstva je namreč bil vedno manjši, zato niso zmogli prenove in so morali zapreti svoja vrata.

Ob elektrifikaciji Trnovske vasi sta v kraju elektriko prva dobila Trančarjev mlin v Trnovski vasi in Čučkov mlin v Bišu. Pri mletju nista bila več

⁵⁸ Prav tam.

odvisna od vodostaja vodnih virov. Mlela sta lahko vse leto in seveda veliko hitreje. Čučkov mlin je nehal obratovati leta 1970, ko se je upokojil Alojz Čuček, Trančarjev mlin pa je utihnil leta 2003. Oba sta se ustavila zaradi istega vzroka – nobeden ni imel naslednika, ki bi nadaljeval dejavnost. Na propad mlinarstva v naši občini je vplivalo tudi predvsem to, da se mlajši niso več zanimali za to dejavnost in so si *kruh* raje poiskali v drugih panogah. Torej lahko rečemo, da niso bile krive samo pekarne in veliki mlini, ampak tudi prepričanje mladih, da je mlinarsko delo težko in se da lažje in bolje živeti od drugih poklicev.

Eden od vzrokov za propad nekaterih mlinov so bili tudi politični (mlini v Črmlji), ko so nove oblasti lastnike zaprle in se je za njimi izgubila sled (Muršak, Brunčič), mlini pa so propadli.

Ker so bili mlini lesene zgradbe, ki so stale ob vodi, jih je kmalu začel najedati in uničevati zob časa, tako da danes ni več ohranjenih lesenih mlinov. Ohranjeni so samo tisti deli, ki so bili iz kamna oziroma zidani.

Zaključek

Na podlagi arhivskega gradiva, zapisov iz zemljiških knjig in tudi kartografskega gradiva sva ugotovila, da so vsi mlini začeli delovati oziroma so že delovali v 17. in 18. stoletju. Na novo sva odkrila posamezne dele zgodovine naših mlinov, celo ledinska imena, nastala po mlinih, ki so bila do danes pozabljena.

Ugotovila sva, da so posamezni mlini propadli že pred uvedbo elektrike v Trnovski vasi, ker niso uvedli posodobitev, postali so nekonkurenčni, saj niso mogli mleti več in čez celo leto. Mlino so tudi propadli, ker ni bilo pravega naslednika (gospodar je bil brez otrok ali pa ti niso hoteli nadaljevati dela). Električna je res povzročila propad manjših mlinov, toda večina jih je propadla že prej. Propad je povzročilo tudi vse večje zanimanje za druge poklice (70-a leta). Zaton pomeni tudi širjenje pekarn in ponujanje kruha z avtomobili po domovih (90-a leta). Za propad so krivi tudi politični razlogi (aretacije).

Viri

Pisni viri:

Okrajno sodišče Ptuj, Zemljiška knjiga, Katastrska občina Trnovska vas.

Zgodovinski arhiv na Ptuj:

Stara Zemljiška knjiga za gospoščino Gornji Ptuj.

Zemljiško gospostvo Ptujski grad.

Franciscejski kataster, Katastral Plan der Gemeinde Ternowitzdorf in Steiermark, Pol. Bezirk Pettau, 1824 und 1876 in Katastral Plan der Gemeinde Ternowitzdorf in Inner-Oesterreich, Marburger Kreis, Bezirk Obpettau, 1824.

Zbirka Muzejskega društva: rodbina Dienersberger.

Okrajna obrtna zbornica, škatla 9, Matični listi mlinarjev.

Ustni viri in izjave informatorjev:

Franc Kocmut, 7. 3. 2007; Marija Kocmut, 15. 3. 2007; Stanislav Mihelak, 19. 3. 2007; Antonije Muršec, 5. 3. 2007; Janko Švarc, 26. 3. 2007; Marjan Trančar, 2. 2. 2007.

Literatura

Janez BOGATAJ, 1982: *Mlinarji in žagarji v dolini zgornje Krke*: Novo mesto: Dolenjski muzej.

Enciklopedija Slovenije: knjiga 7: Marin-Nor. 1993. Ljubljana: Mladinska knjiga. 314.

Ludvik KRAMBERGER, 2000: Zgradba in delovanje mlinov. *Mlini v občinah: Gornja Radgona, Radenci in Sv. Jurij ob Ščavnici*, Zgodovinsko društvo, Gornja Radgona. 6–17.

Anton MELIK, 1953: Mlini na Slovenskem. *Geografski vestnik*: časopis za geografijo in sorodne vede. Letnik XXV. 3–26.

Jelka PŠAJD, 2000: Dediščina mlinarstva: Brata mlinarja (2). *Dediščina: priloga revije Naša žena*: prva slovenska ženska in družinska revija. Julij, št. 7, 8.

Vincenc RAJŠP, 2000: *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*: Opisi. 6. zvezek. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti ter Arhiv Republike Slovenije.

Ivan RIHTARIČ, 2000: Kratka zgodovina mlinarstva v svetu in na Slovenskem. *Mlini v občinah: Gornja Radgona, Radenci in Sv. Jurij ob Ščavnici*. Gornja Radgona: Zgodovinsko društvo. 5.

Zlatko ŠAJHAR, 2000: Plavajoči mlini. *Mlini v občinah: Gornja Radgona, Radenci in Sv. Jurij ob Ščavnici*. Gornja Radgona: Zgodovinsko društvo. 17–20.

AUF DEN SPUREN EINSTIGER MÜHLEN IM GEBIET VON TRNOVSKA VAS/TERNOVETZDORF

Zusammenfassung

Der Beitrag befasst sich mit der Geschichte des Müllereigewerbes in der Gemeinde Trnovska vas/Ternovetzdorf. Eingangs wird kurz die Geschichte des Mühlenwesens und Müllergewerbes abgehandelt und dabei dargestellt, wie die Menschen im Laufe der Zeit diese Tätigkeit durch verschiedene technische Eingriffe verbesserten bzw. verfeinerten. Gleichzeitig wird auch die Entwicklung abgehandelt, die die Mühlen und die damit verbundenen Tätigkeiten im slowenischen Gebiet genommen haben, und zwar vom ersten Auftreten dieses Gewerbes bis in die Mitte des 20. Jahrhunderts, als auch in Slowenien eine große Anzahl an Mühlen ihre Tätigkeit einstellte. Die Arbeit zeigt zugleich auch welche Arten von Mühlen einstmals in Slowenien zu finden waren, ebenso welche Art für welches Gebiet typisch war. Zudem wird dargestellt wie die Arbeit in den einzelnen Mühlentypen vor sich ging.

Der Hauptteil der Arbeit basiert auf Archivmaterial, Aufzeichnungen der Eigentümer, kartographischem Material, Literatur und mündlichen Überlieferung, sodass damit die Geschichte der Mühlen und des Müllergewerbes in der heutigen Gemeinde Trnovska vas/Ternovetzdorf fundiert dargestellt werden kann. Am Beginn dieses Abschnitts steht die Darstellung der Geschichte jener Mühlen, die im Hauptort der Gemeinde, dem heutigen Trnovska vas, in Betrieb waren. Nach ihnen sind auch Mühlen in den umliegenden Dörfern der heutigen Gemeinde entstanden. Im Beitrag wird auf der Basis von Archivmaterial und sonstigen Material von Bedeutung, das zur Verfügung stand, eine Rekonstruktion und eine grundlegende Darstellung der Tätigkeit dieses Gewerbes im Gemeindegebiet geboten, denn bis heute galt, dass diese Mühlen ziemlich klein waren. Diese (Fehl)Einschätzung war eine Folge mangelnder Forschung zu diesem Thema. Im Beitrag werden daher auch die einzelnen Besitzverhältnisse dargestellt, und zwar von der Entstehung der Mühle bis zu jenem Zeitpunkt, da sie ihre Tätigkeit einstellte.

Besonders detailliert wird die Geschichte der Trančar- und der Letnikmühle dargestellt, deren Geschichte weit älter ist, als bisher gemeinhin angenommen. Die Geschichte der anderen Mühlen wird anhand von Karten und Aufzeichnungen dargestellt; eine Vielzahl an Hinweisen stammt jedoch auch aus der mündlichen Überlieferung.

Der Beitrag befasst sich auch erstmals mit dem Schicksal der Eigentümer der Mühle in Črmlja/Tschermla, die aus politischen Gründen arretiert wurden. Nach dem Krieg wurde die Mühle dem Verfall anheimgegeben und dadurch zerstört. Bedauerlich ist es, dass im Rahmen des Beitrages eine genaue Darstellung des Schicksals der Besitzer nicht möglich war, da dies den Rahmen der Abhandlung gesprengt und vom eigentlichen Thema der Untersuchung weg geführt hätte.

Der Beitrag schließt mit der Feststellung, dass dort, wo nicht politische Gründe vorlagen, alle Mühlen, die nicht mit der Zeit Schritt hielten und modernisiert wurden, spätestens in den 1970er-Jahren ihre Tätigkeit einstellen mussten. Der letzte Schlag traf diese weit verbreitete Tätigkeit schließlich durch die Zunahme privater Bäckereien und Verkaufsstellen wie durch die Änderung der Lebensgewohnheiten der Menschen.

Pol stoletja organiziranega sladkovodnega ribištva na lenarškem območju

Marjan Toš*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 639.2.052.2(497.4Lenart)(091)

Marjan Toš: Pol stoletja organiziranega sladkovodnega ribištva na lenarškem območju. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 78=43(2007), 4, str. 105–118

Ko so bili leta 1955 v Sloveniji ukinjeni okraji, je ribištvo prešlo v pristojnost posameznih občin. V osrednjih Slovenskih goricah je bila takrat ustanovljena velika Občina Lenart. V tem obdobju so se iz ribiških zadrug oblikovale Zveze ribiških družin (ZRD), ki so se povezale v Ribiško zvezo Slovenije. Na širšem mariborskem območju je najprej delovala Ribiška zadruga Maribor, ki je bila ustanovljena 31. marca 1946 in se je leta 1957 preimenovala v Zvezo ribiških družin Maribor. Za prvega predsednika Ribiške zadruge Maribor je bil izvoljen dr. Ivo Senekovič, pravnik iz Maribora, za podpredsednika pa dr. Janko Dernovšek, primarij iz Maribora. Delovati je začela na obsežnem območju severovzhodne Slovenije, ki je bilo razdeljeno na sedem ribiških družin (RD).

1.01 Original Scientific Article
UDC 639.2.052.2(497.4Lenart)(091)

Marjan Toš: Half a Century of Organised Fresh Water Fishing in the Lenart Area. Review for History and Ethnography, Maribor 78=43(2007), 4, pp. 105–118

When in 1955 the districts in Slovenia were abolished, the fishing came under the jurisdiction of particular municipalities. In the Central Slovenske gorice a large municipality Lenart was established. This was the time when the fishing cooperatives were reformed into the Association of Fishing Families (ZDR), which were then again linked up to the Slovene Fishing Union. In the wider Maribor area the Fishing Family Maribor, established on 31st March 1946, was active at that time. In 1957 it was renamed into the Association of Fishing Families Maribor. The first president of the Association was dr. Ivo Senekovič, a lawyer from Maribor, and the first vice-president was dr. Janko Drnovšek, chief doctor from Maribor. The Association was active in the wide region in the NE Slovenia, which was divided into seven Fishing Families (RD).

* Dr. Marjan Toš, profesor geografije in zgodovine, vodja Sinagoge Maribor, Židovska ulica 4, 2000 Maribor, sinagoga@pmuzej-mb.si

V ta čas segajo tudi korenine lenarške RD Pesnica. Kronisti navajajo kot ustanovno leto in uradno zgodovinsko iztočnico leto 1957, ko so stekle organizirane priprave na ustanovitev samostojne RD Pesnica.¹ Sodila je v mariborski ribiški okoliš, ki je obsegal reko Dravo od jezua Hidroelektrarne Vuzenica do šentmartinskega broda pri vasi Starše, reko Dravinjo od izvira do železniškega mosta v Makolah, Polskavo od izvira do železniške proge Pragersko–Medvece, reko Pesnico od izvira do mostu v Gočovi in vse pritoke teh vod. V mariborski ribiški okoliš je bila vključena tudi reka Mura od državne meje do mosta v Cmureku, z vsemi pritoki na desnem bregu. Osnova za ustanovitev RD Pesnica je bila že RD Lenart iz leta 1955. Ohranjen je dokument z dne 9. decembra 1955, ki ga je RD Lenart v Slovenskih goricah poslala Ribiškemu društvu Maribor. V njem navaja nekaj predlogov glede ustanovitve RD za območje voda lenarške občine. Pesnica naj bi se razdelila tako, da bi en del obsegal njen tok od državne meje do nove meje Občine Lenart na mostu čez Pesnico pri Partliču, drugi, spodnji del pa tok od mosta pri Partliču do okrajne meje okraja Maribor okolica pri »Drbetniškem mlinu pri Andražu.«² Za zgornji del toka reke Pesnice so predlagali ustanovitev nove RD v Košakah ali Spodnji Kungoti. Leta 1956 naj bi bil sklenjen sporazum z RD v Lenartu in Košakah (ali v Spodnji Kungoti), za Pesnico naj bi izdali največ 100 dovolilnic.³ Predlagali so, da bi mesečno izdali največ 20 dovolilnic, za ribiškega čuvaja pa naj bi imenovali Ivana Petka, lovskega čuvaja iz Lenarta, ki naj bi mu določili nagrado za delo. Zanimivo je takratno opozorilo o vidrah v Slovenskih goricah, ki naj bi se močno razmnožile. Poročajo o 12 živalih, »ki neusmiljeno mesarijo po naših vodah, zato naj društvo nabavi 3 pasti, kar je bilo že večkrat predlagano. Do sedaj so se v past ujele 4 vidre.«⁴ Predlagali so tudi, da naj se v glasilu Ribič objavi članek o življenju, navadah in škodljivosti vider in »njih odlov«. V potok Velko naj se v letu 1956 vloži 2000 krapov mladice. Zavzeli so se za večje strokovno znanje in za strožja merila pri opravljanju ribiških izpitov. Predlagali so izdajo priročnika za ribolov v sladkih vodah in se zavzeli za prevajanje tuje strokovne literature. Očitno so imeli ribogojnico v Hrastovcu, saj so v dokumentu izpostavili pripravo gospodarske-

¹ Leto 1957 se v vseh spominskih zapisih RD Pesnica pojavlja kot leto ustanovitve, čeprav je prvi uradni akt o tem datiran leto kasneje. Da je bila RD Pesnica dejansko ustanovljena leta 1957, so potrdili Ivan Lorenčič, Srečko Lipovnik, Franjo Šunk, Anton Nekrep in Alfred Pirher. Te navedbe so bile povzete tudi v spominskih biltenih ob 40- in 45-letnici delovanja RD Pesnica. Dokumentacija je ohranjena v arhivu RD Pesnica.

² Mišljeni so Vitomarci v Slovenskih goricah. Dokument podrobnejših informacij ne navaja, tudi ne nobenih podatkov o RD Lenart, ki je očitno bila oblika organiziranega delovanja skupine ribičev iz Slovenskih goric.

³ Za Pesnico uporabljajo izraz potok in ne reka.

⁴ Pisni dokument iz arhiva Zveze ribiških družin Maribor; za RD Lenart ga je podpisal zastopnik Karol Šinkovec. Ribiško društvo Maribor je bilo ustanovljeno 27. marca 1953.

ga plana za ta objekt, o katerem naj bi pripravili podrobnejšo razpravo na občnem zboru. Ribiči so lahko dnevno ulovili tri kilograme drobiža, v dopisu pa so opozorili Ribiško društvo Maribor na preprečevanje tatvin in krivolovstva v vseh potokih. Pisnega dokumenta o organizacijskem preoblikovanju in spremembah doslej ni bilo mogoče najti. Kot ustanovno letnico RD Pesnica navajajo vsi ustni viri leto 1957, ko je bila sprejeta odločitev o njeni ustanovitvi in ko so bile tudi zaključene vse tovrstne priprave. Srečko Lipovnik piše, da je bila RD ustanovljena jeseni 1957, ne navaja pa točnega datuma in tudi ne udeležencev. Očitno je šlo za zelo organizirane začetke delovanja, ki so jih povzeli kot iztočnico društvene zgodovine.⁵ Zanj oštejejo prvi volilni sestanek, ki so ga poimenovali plenum in ki je bil decembra 1957. V upravni odbor nastajajoče RD Pesnica so na tem ustanovnem sestanku izvolili Jožeta Horvata, Ivana Šarferja, Rudija Tišmana, Alfreda Pirherja, Franja Šunka, Karla Šinkovca, Petka Miletiča, Dušana Bajca, Izidorja Pegana in Riharda Pečovnika.⁶ S tem so bili postavljeni vsi pogoji tudi za formalnopravno dokončanje ustanavljanja. A priprave so se nekoliko zavlekle, tako da je bila ustanovna skupščina 9. oktobra 1958. V delovnem predsedstvu ustanovne skupščine so bili Alfred Pirher, Valentin Dreo in Anton Šober, zapisnikar je bil Franjo Močnik, sodeloval pa je tudi tajnik ZRD Maribor Jože Kuhar.⁷ Na skupščini so veliko razpravljali o osnutku pravil in o ribiškem okolišju, ki naj bi ga upravljal nova RD. Opozorili so tudi na »črne ribiče« in na krivolov v reki Pesnici, zato bi bilo treba okrepiti čuvajsko službo. To naj bi bila ena od pglavitnih skrbi nove RD. Dobili naj bi spodnji del reke Pesnice s pritoki. Razpravljali so tudi o načinu lova in celo predlagali, da bi bil med dovoljenimi načini lova na ščuko tudi lov z mrežo in drugimi sredstvi. V zgornjem toku Pesnice pa ščuke naj ne bi lovili. Obveljal je predlog, da naj se ščuka lovi samo v predelu od mlina v Hrastovcu do mosta v Gočovi. Živahna je bila razprava o bodočem sedežu RD Pesnica. Bili so trije predlogi, po javnem glasovanju pa se je večina odločila za sedež v Mariboru. Med možnimi sedeži je bila tudi lokacija v Pesnici oziroma Močni, ki pa na glasovanju ni dobila niti glasu podpore. Sedež je bil tako v društvenih prostorih ZRD v Slovenski ulici. Na skupščini je sodelovalo 52 ribičev, vabljenih pa je bilo 106.⁸ Opravili so tudi volitve v organe RD. V starešin-

⁵ Srečko Lipovnik, Potek razvoja sladkovodnega ribištva po vojni, rokopis, arhiv RD Pesnica. Lipovnik potrjuje, da je bil prvi predsednik Jože Horvat. Za njim so RD vodili Franc Muršič, Metod Pavlin, Dušan Jus, Stane Gajšek, Anton Slana, Jože Majcenovič, Alfred Pirher in Srečko Lipovnik.

⁶ Prvi upravni odbor in predsedniki RD Pesnica, rokopisno gradivo, arhiv RD Pesnica.

⁷ Ustanovna skupščina je bila v sindikalni dvorani Splošne bolnišnice Maribor, Tržaška cesta 13.

⁸ Tudi iz tega lahko sklepamo, da so bili zmetki RD že postavljeni, saj sicer ne bi imeli koga vabiti. Kot je razvidno iz prošnje za izdajo skupnega potrdila, ki jo je skupina predla-

stvo RD Pesnica so bili predlagani Franjo Šunk, Ivan Šarfer, Jože Horvat, Ivan Šantl in Mihael Muršič. Za člane nadzornega odbora Valentin Dreo, Peter Rižner in Izidor Pegan, za člane disciplinskega sodišča Martin Slana, Franjo Šunk in Alojz Eberl, za tožilca disciplinskega sodišča Alfred Pirher in za delegate za letno skupščino ZRD Maribor Valentin Dreo, Izidor Pegan, Alfred Pirher, Franjo Šunk, Jože Horvat in Franjo Močnik.⁹ Že 16. oktobra so se delegati zbrali na prvi, konstitutivni seji v društvenih prostorih ZRD Maribor v Slovenski ulici 8. Navzoči so bili Alfred Pirher, Valentin Dreo, Franjo Šunk, Ivan Šarfer, Ivan Šantl, Mihael Muršič, Izidor Pegan, Alojz Eberl, Jože Horvat in Franjo Močnik. Za predsednika je bil izvoljen Jože Horvat, za podpredsednika Miha Muršič, za tajnika in blagajnika Ivan Šarfer, za gospodarja Franjo Šunk in za člana starešinstva Ivan Šantl. V nadzorni odbor so bili izvoljeni Valentin Dreo, Peter Rižner in Izidor Pegan, za disciplinsko sodišče pa Alojz Eberl, Franjo Šunk in Martin Slana. Za disciplinskega tožilca je bil izvoljen Alfred Pirher.¹⁰ Prošnja za registracijo RD Pesnica je bila na Tajništvo za notranje zadeve Okrajnega ljudskega odbora Maribor posredovana šele 15. marca leta 1959. Priložena sta bila zapisnik prve redne seje z dne 16. oktobra 1958 in zapisnik ustanovne skupščine z dne 9. oktobra 1958. Vlogo za registracijo so podpisali Izidor Pegan, Dušan Bajc, Jože Horvat, Hubert Angleitner, Alojz Eberl, Anton Greiner, Franc Martin, Ivan Petrovič, Martin Slana in Drago Malajner. To pa sta podpisala predsednik Jože Horvat in tajnik Ivan Šarfer.¹¹ Pridobili so si tudi soglasje ZRD Maribor za dodelitev ribiškega okoliša.¹² Odločbo o odobritvi ustanovitve in dela RD Pesnica v Mariboru je izdalo Tajništvo za notranje zadeve Okrajnega ljudskega odbora Maribor 17. aprila leta 1959. Decembra 1960 je Občinski ljudski odbor Lenart izdal odločbo o dodelitvi ribiškega okoliša. In sicer je RD Pesnica s sedežem v Mariboru dobila ribiški okoliš Pesnica od občinske meje v Močni do mosta v Gočovi z vsemi pritoki na tem območju. Odločbo je podpisal takratni tajnik Občinskega ljudskega odbora Lenart Gabrijel Kosi.¹³ Januarja 1962 je RD Pesnica prejela še odločbo Občinskega ljudskega odbora Maribor Center o dodelitvi gospodarjenja v Pesnici z vsemi pritoki. Ugotovili so namreč, da do takrat RD Pesnica še niso bile z odločbo odrejene in dodeljene vode v gospodarjenje, kot je to veleval sedmi člen Zakona o sladkovodnem ribi-

gateljev naslovila na Občinski ljudski odbor Maribor Center, naj bi pri ustanavljanju šlo za razformiranje Ribiškega društva Maribor in ustanovitev nove RD Pesnica. Dokument ima datum 10. 3. 1959 in je ohranjen v arhivu Upravne enote Lenart.

⁹ Zapisnik ustanovne skupščine z dne 9. 10. 1958, arhiv Upravne enote Lenart.

¹⁰ Zapisnik izredne seje kandidatov RD Pesnica z dne 16. 10. 1958, arhiv Upravne enote Lenart. Prvi funkcionarji so se zavzeli za nastavitev ribiškega čuvaja.

¹¹ Prošnja za registracijo RD Pesnica, arhiv Upravne enote Lenart.

¹² Potrdilo, arhiv Upravne enote Lenart.

¹³ Prepis odločbe z dne 7. 12. 1960, arhiv Upravne enote Lenart.

štvu iz leta 1958. Odločbo je podpisal tajnik Občinskega ljudskega odbora Maribor Center Stevo Kramžer. Po ustanovitvi je imela RD Pesnica najprej sedež v Slovenski ulici 8, kasneje na Šentiljski cesti v Mariboru, zatem v Počehovi in nato pri hotelu Slavija v Mariboru. Leta 1968 je Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije izdal odločbo, po kateri se je RD Pesnica vpisala v register društev, ki ga je vodil Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije v Ljubljani pod zaporedno številko 108. Sedež RD Pesnica je bil v Mariboru, delovno območje pa v Občinah Maribor in Lenart, skladno z odredbo o razdelitvi voda od državne meje do starega mosta na reki Pesnici v Gočovi. Ohranjena so tudi takratna Pravila RD Pesnica, ki je bila definirana kot RD, ki deluje na območju ribiškega okoliša Pesnica s pritoki, in prostovoljno združuje športne ribiče. Njen poglobitni namen je bila skrb za izvajanje športnega ribolova po zakonitih predpisih in pravilnikih. Pravila so bila dokaj obsežna, kot je bilo to značilno za takratni čas socialističnega samoupravljanja.¹⁴ Leta 1978 so sedež RD Pesnica prenesli v Lenart. Lep čas je bil na Cmureški cesti in nato v Kraigherjevi ulici. Leta 2001 je bil preseljen v nov ribiški dom na Ribiški poti 18 v Lenartu. RD Pesnica se je vedno zavzeto lotevala številnih nalog, s posebnim poudarkom na varstvu voda in ribjega življa. V tem času je bilo v slovenskogoriških potokih veliko rib. Poleg ribičev so jih lovili tudi drugi, mnogi za priboljšek in nekateri tudi za hobi med počitkom po vsakdanjem delu. V Pesniški dolini je bilo namreč veliko travnikov, na katerih so kosili in sušili seno in otavo. Med počitkom so mošje in fantje pogosto zabredli v tolmune Drvanje, Ročice, Velke in zlasti Pesnice in v njih na veliko, kar z rokami ali tudi s košarami iz vrbja, lovili klene, ščuke, ostriže in »rute«. Nekateri so pri tem pretiravali in polovili večje količine, spet drugi pa toliko, kolikor so bile gospodinje zmožne pripraviti za okusnejši priboljšek po napornem delu. V ribolovu so se radi preizkušali tudi fantje in se postavljali po vaseh. Nekateri so pri lovu uporabljali popularne »sake« – posebne mreže, ki so jih skrbno varovali in skrivali pred takratnimi miličniki. Nekateri sakarji so bili znani daleč naokoli, a te večšine niso razglašali. Mreže so po končanem lovu skrivaj sušili na podstrešjih ali na velikih senikih. Pri lovu so uporabljali tudi »but« – to je bila navadna, nekoliko debelejša leskova palica, na katero so zabili ostanek podplata kakšnega starega, ponošenega čevlja. Z »butom« so naganjali ribe izpod grmovja v sake ali košare. Ribe so z rokami metali na suho, kjer so jih otroci pobirali v vreče. Takšen način lova se je ohranil še do začetka sedemdesetih let prejšnjega stoletja, ko so bile tudi zaključene vse hidro- in agromelioracije in ko so bile rečne struge speljane v nove, skoraj povsem ravne tokove. Ostali so nekateri rokavi prvotnih

¹⁴ Pravila RD Pesnica, arhiv Upravne enote Lenart.

strug, ki pa niso bili več zanimivi. Žal so premnogi končali kot divja odlagališča smeti in odpadkov. Ohranjenih je le še nekaj tolmunov stare Pesnice. Reka Pesnica je bila pri ljudeh spoštovana voda, kljub temu da je precej poplavljala in uničevala dobršen del pridelka. Domačini so ohranili veliko pripovedi in legend, ki se prenašajo iz roda v rod. Na Pesnico so bili vezani mnogi njeni pritoki, ob katerih so ljudje prav tako iskali miru in počitka, za nameček pa si dali duška z ribolovom. Rib je bilo nekdanj izobilju, ne nazadnje tudi zato, ker so večkrat priplavale v velikih jatah iz Drave v Pesnico na ženitev. Na teh vodotokih je bilo tudi veliko mlinov. Nekdanji mlini so nasploh ena od posebnosti Pesniške doline. Najbolj znani so bili Matjašičev, Kuharjev, Šalamunov, Perkov, Goletov in Dimnikov mlin. Pred pričetkom regulacije Pesnice leta 1966¹⁵ so delovali le še trije mlini, in sicer Matjašičev mlin v Gočovi, Šalamunov mlin v Lormanju in Perkov mlin pri Hrastovcu. Ti mlini so za zapornicami zadrževali precejšnje količine vode.¹⁶ Poleg njih so ljudje vodno silo uporabljali za žage in pri Lenartu ob Velki je bila še oljarna. Ob mlinih in žagah so bila večja vodna zajetja, ki so jim domačini pravili »zajze«. To ime se je ohranilo vse do danes, le da jih ni več, saj so vsi mlini in žage že pred leti izginili. Le še za spomin je ostal mlin pri Matjašiču v Gočovi, namesto Koroščeve oljarne ob Velki pri Lenartu pa je zdaj tam sodobna Petovarjeva oljarna, ki dela s sodobnimi stroji. V vodnih zajetjih »zajzah« je bilo veliko rib, ki so jih radi lovili tudi nepridipravi. Pod zapornico je bil namreč pri vsakem mlinu večji tolmun, kjer je bil navadno lep lov vseh vrst rib in velik užitek za ribiče. Tu so se zadrževali kapitalni ščuke, kljeni in tudi boleni. Največji užitek pa je nudil ribičem v teh tolmunih lov na menke. Niso bili redki primeri, ko so ribiči ujeli tudi do 1,5 kg težke ribe. Za lov na te vrste rib je bil še zlasti primeren čas takoj po obilnejšem deževju, ko so vodotoki narasli. Leta 1956 je pri Šalamunovem mlinu pet ribičev iz tolmana pri mlinu potegnili na suho 150 kg menkov in več linjev. Včasih je ribičem uspelo ujeti tudi kapitalnega krapa in druge velike ribe. Ribjega drobiža pa je bilo sploh v izobilju.¹⁷ Z regulacijo reke Pesnice so bili občutno prizadeti tudi vsi njeni pritoki, na lenarškem območju še zlasti Velka in Globovnica. Reka Velka je bila zelo bogata z raki jelševci, predvsem v predelu pri nekdanji lenarški Tovarni usnja v Čreti. Na tem območju so bili nekoč tudi trije

¹⁵ Regulacija naj bi bila končana leta 1967, vendar so se dela zavlekla v leto 1968. Izvajalec in investitor je bila vodna skupnost Drava–Mura Maribor. RD Pesnica po navedbah kronistov k idejnemu projektu za tretjo etapo regulacije reke Pesnice ni dala pisnega soglasja. Pač pa so se 14. januarja 1967 dogovorili za skupno reševanje nastalih problemov in za ureditev primernih pragov za urejanje vodostajev v rečni strugi. V novi strugi Pesnice in pritokov nekaj let ni bilo primernih pogojev za ribji življenj, zlasti ne zavetišč in skrivališč.

¹⁶ Stane Gajšek, *Regulacija Pesnice in njenih pritokov, Ribič XXVII*, štev. 11/1968, 312–316.

¹⁷ Prav tam, 312.

mlini, in sicer Korošec-Petovarjev, Breznikov (že pred regulacijo Velke več kot 30 let povsem opuščen) in Voduškov mlin v Žicah. V predelu pri Petovarjevem mlinu in Tovarni usnja so bili v Velki idealni pogoji za gojenje krapov. Veliko je bilo tudi linjev, sicer pa so prevladovali klenci in ribji drobiž. Glavni vir dohodkov so bili raki jelševci. Od Tovarne usnja pa do izliva Velke v reko Pesnico v vodi ni bilo nobenega življa. Usnjarna je namreč s svojimi odplakami močno zastrupljala Velko v dolžini dobrih 6 kilometrov. Z odplakami je bil zastrupljen tudi del reke Pesnice vse do meje RD Pesnica z RD Ptuj. Z regulacijo je bila prizadeta tudi Globovnica, ki teče pred Lenartom in se v Radehovi izliva v Velko. Ta voda je bila včasih bogata z ribami, največ je bilo ščuk, krapov, linjev, klenov, menkov in ribjega drobiža. V zgornjem toku Globovnice so bili tudi raki jelševci. Pod Lenartom je ob regulaciji ostal del stare struge, ki pa so ga občutno prizadele komunalne oziroma kanalizacijske odplake.¹⁸

Reko Pesnico sta kmalu nadomestili obe največji akumulacijski jezeri. V Radehovi pri Lenartu in pri Sveti Trojici (včasih Gradišču v Slovenskih goricah). Poleg omenjenih akumulacij sta za Pesniško dolino značilni še jezera v Pristavi in Komarniku. Jezera sicer služijo kot naravni zbiralniki vode in imajo nekaj značilnega vodnega rastja, zato je predvsem Komarnik tudi naravni rezervat za vodno rastlinstvo in živalstvo. V Radehovi in Sveti Trojici se je ob jezerih vsestransko razvilo ribištvo. A gladko pri obeh največjih vodah vendarle ni šlo. Ilustrativna je zgodba o odločbi Republiškega sekretariata za gospodarstvo iz leta 1969, ki jo je izdal glede dodelitve voda v gospodarjenje v ribiškem okolišu. Že Oddelek za gospodarstvo in finance skupščine Občine Lenart je s sklepom z dne 26. decembra 1968 zavrgel zahtevek RD Pesnica za dodelitev ribnikov Radehova in Gradišče v upravljanje. Občina je namreč ocenila, da gospodarjenje z ribami v umetnih jezerih ne spada pod režim republiškega zakona o sladkovodnem ribištvu. Z ribniki naj bi gospodarila tista organizacija, ki je umetna jezera zgradila. Prvostopenjski upravni organ je ocenil, da za dodelitev umetnih jezer v upravljanje RD Pesnica ni bil pristojen. Na sklep se je RD pritožila, sekretariat pa je pritožbo zavrnil z izpodbijano odločbo in v njeni obrazložitvi med drugim navedel, da spadajo pod zakonske prisojnosti

¹⁸ Prav tam, 315. Stara struga Globovnice pod Lenartom ob Poleni je bila dolga leta povsem mrtva voda in so jo temeljito revitalizirali v začetku 90-ih let prejšnjega stoletja. Med najbolj zaslužnimi za njeno ureditev je bil Janez Erjavec iz Lenarta, ki je že konec 80-ih let prejšnjega stoletja vodil Odbor za varstvo okolja pri Mestnem odboru Lenart. V njem so poleg njega aktivno sodelovali tudi Vida Šavli, Borut Juvanec, Slavko Lapajne, Aleš Arih in Marjan Toš. Projekt je podprlo tudi takratno občinsko vodstvo na čelu z županom Jožetom Škrlecem (1990–1994). Ob stari strugi v neposredni bližini hipodroma Polena so rasli mogočni hrasti, ki so bili v dobršni meri posekani. Zdaj je celotna stara struga Globovnice pod Lenartom revitalizirana in urejena. Namesto usnjarne ob Velki že od leta 1979 deluje obrat Uniorja, zgrajena pa je bila tudi čistilna naprava, ki pa še ne obratuje.

le ribe v naravnih vodah. Akumulaciji Radehova in Gradišče naj bi bili po razlagi Republiškega sekretariata za urbanizem umetni jezera oziroma umetna zbiralnika, ki sta bila zgrajena v okviru regulacij Pesnice in njenih pritokov, za kar so bila potrebna gradbena dela. RD je sprožila upravni spor, v sporu pa je RD opozarjala, da je bil vodotok Pesnica s pritoki s pravnomočnimi odločbami dodeljen njej in ji gospodarjenja z vodami ni mogoče odvzeti. Z regulacijo Pesnice in njenih pritokov je bilo na mnogih mestih izkopano novo rečno korito, na nekaterih pa tudi razširjeno zaradi zadrževanja vode ob najvišjih vodostajih. V akumulaciji so se zbirale vode Pesnice in njenih pritokov ter se nato znova izlivala v rečno strugo. Zato sta bili po prepričanju RD obe akumulacijski jezera del ribiškega okoliša, ki ga upravlja RD Pesnica. Vrhovno sodišče je dalo prav ribičem in v obrazložitvi odločbe poudarilo, da je treba vsak naravni ali regulirani odtok, ne glede na obliko vodnega korita in moč vode, šteti za odprto vodo. Akumulacijski jezera Radehova in Gradišče sta bili po mnenju vrhovnega sodišča z nasipi razširjena vodna korita, ki imajo iztok v vodotok.¹⁹ To je potrdil tudi sodni izvedenec. Zato je sodišče pritrnilo pritožbi ribičev in jim omogočilo gospodarjenje z obema akumulacijama. Ob obeh se je ribištvo zelo razvilo in doseglo zavirljive rezultate. Zlasti v Sveti Trojici so ribiči lep čas edini skrbeli za red in čistočo ob jezeru. Tudi v Radehovi so člani RD Pesnica skrbeli za urejenost obrežij in postopoma uredili tudi parkirišče za osebna vozila s klopami za počitek ribičev in sprehajalcev.

Posebno mesto ima v bogati zgodovini lenarške RD Pesnica ribiški turizem. Za obe največji vodi, torej jezera Radehova in Sveta Trojica, je nekdanja skupna Občina Lenart pripravila ureditvene načrte, ki pa najbrž kmalu še ne bodo uresničeni, saj so povezani z velikimi finančnimi sredstvi. Po razdelitvi Občine Lenart je jezero pri Sveti Trojici pripadlo novi Občini Sveta Trojica, ki ima z njim obetavne turistične načrte. Na pobudo RD Pesnica je bila izvedena celovita sanacija dela varovalnih nasipov Trojiškega jezera. Na obnovljenem nasipu so urejena tekmovalna mesta za ribiče, zato je prav Trojiško jezero priljubljeno zbirališče mladih in drugih ribičev. Zaradi naravne lege je ta del Slovenskih goric nasploh zelo obljuden, jezero je priljubljeno zbirališče rekreativcev in drugih, ki ob njem iščejo mir in počitek. Zato je ribiška dejavnost občasno motena. Ob jezeru je urejen gostinski lokal Žaba, ki služi tudi ribičem. V nasprotju s Trojiškim jezerom pa je jezero v Radehovi ohranilo nekaj več prvobitnosti in kljub bližini mesta tudi miru. A stanje bo močno poslabšala avtocesta, ki poteka tik ob njem. V obeh akumulacijah je pravo vodno bogastvo, med ribami pa veliko kapitalnih somov, smučev, krapov in na razočaranje ribičev vse manj ščuk.

¹⁹ Sodba Vrhovnega sodišča SR Slovenije z dne 28. 4. 1970, arhiv RD Pesnica in arhiv Upravne enote Lenart.

Med pomembnejšimi dosežki zadnjega obdobja v RD Pesnica naj posebej izpostavimo skrb za čiste vode in okolje. Komisijo za varstvo okolja uspešno vodi Henrik Ambrož, ki skrbi za izvedbo vsakoletnih spomladanskih čistilnih akcij. Varovanju okolja namenjajo skrb tudi v gospodarski komisiji RD Pesnica. Že desetletja je RD Pesnica po rezultatih v tekmovalnem ribištvu v samem slovenskem vrhu. Organizirano delo z mladimi, ki ga pooseblja Milan Cvilak, daje vrhunske rezultate. Lenarški ribiči so člani številnih državnih reprezentanc v pionirski, mladinski in članski kategoriji, med najboljšimi pa so tudi predstavnice nežnejšega spola. Komisijo uspešno vodi Grega Štumberger. Največji zalogaj več kot 300-članskega kolektiva RD Pesnica je bila gradnja novega ribiškega doma ob Ribiški poti nad Globovnico v Lenartu. Sklep o gradnji doma je bil sprejet na letni skupščini 1996, pobudnik in predsednik gradbenega odbora pa je bil Ciril Novak. Gradbeni odbor je bil imenovan na skupščini RD Pesnica 25. aprila leta 1996. Poleg predsednika Cirila Novaka so bili vanj imenovani še Anton Nekrep, Štefan Hamonajec, Oto Hren in predsednik RD Pesnica Srečko Lipovnik. Gradbenemu odboru je nesebično pomagal in mu stal ob strani dolgoletni vzorni tajnik RD Pesnica Franko Šunk. Gradbeni odbor je vse zadolžitve izpolnil in prenehal z delom v začetku leta 2002. Pri gradnji so pomagali mnogi ribiči in drugi. Petčlanski gradbeni odbor je opravil 13.800 ur prostovoljnega dela. Največ ur je opravil predsednik gradbenega odbora Ciril Novak, ki je od začetka do konca bdela nad izvajanjem zahtevnega projekta. K sodelovanju je pritegnil mnoge krajane, ki sicer niso ribiči, a cenijo in spoštujejo prizadevanja RD Pesnica. Skupaj so člani RD Pesnica ob gradnji novega ribiškega doma opravili 21.300 ur prostovoljnega dela. Za gradnjo so sproti zagotavljali finančna sredstva in jo končali brez dragih posojil, kar je posebna zasluga dolgoletnega predsednika RD Pesnica in zdaj njenega častnega člana Srečka Lipovnika. Novi ribiški dom v Lenartu ni samo ponos ribičev, temveč mesta Lenart nasploh. Zgrajen je tik ob sotočju stare in nove Globovnice, blizu priljubljenega račjega gaja, za katerega ima največ zaslug velik lenarški naravovarstvenik, pokojni veterinar Franc Breznik. Mimo doma vodi uveljavljena turistična pot do Zavrha, ki pa jo je presekala trasa nove avtoceste mimo Lenarta. Z izgradnjo novega ribiškega doma so se zaključila dolgoletna prizadevanja za lastne društvene prostore. Te je RD nekoč že imela, saj je januarja 1977 kupila od Agrokombinata Lenart hišo in 662 kvadratnih metrov ohišnice. Za to premoženje je odštela 62.000 takratnih dinarjev, kar je bilo določeno v pogodbi, ki so jo sklenili takratni direktor lenarškega Agrokombinata Daniel Šprah in zastopniki RD Pesnica Stane Gajšek, Rihard Pečovnik in Alojz Jamnikar. Stanovanjska hiša je stala na parcelni številki 39, vložna številka 121, k. o. Radehova. Cena za nepremičnino je bila dosežena na javni dražbi 28. decembra leta 1976. Po prodaji je bila v zemljiški knjigi vknjižena družbena lastnina in

kot imetnik pravice uporabe RD Pesnica. Vse stroške nakupa in prepisov v zemljiško knjigo je kot kupec nosila RD Pesnica. Kupo-prodajna pogodba pa je bila podpisana šele leta 1983. Podpisala sta jo takratni direktor lenarškega Agrokombinata Leopold Hameršak in tedanji predsednik RD Pesnica Alfred Pirher.²⁰ Z objektom je bilo kar nekaj težav, tudi prenos lastnine ni bil izvršen, saj RD sodišču ni predložila zemljiškoknjižnega predloga. Zato so leta 1981 imenovali posebno komisijo za ocenitev del in usposobitev ribiškega doma. Ugotavljali so, da do objekta ni urejena dovozna pot, po obstoječi pa dostop ni mogoč, saj je cesta v zasebni lasti. Njeni lastniki uporabe niso dovolili, saj je potekala čez dvorišče domačije Mirka in Katarine Mihelič. Ta pot tudi ni bila vnesena v kataster zemljišč kot javna pot. Objekt je bil star okoli 80 let, zgradba pritlična in delno podkletena. Za ureditev parkirišča bi ribiči morali odkupiti okoli 1200 kvadratnih metrov zemljišča. Zaradi starosti in zanemarjenega vzdrževanja je bila zgradba v slabem stanju, zidovi razpokani, zahodni del stavbe pa pred porušitvijo. Prostori so bili vlažni, načeta je bila tudi streha. Zato je komisija ocenila, da ureditev ribiškega doma na tej lokaciji in v omenjenem objektu ni smotrna. Objekt bi bilo namreč treba povsem porušiti in na njegovem mestu zgraditi novega. Na njem je bilo tudi zaščiteno obeležje iz obdobja NOB 1941–1945, ki bi ga bilo treba prenesti na novi objekt. Rušenje objekta in zidava novega sta bila ocenjena na 2 milijona 494 tisoč takratnih dinarjev.²¹ RD Pesnica teh sredstev ni imela, zato je objekt kmalu prodala. Za prodajo se je zelo zavzemal Mirko Veršič. Objekt je bil prodan leta 1983 za, preračunano, 49.000 takratnih nemških mark.²² Po prodaji, ki so ji sicer mnogi odkrito nasprotovali, so se postopoma začele priprave na zidavo novega doma, ki je bil svečano odprt ob praznovanju 45-letnice RD poleti 2002.²³ S tem je bilo zaključeno pomembno obdobje, ki je zahtevalo veliko angažiranja in odpovedovanja mnogih članov ter seveda tudi izdatna finančna sredstva. Novi ribiški dom je ne samo zbirališče ribičev, pač pa priljubljena lokacija tudi za mnoge meščane Lenarta, za sprehajalce in rekreativce.

RD Pesnica je že od začetka delovanja opozarjala na mnoge ekološke teme in na posledice onesnaževanja okolja. Zato ne preseneča, da so se njeni člani med prvimi odločili za organizirane vsakoletne čistilne akcije, s katerim so veliko pripomogli k urejenemu okolju nasploh. Še pred leti so v času akcij iz reke Pesnice pobirali velike količine odpadkov, ostanke

²⁰ Kupo-prodajna pogodba, arhiv RD Pesnica.

²¹ Zapisnik z dne 26. 3. 1981, arhiv RD Pesnica.

²² Zaradi velike inflacije jugoslovskega dinarja so se takrat tovrstne kupčije sklepale in vrednotile v nemških markah. Objekt je bil po navedbah kupca Ivana Klobučarja z dne 13. 4. 2007 v izjemno slabem, tako rekoč podirajočem stanju. Prvotna izklicna cena na dražbi je bila skoraj za polovico nižja.

²³ Obširneje o tem v Biltenu RD Pesnica ob 45-letnici delovanja, Lenart 2002.

gospodinjstkih aparatov in celo poginule živali. Zadnja leta je teh odpadkov vedno manj, saj se odnos ljudi do voda spreminja na bolje. Žal pa pogosto puščajo za sabo smeti in odpadke ribiči, zlasti na obrežjih obeh akumulacijskih jezer. Sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja so člani RD Pesnica argumentirano opozarjali, da se je podoba Pesniške doline drastično spremenila. »Kakor zelene kače so se po travnatih tleh vili z vrbjem obraščeni meandri Pesnice in potokov. Slabo uhojene poti ob njih pa so vodile k tolmunom, kjer so v obilju domovale ščuke, rute, kleni, krapci, linji, bogastvo ribjega drobiža, raki, žabe in tudi vidre ter raznovrstne ptice. Tod so vsako pomlad na zatravljenih obvodnih tleh, v razlitih vodah drstile kot polena stasite ščuke, ki so semkaj našle pot iz Drave, tod so sladokusci v eni noči z vršami ujeli po 100, 200 in še več jelševcev, tod je doživel vsak, ki je to lepoto užival, svoj nepozabni dan. Krivično bi bilo slikati vse v svetlih barvah. Narava je v svojih zakonitostih mnogokrat neizprosna in pogosto so povodnji puščale za sabo pustošenja na poljih, v dušah kmetov pa jezo in obup. Škoda in strah so si sledili iz leta v leto, dokler se nad naravo ni znesel človek s stroji. Znesel, pravim, saj sovražen mora biti človek do narave, da mu vest dopušča posege, kot jih je zagrešil v Pesniški dolini. Kanali brez pragov, tolmunov in prodišč, brez enega rokava, ki bi nudil zavetje pred ujmo in v poletni suši, mar ni to prehuda kazen, ki je zaradi 'grešne' reke zadela njene prebivalce in vsaj zaenkrat tudi tiste, ki so jo kljub njeni muhavosti ljubili.«²⁴ K tem kritičnim, a objektivnim ocenam, o katerih so večkrat argumentirano razpravljali tudi v različnih organih RD Pesnica, je treba dodati še pripombe na račun zmanjšanega obsega vodnih površin. Ocenili so, da so se zaradi regulacij in hidromelioracij vodne površine reke Pesnice in njenih pritokov od ustanovitve do sredine osemdesetih let prejšnjega stoletja zmanjšale za več kot polovico. Pač pa so z izgradnjo akumulacijskih jezer, predvsem v Radehovi in pri Sveti Trojici (takrat Gradšču v Slovenskih goricah), nastale nove, obsežnejše površine, pomembne predvsem za gojitev krapov. Prvotno so bile akumulacije naseljene samo z avtohtonimi ribami, s poznejšimi vlaganji pa so zaradi ugodnih razmer in interesov po intenzivnejši vzreji vložili veliko drugih vrst, med njimi največ amurja in soma. V reki Pesnici in njenih pritokih so v zadnjih dveh desetletjih na veliko izginjali podusti, mreene, rute, bolen, ploščič in druge ribe. Močno so upadli staleži ščuke, krapa, linja in kareslja. Najbolj se je

²⁴ Franc Mihalič, predsednik gospodarske komisije RD Pesnica, arhiv RD Pesnica. Zanimivo je, da je v različnih zapisih in drugih dokumentih malo zaznamb o vlaganju tujerodnih (neavtohtonih) rib, zlasti amurja, ki je marsikje uničil vodno rastlinstvo. Zaradi te ribe je skoraj izginil beli lokvanj, ki je bil nekdaj zelo značilen za Komarnik in tudi za nekatera druga vodna zajetja v Slovenskih goricah. Belega lokvanja je bilo precej tudi na jezeru Radehova. Zmago Kokol pripominja, »da so včasih krmarili med lokvanji in ostalim vodnim rastlinjem po neponovljivem jezeru Radehova«.

obdržal klen, po katerem so nekdam ribiči zelo radi posegali. A takšnih, ki so tehtali kilogram ali več, zdaj praktično ni. Zelo redko ribiči opazijo jelševca in druge rake, mnogo manj je tudi vider, čeprav se počasi vračajo v Pesniško dolino. O tem govorijo poročila lovskih družin, zlasti lenarške. Vidro so imeli ribiči od nekdam za največjega sovražnika in škodljivca, zdaj pa o njej ne mislijo več slabo, saj bogati naravno okolje.²⁵ RD Pesnica vsako leto vloži znatne količine rib, največ krapov. Vlaga jih v obe akumulacijski jezери, v povprečju vsako leto od pet do sedem ton. Nekoč je imela RD svojo ribogojnico v Vinički vasi, v idiličnem kmečkem zaselku nedaleč od gradu Hrastovec. Pod njim so tudi lepo urejeni gojitveni ribniki, ki pa jih je v zadnjih letih močno prizadela suša, saj je gladina vode upadla na minimum in je bil ribji živelj resno ogrožen. V Vinički vasi je imela RD najete štiri ribnike v skupni izmeri 0,6 ha. Njeni člani so vzredili velikanske količine mladice, tako da so presegle potrebe RD in se dogovarjali z mariborsko ZRD o skupni nadaljnji vzreji mladice v ribogojnicah Hrastovec. Kot zanimivost naj ob tem omenimo, da so na hrastovškem gradu za ribe zgledno skrbeli, celo zadnji grof Herberstein, ki je moral konec aprila 1945 pobegniti čez mejo. Kronisti navajajo, da naj bi bil grof prinesel v hrastovške ribnike »vodni orešek« (Trapa natans), zaradi česar so imeli težave krivolovci, ki so ribe lovili tudi v grajskih ribnikih. Iz grajskih ribnikov so ribe lovili predvsem v postnem času in so služile za prehrano grajske gospode in služinčadi.²⁶ Okoli gradu in ribnikov se je v preteklosti pojavljala tudi vidra. Zadnjo naj bi bili ujeli v past pri Komarniku v osemdesetih letih prejšnjega stoletja.²⁷ Zadnja leta so njene sledi vidne predvsem v zimskem času. Vidro je mogoče srečati tudi ob strugi reke Pesnice od Hrastovca navzdol. To pomeni, da se kakovost voda vendarle izboljšuje, saj je po ocenah mnogih strokovnjakov vidra eden od pomembnih pokazateljev čistosti oziroma kakovosti vode. Ribogojstvu služi tudi jezero Komarnik, ki je hkrati pomemben naravni rezervat. Z objektom gospodari prizadevni Jože Polner, sicer gospodar ZRD Maribor. Sodelovanje na tem področju je bilo v preteklosti zelo uspešno. Še ne dolgo je znašala naseljenost obeh akumulacijskih jezer več kot 500 kg rib na 1 ha vodne površine. Do teh podatkov so prišli na osnovi izlova rib, ki pa ga zdaj že lep čas ne izvajajo. Celo ob celoviti sanaciji nasipov Trojiškega jezera 2005/06 niso ogrozili rib, čeprav so drastično znižali vodostaj. A popolnega izlova in izpusta vode ni bilo. V obeh jezerih so v sušnih poletjih utrpeli nekaj poginov rib, v Radehovi pa tudi školjk.

²⁵ Prav tam O vidrah so v zadnjem desetletju precej poročali člani LD Lenart, Dobrava, Trnovska vas in Juršinci. Gre za obsežen del Pesniške doline, v kateri se v nekaterih vodotokih že pojavljajo tudi raki in druge vodne živali. Vidra je eden od pokazateljev čiste vode.

²⁶ Zmago Kokol, Utrinki, rokopis iz arhiva RD Pesnica.

²⁷ Pripoved ribogojca Ivana Ketiša - Haneka, zabeležil Zmago Kokol.

Bilo je nekaj primerov onesnaženja voda in povzročitelje so prijavili pristojnim organom. Nastalo škodo so dobili le delno povrnjeno. Ocenjujejo, da se razmere tudi na tem področju bistveno izboljšujejo in da je teh pojavov na srečo vedno manj. Tudi predlagani celoviti ureditvi jezer Radehova in Sveta Trojica ribiči ne nasprotujejo.²⁸ Zavzemajo se le za sodelovanje v vseh postopkih bodočega uresničevanja sprejetih ureditvenih načrtov. Pri tem bodo sodelovali s pristojnimi občinskimi organi in tudi s turističnimi društvi in okoljskimi organizacijami. Med vodnimi in obvodnimi pticami ribiči posebej omenjajo labode. Prvo gnezdo teh mogočnih ptic, ki znajo biti večkrat »sitni in neprijetni obiskovalci«, je bilo ob Trojiškem, nekdam bolj znanem Gradiškem jezeru. Tam so jim prizadevni ribiči uredili celo ograjo v bližini gnezda na kopnem delu jezera, da jih obiskovalci ne bi preveč vznemirjali. Ribiči tudi nasprotujejo razmišljanjem, da ta velika vodna ptica ne sodi v Slovenske gorice in da bi jo bilo treba odstreliti. Odločno nasprotujejo tudi morebitnemu uničevanju njihovih jajc in gnezd, v zimskem času pa jih v ostrem mrazu skupaj z lovci hranijo in jim pomagajo preživeti. Ribiči se zavzemajo za ohranitev značilnosti naravnega okolja in si prizadevajo za sožitje človeka, živali in rastlin.

Viri in literatura

Arhivsko gradivo iz arhiva Ribiške družine Pesnica Lenart.

Avguštin LAH, 1998: Iz zgodovine slovenskega sladkovodnega ribištva, *Sladkovodno ribištvo Slovenije v stodesetih letih razvoja in konec drugega tisočletja: 1888–1998*. Ljubljana.

Miran SVETINA (ur.), 1982: Sladkovodno ribištvo na Slovenskem. *Ribiški zbornik*. Ljubljana.

Marjan TOŠ, 2002: *45 let Ribiške družine Pesnica*. Lenart.

Marjan TOŠ, 2007: *Petdeset let Ribiške družine Pesnica Lenart (1957–2007)*. Lenart.

²⁸ Medtem pa jezero Komarnik še naprej ostaja kot pomemben naravni rezervat za mnoge vodne in obvodne ptice. Ob njem je na novo urejena sprehajalna pot, ki je bila na predlog Zmaga Kokola iz RD Pesnica poimenovana po lenarškem veterinarju in ekologu Francu Brezniku in se od novembra 2007 imenuje »Franckova pot«. Komarnik slovi tudi po redkem vodnem rastlinstvu in je zanimiv tako za ornitologe kot za biologe in ekologe nasploh. Na njem gnezdi veliko vrst divjih rac in vodnih kokoši, zlasti črne liske in race mlakarice. Bogat je tudi z ribjim življem, vendar se športni ribolov na njem na izvaja.

HALBES JAHRHUNDERT DES ORGANISIERTEN SÜSSWASSERFISCHENS AUF DEM LENART GEBIET

Zusammenfassung

In Slovenske gorice haben die Menschen schon seit jeher gefischt. Genaue Daten über diese Aktivität haben wir leider keine, doch es gibt sehr viele Gelegenheitschriften über das Fischen in dem Fluss Pesnica und dessen Zuflüsse und den berühmten Hrastovec Teichen, wo die Schlossherren gefischt haben. Das Fischen wird in diesem Gebiet erst nach dem Jahr 1945 organisiert. Damals hat man für den größten Teil von Slovenske gorice die Fischergenossenschaft in Maribor gegründet, die 1957 in den Verein der Fischerfamilien Maribor umbenannt worden ist. Aus dem Jahre 1955 blieb ein Dokument erhalten, der die Fischerfamilie Lenart erwähnt. Die ersten richtig organisierten Anfänge des Vereinslebens in dem Bereich des Süßwasserfischens auf diesem Gebiet gehen jedoch auf das Jahr 1957 zurück, als die Initiative für die Gründung der Fischerfamilie Pesnica ergriffen war. Ende des selben Jahres war die erste Wahlsitzung, genannt Plenum, auf der man den Verwaltungsausschuss unter der Führung von Jože Horvat gewählt hat. Die Verwaltungsverfahren für die Registrierung waren Ende des nächsten Jahres beendet, als im Oktober 1958 die Gründungsversammlung der Fischerfamilie Pesnica stattgefunden hat und die Registrierung bei den Verwaltungsorganen durchgeführt war. Jože Horvat wurde der Präsident, Miha Muršič Vizepräsident, Ivan Šarfer Sekretär und Kassenführer, Franjo Šunk Verwalter und Ivan Šantl wurde der Mitglied des Ältestenrates. Der Sitz der neuen Fischerfamilie war zuerst in Maribor in Slovenska ulica 8, später in Šentiljska cesta in Maribor, danach in Počehova und im Hotel Slavija. Erst in 1978 ist der Sitz nach Lenart übersiedelt worden, zuerst in die Cmureška cesta, dann in die Kraigherjeva ulica, bis er in 2001 endgültig in den neuen Fischerheim übersiedelt ist. In der Zwischenzeit hat man sehr viel Sorge für das Beschützen vom Wasser und den Fischen getragen und man musste auch mit den Folgen der Amelioration des Pesnica Flusses und der Entstehung von großen Stauseen in Radehova und Sveta Trojica konfrontiert werden. Nach zahlreichen Zwischenfällen haben sie beide Wasser zur Verwaltung bekommen und unter anderem ein vielfältiges Angebot des Fischtourismus angeboten.

Die Verhältnisse in der Natur haben sich in der letzten Zeit sehr verändert, vor allem ist der Pesnica Fluss auf manchen Stellen unerkennbar, er ist ein stilles, kanalisiertes Wasser geworden. Ohne Mäander und in der sommerlichen Trockenzeit fast ohne Wasser. Oft kam es zu Verschmutzung und zum Fischsterben, was den Fischer einen sehr großen Schaden eingerichtet hat. Der Ökologie hat man in den letzter Dekade mehr Aufmerksamkeit geschenkt und mit den Nachbarorganisationen und Vereinen werden regelmäßige Säuberungsaktionen durchgeführt. In die Seen Radehova und Sveta Trojica werden Fischen eingegeben, meistens sind es die Krapfen, Hechte, Schleie und die Keimlinge der Bachforelle. Diese werden in Pesnica und dessen Zuflüsse eingelassen. Am Anfang waren beide Stauseen von den heimischen Fischen bewohnt, dann hat man auch andere Fischarten eingegeben, vor allem den Amur und den Wels. Im Pesnica Fluss schwinden in den letzten Jahren in größerer Zahl die Nasen, Barben, Döbeln und Brachsen. Auch von dem Hechten gibt es immer weniger. In der Fischerfamilie Pesnica arbeitet man planmäßig mit jungen Fischern, in den Grundschulen hat man einen Fischerzirkel, Wettkampffischen ist in allen Kategorien hochentwickelt. Die Lenarter sind sehr erfolgreiche Mitglieder von slowenischen Nationalmannschaften, wobei man die bedeutende Rolle der weiblichen Mitglieder der Fischerfamilie Pesnica hervorheben muss. Die Fischerfamilie Pesnica war von ihrer Gründung bis heute von Jože Horvat, Franc Muršič, Metod Pavlin, Dušan Jus, Stane Gajšek, Anton Slana, Jože Majcenovič, Alfred Pirher, Srečko Lipovnik und Alojz Fajdiga geleitet. Die Zeiten, in denen das Fischen noch was ganz anderes war, sind schon lange vergessen und überlebt. Jetzt stehen der Natur- und der Wasserschutz sowie der Schutz des Wasserlebens im Fordergrund. Deswegen hat sich das Moto „fange -lass frei“ vor allem bei jüngeren Fischern etabliert.

Ovčerejci, lovci, naravovarstveniki, podjetniki? Pogled na Triglavski narodni park in dediščino iz doline Trente.

Matej Vranješ*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 712.2(497.4-751.2)

Matej Vranješ: Ovčerejci, lovci, naravovarstveniki, podjetniki? Pogled na Triglavski narodni park in dediščino iz doline Trente. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 78=43(2007), 4, str. 119–142

Prispevek na podlagi dolgoročne etnografske terenske raziskave v Trenti podaja interpretacijo domačinskih pogledov na izbrane vidike lokalne kulturne dediščine in Triglavskega narodnega parka. Poleg domačinske reprezentacije polpretekle zgodovine so izpostavljeni pogledi na smiselnost, zmožnost in načine ohranjanja dveh elementov kulturne dediščine in tradicionalnih prostorskih rab: kmetijstva in kmetijske kulturne krajine ter lova. Avtor osvetljuje in interpretira nekatere bistvene razlike v pogledih na politiko *ohranjanja* kulturne dediščine med domačini in *zastopniki nacionalnega interesa*. Te razlike so postavljene tudi v kontekst reakcij lokalne skupnosti na aktualno javno razpravo glede novega zakona o Triglavskem narodnem parku v Sloveniji.

1.01 Original Scientific Article
UDC 712.2(497.4-751.2)

Sheep Breeders, Hunters, Nature Conservationists, Businessmen? A Look at the Triglav National Park and the Trenta Valley Heritage. Review for History and Ethnography, Maribor 78=43(2007), 4, pp. 119–142

On the basis of the data collected in a long-term ethnographic field research in the Trenta valley, the paper presents an interpretation of the local inhabitants' views on some of the aspects of local cultural heritage and the Triglav National Park. The au-

* Doc. dr. Matej Vranješ, znanstveni sodelavec, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijska 1, 6000 Koper, matej.vranjes@fhs-kp.si

thor focuses on the locals' representations of the recent history and on their views on reasonableness, possibility and ways of preserving particularly the two elements of the cultural heritage and traditional spatial use: agriculture – agricultural cultural landscape and hunting. Some of the fundamental differences in the points of view on the politics of »conservation« of the cultural heritage between locals and »representatives of national interest« are presented and interpreted. These differences are also exposed in the context of the reactions of the local community on the public debate regarding the new Law of the Triglav National Park in Slovenia.

Za varovana območja lahko poenostavljeno rečemo, da delujejo predvsem kot instrument urejanja, predpisovanja in nadzorovanja različnih prostorskih rab. Glede na to, da so v ta proces navadno aktivno ali pasivno vpleteni precej različni akterji in družbene skupine – tako tiste, ki pri tem sodelujejo neposredno, pa tudi tiste, na katere se prve v iskanju ustrezne legitimitete sklicujejo (oz. jih *zastopajo*) – ni nič presenetljivega, da ta območja pogosto postanejo točke spora. Spornost se kaže v različnih pogledih na urejanje določenih prostorskih rab, lahko pa celo v samem vprašanju, ali je dodatna varovalna institucija na nekem območju sploh potrebna. Spoznanja o različnih ali celo konfliktnih pogledih vpletenih interesnih skupin antropologom, pa tudi drugim terenskim raziskovalcem, seveda niso tuja; nič čudnega tudi ni, da so na enem kraku spora skoraj praviloma prebivalci varovanega območja (gl. npr. Pratt 1994; Reddy 1994; Bajuk Senčar 2005; Simonič 2006). Vzemimo samo za primer zbornik prispevkov mednarodne konference *Etnografija varovanih območij* (Simonič 2006). Izmed desetih raziskovalcev, ki so na varovanem območju opravljali tudi terensko delo, jih kar osem bodisi opozarja na *konfliktne* poglede različnih interesnih skupin bodisi to problematiko izpostavlja kot osrednjo.¹ Zanimivo pri tem je tudi, da raznolikost pogledov mnogi zaznavajo tudi znotraj samih lokalnih skupnosti.

Glede na visoko stopnjo potencialne konfliktnosti, ki jo prinašajo varovana območja, bi pričakovali, da bodo terenske (etnografske) raziskave med prebivalstvom cenjena pomoč snovalcem ali upravljavcem takšnih območij. Vendar se zdi, da je v Slovenji zanimanje za analize *domaćinskega* pogleda prej izjema kot pravilo. Tako je vsaj v primeru Triglavskega narodnega parka (TNP). Konflikti interesov in žgoče razprave so v slovenski javnosti znane predvsem iz dogajanj ob sprejemanju novega zakona o TNP od leta 2003 dalje, ko je skupina poslancev vložila prvi predlog zakona v parlamentarno obravnavo. Mediji so veliko pozornosti namenili zlasti dogodkom v Bohinju, kjer so se prebivalci treh vasi (v nasprotju s predlogom novega zakona in stališčem občinskega sveta) na referendumu izrekli,

¹ Gre za prispevke avtorjev: Coca Perez, Vranješ, Day, Piermattei, Heine in Arnold, Macbeth, Budhathoki, Simonič.

da ostanejo znotraj meja parka. Lokalna civilna iniciativa se je tedaj tudi povezala s t. i. Koalicijo nevladnih organizacij (KNO), v katero se je vključil tudi Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti (ZRC SAZU) (več o dogajanju v Bohinju v: Bajuk Senčar 2005). Na SAZU so novembra istega leta pripravili znanstveno-strokovni posvet z naslovom *Triglavski narodni park?*. Pomenljivo je morda dejstvo, da se je med petintridesetimi napovedanimi prispevki samo eden le deloma posvečal vprašanju, kako domačini doživljajo in vrednotijo park (Barbič 2003), siceršnje rdečo nit pa jedrnato povzame sklepno spoznanje, da je TNP – seveda zaradi neprecenljive naravne in kulturne dediščine – »izjemna vrednota in dobrina vseh prebivalcev Republike Slovenije« (Peršolja in Smrekar 2003; poudarek avtorja).²

Na drugi strani je dogajanje, povezano s TNP, s terenskim delom (tudi) med prebivalci Bohinja dokaj izčrpno pokrila antropologinja Bajuk Senčar (2005). Pozornost je posvetila predvsem znani polemiki, nastali ob načrtovani gradnji hotela, in s tem povezani odločitvi (»pomembnega števila«) domačinov, da zadržijo sedanje meje parka (105–165). Zaradi specifičnosti obravnavanega konteksta bralec nehote lahko dobi vtis, da krajani Bohinja v veliki meri parka ne doživljajo kot problematičnega. Avtorica sicer omenja »odnos, ki je lahko poln napetosti« (105) in »točko mogočih sporov« glede pojmovanja »kulturne dediščine« – zlasti v smislu tradicionalnih rab prostora (159–162) – obenem pa zaključí, da ta razhajanja »niso usodna« (164). Kaj konkretnjšega o »možnih sporih« ni povedanega.³ V pričujočem prispevku bom skušal osvetliti ravno takšne sporne poglede na konkretno reguliranje in ohranjanje nekaterih tradicionalnih rab prostora, kot sem jih zaznal pri etnografskem terenskem delu v dolini Trente.⁴ Kot bo razvidno, so bile reakcije na predlog zakona KNO na *primorski strani* parka, vsaj tako se zdi, pomembno drugačne.

V veljavnem zakonu in v novih predlogih zakona o TNP, pa tudi v vsakdanji javni (medijsko posredovani) rabi je TNP pojmovan kot instrument varovanja naravne in kulturne dediščine posebnega nacionalnega

² Večina prispevkov je dostopna na spletni strani <http://www.zrc-sazu.si/tnp>.

³ To je sicer razumljivo, saj se je avtorica v svojem delu posvetila prvenstveno problematiki turizma in ne toliko različnim ostalim konkretnim vidikom doživljanja in vrednotenja TNP s strani domačinov v Bohinju.

⁴ Pričujoči prispevek temelji na nekaterih izsledkih antropološkega terenskega dela (opazovanje z udeležbo, intervjuvanje), ki ga na Bovškem periodično opravljam vse od jeseni 2003. V tem času sem samo v dolini Trente zapisal ali posnel (večkratne) usmerjene razgovore z okoli 40 informatorji (iz različnih gospodinjstev), veliko spoznanj pa temelji na neformalnih razgovorih ob bivanju in druženju na terenu, ne nazadnje pa tudi ob udeležbi na sestankih lokalne civilne iniciative glede sprejemanja novega zakona o TNP.

pomena.⁵ Za dediščino lahko poenostavljeno rečemo, da zajema register naravnih in kulturnih elementov, proizvodov, značilnosti nekega prostora ali družbenega okolja, ki naj bi jih obstoječe generacije prejele v *upravljanje* od predhodnih. Kar nekaj prispevkov v nedavno izdanem zborniku *Dediščina v očeh znanosti* opozarja, da so takšni dediščinski *registri* sorazmerno poljubno sestavljeni – nekateri elementi so vključeni in *pripoznani*, drugi *pozabljeni* (predvsem Baskar 2005; Kozorog 2005; tudi Muršič 2005; Jezernik 2005). Če si izposodimo Baskarjevo zanimivo razločevanje med *zapuščino* in *dediščino*: za razliko od zapuščine, ki zajema celoto vsega, kar je na nekem območju ostalo kot izraz preteklosti (na to, kaj ostane, sami nimamo nikakršnega vpliva), je pri oblikovanju dediščine bistvena aktivna vloga tistega, ki zapuščino sprejema in si jo (zunaj pravnega polja dedovanja) pravzaprav prisvaja in *prikraja*. Pri takšnem (pre)oblikovanju dediščine igrajo seveda pomembno vlogo različne institucije, ki kot zastopnice določenih družbenih skupin, opremljene z ustrežno kombinacijo avtoritete, legitimnosti in moči, pripoznavajo dediščino posebnega pomena in/ali določajo režime varovanja. Pri konstrukciji nacionalnih dediščin je nemara paradokсно to, da v veliki meri predstavljajo zbirko lokalnih kulturnih in naravnih elementov, ki so predstavljeni kot dediščina »nas vseh« – in je potemtakem dediščina prej izraz kulturne raznolikosti kot pa nacionalne enakosti, torej identitete. Pri tem pa je pomembno zlasti to, da ob *nacionalizaciji* lokalnih dediščin lahko prihaja do različnih, tudi izrazito nasprotnih si pogledov, kot na primer med različnimi lokalnimi in nacionalnimi akterji. Tudi v nekaterih primerih znotraj TNP je tako. V nadaljevanju bom osvetlil razhajanja v pogledih na upravljanje z elementi kulturne dediščine v dolini Trente na dveh izbranih primerih: (1) ohranjanje kmetijstva oziroma kmetijskih objektov ter (2) ohranjanje lova. Kot »točki dejanskih sporov« glede (ne)ohranjanja tradicionalnih rab prostora (in torej dediščine) pa ju bom vključil v širši kontekst domačinskih pogledov na TNP in omenjene aktualne javne razprave.

K domačinski interpretaciji polpretekle zgodovine

Za razumevanje odnosov Trentarjev do TNP in z njim povezanih regulacij nekaterih prostorskih rab so zlasti bistvena doživljanja in interpretacije družbenega (oz. demografskega) in prostorskega razvoja doline po

⁵ Vsi dosedanja osnutki oz. predlogi novega zakona so dostopni tudi na spletnih straneh Ministrstva za okolje in prostor (www.tnp.mop.gov.si): predlog štirih poslancev (»Vučkovek« zakon), predlog KNO ter najnovejši predlog/osnutek strokovne skupine, ki deluje pod okriljem MOP. Veljavni Zakon o TNP iz leta 1981 je dostopen na spletnih straneh TNP (www.tnp.si).

drugi svetovni vojni. Zelo na kratko lahko to obdobje opišemo kot proces intenzivnega opuščanja tradicionalnega agrarnega sistema preživljanja ter izseljevanja in zaposlovanja v *bližnjih* (Tolmin, Nova Gorica), pa tudi bolj oddaljenih (Koper, Ljubljana idr.) razvijajočih se industrijskih centrih (prim. npr. Kunaver 1994). V Trenti so bili ti, za periferne alpske doline sicer dokaj tipični procesi, še posebej intenzivni – ne nazadnje tudi v primerjavi z gorskimi območji na *bohinjski strani* TNP. Statistični podatki in ocene kažejo, da v dolini danes prebiva manj kot tretjina prebivalcev glede na leto 1948. Rezultat tega so zlasti višje ležeča naselja in zaselki, ki so danes bodisi popolnoma zapuščeni (Lemovje, Zapolden) bodisi demografsko zelo ogroženi (Na Skali, Pri Cerkvi) – pravzaprav pa kot demografsko ogroženo lahko opredelimo dolino v celoti.⁶ Odseljevanje in hkratna izrazita deagrarizacija sta se poleg tega izražala tudi v naglem in izrazitem spreminjanju (propadanju) kulturne krajine. Za izseljenci so ostajale prazne domačije ter številna gospodarska poslopja (seniki, hlevi, staje), prestaje in visokogorske planine; neobdelane njive, nepokošeni travniki, nepopasli pašniki so se zarasli. Nekatere domačije, zlasti pa številne izpraznjene kmetijske objekte, od šestdesetih let dalje odkupujejo in *ohranjajo vikendaši*, tiste, ki so bližje naseljem, pa vzdržujejo preostali domačini. Druge propadajo.

Razumljivo je, da opisane polpretekle procese domačini brez izjeme negativno vrednotijo. V pričujočem kontekstu posebej pomembne domačinske interpretacije povojnih sprememb lahko razdelimo v dve skupini predstav. V prvo lahko uvrstimo spoznanja, da so splošni življenjski pogoji v dolini od nekdaj slabši kot v okoljih, ki so bližje urbanim centrom, ter da so že zaradi tega prebivalci doline od nekdaj sorazmerno deprivilegirani. Med objektivnimi okoliščinami, s katerimi si domačini najpogosteje razlagajo demografski in družbeno-ekonomski razvoj, velja omeniti: perifernost oziroma prometno odročnost doline; neugodne naravne pogoje za preživljanje s kmetijstvom (strmi, nedostopni tereni ipd.); dejstvo, da še posebej v času najhitrejše deagrarizacije ni bilo dovolj velikih zaposlitvenih centrov niti v dosegu dnevne migracije (še zlasti ob tedanji omejeni mobilnosti); pomanjkanje delovnih mest za izobražene kadre; nizek življenjski standard in skope preživetvene možnosti oziroma življenjske pogoje v dolini nasploh ter seveda splošne družbeno-ekonomske in ideološke spremembe, ki naj kmetijstvu v tem času ne bi bile naklonjene. Omenjene predstave tudi danes ostajajo vir negotovosti v domačinskih razpravah o razvoju doline v

⁶ Popisi prebivalstva so v dolini Trente l. 1948 zabeležili 818 prebivalcev, leta 2002 pa 293 (podatki Statističnega urada RS). Vendar pa je zadnji podatek nedvomno nerealen, saj v dolini stalno bivališče registrirajo tudi številni lastniki vikendov. Dejansko število stalno bivajočih je zato v resnici še občutno manjše. Skrb vzbujajoča pa je predvsem starostna struktura (indeks staranja (250) je med najvišjimi v Sloveniji), ki napoveduje še nadaljnje upadanje števila prebivalstva.

prihodnosti. Precej utrjeno predstavo lepo povzame izjava informatorke, da je: »Trenta lepa za videt, za na počitnice, ni pa lepa za žvet.«⁷ Spoznanja o nezavidljivem družbeno-ekonomskem razvoju, demografskem in prostorskem položaju doline so navsezadnje tudi tista, s katerimi predstavniki lokalne civilne iniciative v kontekstu sprejemanja novega zakona o TNP argumentirajo zahtevo, da bi moralo biti Zgornje Posočje v tem okviru deležno posebne obravnave (prim.: Roš 2005).

V drugo, na tem mestu nemara pomembnejšo skupino predstav lahko uvrstimo spoznanja o preteklih *zaslugah* države. Trentarji so si namreč precej enotni v oceni, da različne državne intervencije v preteklosti niso pripomogle k pozitivnim procesom, temveč kvečjemu spodbujale opisane negativne. Pri tem je zanimivo, da informatorji pogosto izpostavljajo ukrepe, vezane prav na nekatere tradicionalne oblike uporabe in upravljanja s prostorom. V socialnem spominu je nedvomno ostala najtrdneje zasidrana t. i. »prepoved paše koz« iz leta 1953,⁸ s katero je država neposredno zareza-la v tradicionalno rabo ter v tem času še zelo razširjen preživetveni sistem. Domačini, ne glede na starost, brez izjeme poudarjajo, da je ta ukrep številne prebivalce doline (dodatno) prepričal v nezmožnost in nesmiselnost ukvarjanja s kmetijstvom, v posledično opuščanje živinoreje, izseljevanje in (raz)prodajo nekdanjih hlevov in (pre)staj. Čeprav po eni strani *priznavajo*, da je bila deagrarizacija do neke mere neizbežen proces, je po prepričanju domačinov »prepoved koz« tudi zaradi psihološkega učinka močno pospešila zapuščanje rodnih domačij – kot je to reflektiral mlajši lokalni mnenjedajalec: »... ker če ne, ne bi ble te koze tolkrat omenjene. Ljudje so res začel odhajati, bežati vn z doline. Šli so celo ljudje, ki niso imeli s kozami nobene veze.« Predstavo o izrazito »neprijaznem« odnosu države do tistih, ki so želeli ostati v dolini, poleg »preganjanja koz« dopolnjujejo še nekateri drugi ukrepi. Tako naj bi ustanovitev prvega TNP leta 1961 v Dolini Triglavskih jezer in s tem povezana kasnejša prepoved paše na pomembnem

⁷ K omenjenim predstavam bi lahko dodali tudi spoznanja o splošnem nazadovanju socialnih stikov, sodelovanja in skupnostne solidarnosti v dolini. Te se na drugi strani v veliki meri naslanjajo na dokaj idealizirane predstave oziroma opise nekdanjega vaškega življenja, vezanega tudi na nekatere tradicionalne prostorske rabe (npr. ovčereja in z njo povezane dejavnosti ter lov). Ne glede na prepričanje o težkih preživetvenih možnostih se preteklost v primerjavi s sedanostjo – vsaj v tem socialnem smislu – rado riše v podobah »izgubljenega raja«.

⁸ Gre za Zakon o gozdovih iz l. 1953, s katerim je bila prepovedana paša koz izven ograjenih parcel. Ker je bila reja koz v veliki meri odvisna ne le od ograjenih pašnikov, pač pa tudi proste paše ter drevesnih vej in mladega drevja, je bila kozjereja v konfliktu s tedaj načrtovanim razvojem gozdarstva kot pomembne gospodarske dejavnosti v dolini. Gozdarstvo se je v prvih povojnih letih dejansko razvijalo v tej smeri, še v sedemdesetih letih je na Bovškem nudilo več kot 50 delovnih mest. Kasneje je gospodarski pomen gozdarstva močno upadel, tako da je danes na Bovškem manj kot 10 zaposlenih, v dolini Trente pa samo še trije (Klavora 1994: 277).

delu območja planine Trebiščina pospešila opuščanje tamkajšnje planšarske dejavnosti in dokončno zaprtje planine nekaj let za tem.⁹ K opuščanju kmetovanja in razprodaji kmetijskih zemljišč (*vikendašem*) naj bi veliko pripomogla tudi tedanja politika otroških dodatkov, zakaj »... če si mel kej (zemlje, op. a.), si mel samo zgubo, ker nisi dobil otroških dodatkov.«¹⁰ Nekateri informatorji poleg tega ugotavljajo, da so se zlasti mlajši domačini izseljevali v Bovec tudi zato, ker vse do leta 1980 občinski prostorski plani v dolini niso dovoljevali novogradenj.¹¹

Omenjene posege v upravljanje s prostorom domačini še danes radi izpostavljajo v dokazovanju, da država za demografsko ogroženo dolino *od nekdaj* ni imela pravega posluha. Zanimivo je, da se hkrati z omenjenimi intervencijami Trentarji soočajo s tem, da dolina zaradi svojih krajinskih lastnosti postaja vse bolj zanimiva tudi za druge, nelokalne uporabnike (*vikendaše*, planince, lovce, ribiče itd.), predvsem pa se za nekatere vidike uporabe in upravljanja s prostorom zanimajo akterji, skriti za oznako *državni/nacionalni interes*. Kmalu po vojni je namreč država prevzela v upravljanje velik del območja za gojitev divjadi (Uprava gojitvenih lovišč LR Slovenije, kasneje Zavod za gojitev divjadi 'Triglav'), v zgornjem toku reke Soče je prevzela v upravljanje ribolov (sprva isto, kasneje Zavod za ribištvo v Ljubljani), leta 1962 pa je lokalni lovski družini odvzela še upravljanje v cenjenem lovišču Berebica. Ne nazadnje pa je država v upravljanje z dolinskim prostorom posegla tudi z ustanovitvijo *prvega* TNP leta 1961 ter današnjega TNP leta 1981.¹² Morda niti ni tako presenetljivo, da se med nekaterimi pomembnimi akterji v lokalni skupnosti danes pojavlja celo domneva, da je bilo takšno delovanje tedanjih republiških oblasti *načrtno*, namreč usmerjeno v izpraznitev doline in ustanovitev nekakšnega naravnega in lovskega rezervata. In nič kaj presenetljiva tudi ni pogosta oznaka tistega časa: »Tist cajt, ko so nas gnali vn.«

⁹ Prvo varovano območje v Sloveniji je bilo sicer ustanovljeno v Dolini Triglavskih jezer že leta 1924 (t. i. Alpski varstveni park). Odlok o razglasitvi Doline Triglavskih jezer za (prvi) Triglavski narodni park pa je bil uzakonjen 26. junija 1961 (Šolar 2001).

¹⁰ Višina in sama pridobitev otroških dodatkov sta bili, podobno kot še danes, odvisni od premoženjskega stanja družine, torej tudi od lastništva nepremičnin. Mnogi, ki so se zaposlili v drugih dejavnostih, ob tem pa ohranili oziroma podedovali določeno zemljišče, so bili »sorazmerno« prikrajšani za otroški dodatek; in sicer ne glede na to, ali je posestvo še imelo kmetijsko funkcijo, tj. ne glede na njegovo realno ekonomsko (ne)izkoriščenost in vrednost. Zaradi tega so se mnogi odločili, da kmetijska zemljišča prodajo.

¹¹ Omejitev se nanaša na prostorske načrte tedanje občine Tolmin.

¹² Triglavski narodni park, ki je bil v današnjem obsegu in obliki ustanovljen leta 1981, zajema celotno dolino Trente s pripadajočim gorskim svetom. Pri tem sama naselja v dnu doline spadajo v t. i. »robno območje«, stranske (zatrepne) doline, višje ležeči (nekdanji) zaselki ter ves ostali gorski svet pa v »osrednje območje«, znotraj katerega je varstveni režim strožji.

Ne glede na morebitne dvome, ki se nam lahko porajajo ob takšnih domačinskih hipotezah in interpretacijah preteklosti, pa njihova utrjenost priča o splošno razširjenem nezaupanju v državne institucije oziroma v zastopnike domnevnega *nacionalnega interesa*, to pa se odraža tudi v pogosto izraženem *skeptičnem* pogledu na TNP. Seveda to ne pomeni, da nezaupljivost domačinov lahko pripišemo le interpretaciji preteklega razvoja, čeprav jo takšne *usedline strahu* nedvomno krepijo, ampak tudi reakcijam na konkretne regulacije in omejitve prostorskih rab, ki jih varovano območje in sistem prostorskega urejanja nasploh prinašata danes. Nekateri izmed teh pogledov in reakcij bodo predstavljeni v nadaljevanju. Pred tem velja poudariti, da se med domačini nasploh, pa tudi med najbolj aktivnimi akterji in *mnenjedajalci* v nekaterih pogledih kažejo tudi bolj ali manj odkrita nasprotja. Večina domačinov v TNP prepozna tako pozitivne kot negativne plati, splošna mnenja o parku so deljena, v veliki meri odvisna od osebnih izkušenj in interesov ter pogledov na potencialni razvoj doline v prihodnosti.¹³ Kljub poudarjeni nezaupljivosti je skratka nemogoče govoriti o kakršnem koli splošnem *domačinskem pogledu*, temveč lahko izluščimo le nekatere najpogostejše izpostavljene in socialno relevantne pozitivne in negativne poglede ter njihove argumentacije. V nadaljevanju tako izpostavljam tista dva primera, ki ju domačini še posebej pogosto izpostavljajo kot problematična, vezana na (tudi) ohranjanje kulturne dediščine: ohranjanje kmetijstva in *kmetijske* kulturne krajine ter ohranjanje lova.

H kmetijstvu in *kmetijskosti* kulturne krajine

Živinoreja, zlasti vzreja drobnice in številne z njo povezane dejavnosti, ima v domačinskem diskurzu, pa tudi v očeh institucionalnih (pri) poznavalcev (npr. zbirka Tolminskega muzeja, Zakon o TNP), v Trenti status kulturne dediščine *par excellence*, ki še danes igra osrednjo vlogo v lokalnih identitetnih (samo)predstavah. V dolini bi le stežka našli domačina, ki se v nekem obdobju svojega življenja ni tudi sam preizkusil v teh

¹³ Situacijo dodatno zapleta dejstvo, da se z urejanjem in reguliranjem prostorskih rab in posegov na varovanem območju še zdaleč ne ukvarja sam Javni zavod TNP, pač pa je posredno ali neposredno vpletena tudi cela vrsta drugih državnih in regionalnih institucij. Domačini imajo pogosto težave z natančnim razmejevanjem odgovornosti med posamičnimi institucijami, zaradi česar odgovornost lahko pripisujejo preprosto »državi« ali pa TNP, pri čemer s to zadnjo oznako ne mislijo nujno samega zavoda (oz. uprave). Pravzaprav takšna »zmedenost« v ugotavljanju učinkov različnih akterjev upravljanja s prostorom ni presenetljiva, saj so v tem pogledu funkcije in s tem odgovornosti dejansko prepletene in razpršene. Tudi zaradi tega se v pričujočem prispevku v vprašanja in »objektivno« vrednotenje pristojnosti in odgovornosti posamičnih institucij, tako tudi Javnega zavoda TNP, ne bomo spuščali.

dejavnostih, veliko pa se jih vsaj z nekaterimi segmenti tradicionalnega preživljanja (najpogosteje košnja) srečuje še danes. Ohranjanje dopolnilne živinoreje je v domačinskem *moralnem univerzumu* še posebej vrednoteno – pogosto je izpostavljeno kot merilo *ocenjevanja* posameznikovega odnosa do dediščine, kulturne krajine, odgovornosti do skupnostne preteklosti, identitete doline in ne nazadnje lokalne skupnosti danes. Dejstvo, da na primer v samem naselju Trenta večina (razširjenih) družin ohranja sicer vse bolj omejeno dopolnilno živinorejo, informatorji radi izpostavljajo kot razločevalno pozitivno lastnost vasi tudi na lokalni ravni – znotraj Bovškega in celo doline same. Vzreja drobnice je sicer danes skrčena na minimum, prostorsko pa omejena na parcele v bližini samih naselij, ki glede na današnji obseg in rentabilnost kmetijstva povsem zadostujejo. Pomembno je, da ne glede na (*simbolične*) državne subvencije in potencialno povezovanje s turistično ponudbo večina informatorjev vzrejo drobnice v današnjih tržnih razmerah in zlasti omejenih naravnih pogojih pojmuje za ekonomsko povsem nerentabilno. To ne nazadnje dokazuje tudi podatek, da se v dolini s kmetijstvom preživlja samo en posameznik (še ta v povezavi z družinsko turistično kmetijo), v vseh ostalih gospodinjstvih pa gre izključno za precej omejeno dopolnilno dejavnost. Odločanje za ohranjanje dopolnilne živinoreje je v očeh domačinov tako v veliki meri kombinacija različnih neekonomskih motivacij: proizvodnje hrane kontroliranega porekla, navezanosti na prakse, prevzete v primarni socializaciji (*navade*), občutka odgovornosti do dela prednikov (ohranjanje *družinske tradicije*), ohranjanja delovnega stika z zemljo (*rekreacija*), navezanosti in želje po vzdrževanju družinskega posestva oziroma po vzdrževanju kulturne krajine nasploh. Pri tem je zanimivo in posebej pomembno to, da je ravno to slednje, namreč ohranjanje kulturne krajine (košnja, vzdrževanje kmetijskih objektov) kot razločevalne materialne dediščine doline, najpogosteje izpostavljeni motiv za ukvarjanje z omejeno čredo drobnice. Povedano drugače: ne le da se zaradi želje po ohranjanju tradicionalnih praks ohranja kulturna krajina, v Trenti vsaj v enaki meri velja tudi obratno.

Za kulturno krajino v Trenti je značilno veliko število razpršenih parcel s pripadajočimi kmetijskimi objekti, ki so posledica dolgoletnega tristo-penjskega transhumantnega pašniškega sistema, nastalega pri optimizaciji izkoriščanja razpoložljivih pašnih in travnih površin.¹⁴ Kot že omenjeno,

¹⁴ Za podrobnejše opise tradicionalnega pašniškega sistema in z njim povezane kulturne krajine v Trenti (mestoma) glej npr.: Novak 1970; Cevc 1984, 1985; Križnar 1974. Cevc na primer za Bovško ocenjuje, da naj bi bilo samo prestaj dvakrat toliko kot hiš (1985: 144). Če upoštevamo vse kmetijske objekte, je to razmerje, še posebej v dolini Trenti, nedvomno večje. Tako na primer domačini ocenjujejo, da naj bi bilo samo število že prodanih in preurejenih *vikendaških* objektov v dolini vsaj trikrat večje od tistih v lasti domačinov.

večina domačinov danes uporablja parcele in objekte v bližini naselij. Na drugi strani je bila večina bolj oddaljenih kmetijskih objektov – v zatrepnih dolinah, višjih legah, na prestajah – bodisi prodanih/oddanih *vikendašem* bodisi jih vzdržujejo izseljeni dediči, redki v rokah domačinov (ali razseljenih potomcev) pa neuporab(lja)ni čakajo na *boljše čase*. Druge je gozd do danes bolj ali manj prerasel. Na drugem mestu sem podrobneje pisal o tem, da je zaradi opisanih družbeno-prostorskih sprememb ohranjanje kulturne krajine v Trenti postalo osrednja prostorska vrednota in moralni imperativ (v povezavi z različnimi simbolnimi, emocionalnimi, pa tudi utilitarnimi pomeni; gl. Vranješ 2005). Na tem mestu velja poudariti, da se tudi, če ne celo ravno zaradi takšnega vrednotenja kulturne krajine, večina domačinov z nekaterimi omejitvami znotraj sedanjih meja TNP ne strinja. Kot posebej problematično v tem pogledu najpogosteje izpostavljajo t. i. prepoved »spreminjanja namembnosti«, ki v Trenti zadeva zlasti možnost legalnega spreminjanja funkcije obstoječih zapuščenih staj in hlevov v objekte s počitniško oziroma turistično funkcijo. Z Zakonom o TNP ter posledično tudi v ustreznih prostorskih načrtih občin je namreč ta možnost izrecno prepovedana.¹⁵ Ker poleg tega večina teh objektov stoji znotraj osrednjega varstvenega območja, so tudi sicer možnosti ob adaptacijah oziroma gradbenih posegih še posebej omejene. Čeprav se na prvi pogled zdi, da so te omejitve in prepovedi namenjene ravno ohranjanju tradicionalne kulturne krajine, je po mnenju večine Trentarjev učinek pogosto obraten. Ker je namreč kmetijska proizvodnja v dolini danes skrčena na minimum in ker je ohranjanje oddaljenih kmetijskih objektov v svoji izvorni funkciji zanje že nekaj desetletij ekonomsko povsem nerentabilno, v spremembi namembnosti, ne pa tudi tradicionalnega izgleda, vidijo eno od možnosti, da se prepreči še nadaljnje propadanje zapuščenih objektov in zaraščanje parcel. Tako domačini ravno v (relativnem!) ohranjanju kulturne krajine prepoznavajo enega od osnovnih pozitivnih vidikov *vikendaštva* – če namreč ti ljudje pred leti ne bi pokupili številnih nekdanjih

¹⁵ Z Zakonom o TNP velja tako prepoved gradnje individualnih počitniških hiš oz. stanovanj (18. točka 12. člena) kot prepoved gradnje novih objektov s turističnimi prenočitvenimi kapacitetami (osrednje območje; 4. točka 13. člena; glej Zakon o Triglavskem narodnem parku, www.tnp.si). Ti prepovedi sta zato kot »prepoved spreminjanja namembnosti« vključeni v prostorske izvedbene akte, ki veljajo za območja urejanja v TNP. Omejitve glede spreminjanja namembnosti so sicer običajne tudi zunaj parka, vendar pa jih je tam v določenih primerih mogoče doseči, medtem ko je na območju parka ta možnost formalno povsem prepovedana. Poleg tega so interesi in možnosti za tovrstne posege v alpskih dolinah, še zlasti pa v Trenti, zelo veliki – ne le zaradi atraktivne lokacije, ampak že zato, ker je takšnih (zapuščenih) objektov zaradi nekdanjega teritorialnega sistema gorske pašniške živinoreje v teh dolinah izjemno veliko. Mnogi od teh objektov (na prestajah) so poleg tega nekoč imeli ne le kmetijsko, ampak hkrati tudi sezonsko bivalno funkcijo. Tudi najnovejši predlog zakona takšno »spreminjanje namembnosti« še natančneje prepoveduje. (Glej Teze osnutka Zakona o TNP, www.tnp.mop.gov.si.)

kmetijskih objektov, bi le-ti do danes večinoma povsem propadli. Poleg tega da omenjena prepoved v očeh domačinov prej zavira, kot pa spodbuja ohranjanje kulturne krajine, vsaj na dva načina (lahko) posega tudi v preživetveno ekonomijo tistih, ki takšne objekte še posedujejo. Prvič s tem, ko vsaj *po črki zakona* domačin takšnega objekta ne more prodati ali oddati potencialnemu *vikendašu*, prihodek pa vključiti v svojo trenutno ali načrtovano ekonomijo preživljanja. Drugič pa s tem, ko formalno ovira domačina, ki bi si želel podedovani objekt preurediti v (preprost) turistični apartma in si z oddajanjem služiti dodaten kruh. Gotovo (tudi) zaradi tega tovrstne domačinske ponudbe prenočitvenih kapacitet v dolini danes skoraj ni.¹⁶ Ob opisani negotovosti glede nadaljnega družbeno-ekonomskega razvoja doline in siceršnjem pomanjkanju preživetvenih virov pa se zdi dokaj razumljivo, zakaj se z omejevanjem potencialnega trženja teh objektov domačini ne strinjajo.

Precej razširjeno nestrinjanje z omejitvami glede prenove zapuščenih kmetijskih objektov pa ne pomeni, da so domačini do spreminjanja zunanje, vizualne podobe tradicionalne gradnje ravnodušni. Ravno obratno – adaptacije objektov, ki izrazito odstopajo od izvirnega izgleda (posebej uspešni pri tem so seveda *vikendaši*), vsekakor obsojajo. Mnenja glede tega, kako strogo naj bi se pri sami adaptaciji nekdanjih hlevov sledilo tradicionalnim gradbenim vzorcem, so sicer deljena: če se, na primer, nekomu ohranjanje lesene kritine – *vsaj na vitalnih punktih* – zdi smiselno, bi drugi hleve raje prekril s trajnejšim in cenejšim *plehom*. Vendar pa se ne glede na te razlike domačini v veliki meri strinjajo, da je formalna »prepoved spreminjanja namembnosti« nekdanjih kmetijskih objektov povsem *neživiljenjska* in nesmiselna ter da naj bi tudi zaradi te omejitve nekateri zapuščeni objekti še nadalje propadali. Če domačinsko hierarhijo vrednot v tem kontekstu nekoliko poenostavimo: imperativ ohranjanja kulturne krajine *nasploh* ima prednost pred imperativom ohranjanja le-te v strogo (!) tradicionalni obliki, nedvomno pa v ekonomsko nerentabilni tradicionalni funkciji. Pogled na kmetijsko kulturno krajino kot dolinsko dediščino *par excellence* je torej med domačini in *zastopniki nacionalnega interesa* bistveno drugačen. Država in tudi nevladne organizacije, ki stojijo za obstoječim zakonom in predlogom novega zakona o TNP, namreč kot pogoj za ohranjanje dotične materialne kulturne dediščine postavljajo ohranjanje njene tradicionalne kmetijske, v nekdanjem obsegu danes povsem nerentabilne funkcije. Na drugi strani domačini možnost za zadovoljitev svoje želje po ohranjanju iste materialne dediščine vidijo tudi v tem, da bolj ali manj

¹⁶ V celotnem času terenskega dela sem v dolini naletel le na dva primera. Mlajši informator, ki si na ta način (kakopak *na črno*) prisluži dodaten kruh, mi je ob tem povedal, da ima skromno *počitniško hišico*, ki jo je uredil v nekdanjem hlevu, rezervirano že vsaj za eno leto vnaprej.

tradicionalnemu izgledu dodelijo uporabnost, ki je v današnjem kontekstu zanje rentabilnejša in nemara okoljsko nič bolj vprašljiva.¹⁷ Misel, da bi se kmetijstvo v Trenti lahko ohranjalo v tradicionalni obliki, še zlasti pa v takšnem obsegu *kot nekoč*, namreč domačini radi označijo *kot utopije urbanih romantikov*. Da takšen domačinski pogled ni le invencija pisca pričujočih besed, pričajo tudi mnenja in pripombe krajevne skupnosti in lokalne civilne iniciative na različne predloge novega zakona. Kot bo razvidno iz nadaljevanja, je namreč v njih bistvena in izrecno izražena predvsem zahteva, da se območja, kjer je *gostota* teh objektov največja, izloči iz najstrožjega, tj. osrednjega varstvenega območja parka.

Dodaten paradoks omenjenih zakonskih prepovedi je ta, da tudi po ustanovitvi TNP spreminjanje namembnosti in s tem povezano odkupovanje/najemanje kmetijskih objektov bolj ali manj neovirano poteka, tako kot se pogosto neovirano dogaja korenito spreminjanje njihovega tradicionalnega izgleda.¹⁸ Po zagotavljanju uprave Javnega zavoda TNP je to mogoče predvsem zaradi nedelovanja oziroma neustreznega sistema prostorskih inšpekcij in izvršb. Paradoks »spreminjanja namembnosti« se tako podvoji: *država* oziroma državne (in regionalne) institucije sprejmejo predpise, zakone in prostorske načrte, ki naj bi – med drugim skozi onemogočanje spreminjanja namembnosti kmetijskih objektov in zemljišč – služili ohranjanju tradicionalne kulturne krajine. Vendar pa se, tudi po mnenju domačinov, kulturna krajina v dolini ne *ohranja* s spoštovanjem, temveč šele z bolj ali manj očitnim kršenjem omenjene prepovedi. Takšna situacija pa samo še pogloblja nezaupanje v državne institucije in *zastopnike nacionalnega interesa*, s tem pa tudi skeptično stran pogledov na današnji in bodoči TNP.

K lovu

Drugi zanimiv primer državne regulacije in omejevanja prostorskih rab, ki ga imajo Trentarji za posebej problematičnega, je omejevanje in prepoved lova. Tudi lov je ena od tistih tradicionalnih preživetvenih praks, v kateri Trentarji prepoznavajo enega temeljnih elementov lokalne kul-

¹⁷ Ne nazadnje so bili mnogi od teh objektov (zlasti na prestajah), ki so danes formalno zavedeni kot kmetijski objekti (oz. objekti na kmetijskih zemljiščih), namenjeni tudi občasnemu, če ne celo sezonskemu bivanju – v tem se torej ne razlikujejo od vikendov ali apartmajev.

¹⁸ Kupci ali domačini – v imenu najemnikov – namreč običajno prijavijo (če sploh) le adaptacijo kmetijskega objekta, čeprav v resnici spremenijo njegovo namembnost. Večina počitniških hišic, nastalih po letu 1981, je tako še danes *nelegalnih* oz. so registrirane kot kmetijski objekti.

turne dediščine in ki ima – tako kot pašništvo – središčno vlogo v konstrukciji socialne in prostorske identitete. Dodati velja, da je lov nedvomno dejavnost, ki je skozi pogosto idealizirane reprezentacije lokalne preteklosti za domačine še posebej vir ponosa in samozavesti.¹⁹ V razmišljanjih domačinov o vlogi in pomenu lova v preteklosti izstopata zlasti dve vrsti predstav: prvič, o lovu kot tako rekoč *izvorni*, tradicionalni preživetveni dejavnosti, ter drugič, o lovu kot pomembni komercialni in dopolnilni turistični dejavnosti v obdobju Jugoslavije. Trentarji radi poudarjajo, da je bil lov še *do nedavnega*, tj. tudi še po drugi svetovni vojni, pomembna in precej razširjena dopolnilna oblika oskrbovanja s hrano. Zaradi omenjene agrarne prenaseljenosti in težkih naravnih pogojev za kmetijstvo pomen *divjega* lova še zdaleč ni bil zanemarljiv. Po pripovedovanju informatorjev je v tistem času skorajda vsako gospodinjstvo imelo tudi divjega lovca. Nekateri izmed takšnih *raubšicarjev* (oz. njihovih družin) iz preteklosti so zlasti skozi zunanje upodobitve lokalne kulturne dediščine postali še posebej znana imena, tako kot so med lokalnim prebivalstvom popularne številne lovske zgodbe in anekdote.²⁰ Pravzaprav ni presenetljivo, da se je v dolini splošno utrdilo prepričanje, da je Trenta vsaj v slovenskem merilu nekakšna *zibelka lova* ter da so Trentarji ravno zaradi omenjene eksistenčne funkcije do lova od nekdaj imeli *poseben* odnos.

Kmalu po drugi svetovni vojni je država z ustanovitvijo Državnega gojitvenega lovišča Triglav (s sedežem uprave na Bledu) prevzela v lovsko upravljanje večino gorskega sveta, kot lovske čuvaje pa zaposlila domačine. Hkrati so v Trenti že leta 1948 ustanovili lovsko družino (LD), ki je prevzela v upravljanje lovišče Berebica nad vasjo Trenta ter lovišča nad nižje ležečo vasjo Soča. Z ustanovitvijo gojitvenih lovišč se je v dolini začelo obdobje intenzivnega komercialnega lova, pri čemer so bili domačini, zaposleni kot lovski čuvaji, zadolženi tudi za vodenje in oskrbo lovcev turistov. Informatorji, zlasti starejši, se komercialnega lova spominjajo kot zelo donosne dejavnosti, ki je marsikateremu domačinu posredno ali neposredno predstavljala pomemben dodaten vir dohodka (čuvajem pravzaprav edini). Pomembno je, da se je zaradi komercialnega lova turistična sezona, sicer omejena na poletne mesece, raztegnila tudi na pomlad in jesen, navadno vsaj do konca leta. Pri tem ne gre zanemariti, da so bili med lovskimi turisti za takratne razmere precej premožni tujci ter da so na lov prihajali

¹⁹ V to Trentarje *prepričujejo* tudi redke zunanje upodobitve lokalne kulturne dediščine, kot na primer spisi Juliusa Kugyja (1968), pravljica o Zlatorogu ter uprizoritev kulturne dediščine v muzejski zbirki Informacijskega centra TNP.

²⁰ Med najbolj znanimi sta bila, na primer, Anton Tožbar - Špik, znan po spopadu z medvedom, ter Jože in Andrej Komac - Mota. Vsi trije so tržaškega trgovca in alpinista Juliusa Kugyja vodili pri njegovih gornjskih podvigih.

tudi predstavniki tedanje politične elite.²¹ Nič čudnega torej ni, da številni domačini na obdobje komercialnega lova gledajo kot na čas precejšnjega turističnega razcveta in vitalnosti vasi.²² Po pripovedovanjih je bil višek komercialnega lova v sedemdesetih letih, intenzivno pa se je izvajal tudi še v osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Zanimivo je, da je s TNP po ustanovitvi upravljala ravno nekdanja uprava Zavoda za gojitev divjadi Triglav ter da se je Park prvo desetletje obstoja financiral skoraj izključno z izvajanjem komercialne lovske dejavnosti. Kasneje, v prvi polovici devetdesetih letih, so komercialni lov na območju parka popolnoma ukinili, zlasti znotraj osrednjega območja pa se je postopoma ukinjal tudi t. i. gojitveni odstrel. Do nedavnega je bil lov tako v večjem delu osrednjega varstvenega območja v celoti prepovedan (razen na redkih območjih pod upravo lovskih družin), medtem ko je bila v robnem območju za domačine pereča predvsem prepoved lova na gamsa.²³

Za razumevanje pogleda domačinov na omejevanje in ukinjanje lova je poleg varstvenega režima znotraj parka pomembno poudariti tudi to, da v katastrski občini Trenta danes ni lovišča, s katerim bi upravljala lokalna lovska družina. Lovišče Berebica, v katerem so Trentarji izvajali lov takoj po drugi svetovni vojni, je bilo namreč že leta 1962 po nalogu republiških oblasti odvzeto LD Soča-Trenta in priključeno k državnim gojitvenim loviščem. Omenjeno je že bilo, da je ta ukrep v socialnem spominu domačinov ostal zasidran kot (le) ena v seriji intervencij, s katerimi je država ovirala nekatere tradicionalne preživetvene prakse, s tem pa pravzaprav *spodbujala* izseljevanje. Mnogi informatorji se tudi spominjajo, da so takrat nekateri Trentarji *načelno* izstopili iz lovske družine ter da je tudi zaradi odvzema lovišča tradicija lova v vasi začela zamirati. Lovska družina je na pristojne državne institucije naslovila že več pritožb oziroma vlog za vrnitev odvzetih pravic do lova, zadnjo še leta 2001, vendar pa pri tem ni bila uspešna.²⁴ Čeprav so mnenja glede potencialne uspešnosti in smiselnosti *boja* za vračilo omenjenega lovišča v celoti tudi znotraj same LD vse prej kot enotna,²⁵ so domačini v evidentiranju samega problema povsem soglasni: problem

²¹ Dovolj bo, če omenimo, da sta zaradi lova Trento obiskala tudi Josip Broz - Tito in Edvard Kardelj.

²² Te predstave še dodatno utrjuje dejstvo, da sta dva nekdanja turistična objekta, namreč gostišče Orel in kočja Zlatorog, v katera so lovski turisti in domačini še posebej radi zahajali, danes zapuščena ter v precej klavrnem stanju.

²³ Lov na gamsa je namreč na Bovškem nedvomno najbolj razširjen in *popularen*.

²⁴ Po pripovedovanju tajnika LD Soča so bile od l. 1962 do danes podane vsaj štiri takšne vloge na takratni sekretariat oziroma današnje Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano. Na zadnjo vlogo iz leta 2002 LD še ni dobila odgovora.

²⁵ Veliko vpletenih in nevpnetenih informatorjev mi je povedalo, da so mnenja glede realnih možnosti in smiselnosti *boja* za vračilo nekdanjega lovišča tudi znotraj same lokalne LD deljena.

vidijo zlasti v tem, da Trentarji, potomci slavnih *divjih lovcev*, danes nimajo *svojega* lovišča in morajo zato na lov v gore nad sosednjo vasjo Soča. Lov je namreč danes v dolini prisoten v dveh oblikah: v okviru LD na območju katastrske občine Soča (v tem okviru tudi omejen komercialni lov) ter na območjih pod upravo TNP (katastrska občina Trenta), kjer pa omejen odstrel izvajajo le štirje naravovarstveni nadzorniki.

Že iz zgornjega kratkega orisa vloge in spreminjanja lovske dejavnosti, tako kot jo v dolini Trente doživljajo domačini, je nemara razumljivo, zakaj se z obstoječim načinom omejevanja lova znotraj TNP informatorji v veliki meri ne strinjajo. Še več, upam si trditi, da gre za tisto omejevanje prostorskih rab, glede katerega so si domačini še najbolj enotni – v vseh letih terenskega dela nisem srečal domačina, ki bi se z obstoječimi omejitvami strinjal. Najpogosteje izpostavljene argumente proti omejevanju lova lahko poenostavljeno strnemo v štiri ali pet med seboj prepletenih skupin. V prvo lahko uvrstimo argumentacije, ki (skladno z omenjeno reprezentacijo preteklosti) v lovu še vedno vidijo potencialno donosno komercialno dejavnost, ki bi podaljšala turistično sezono in popestrila ponudbo, ne da bi pri tem škodila naravi. Celo nekateri naravovarstveni nadzorniki se, na primer, s prepovedjo lova ne strinjajo, saj bi dohodek TNP lahko koristno uporabili za vzdrževanje lovišč in *gojitev divjadi*. Nesmiselnost odprave komercialnega lova Trentarji poleg tega argumentirajo s splošno uveljavljenim prepričanjem, da je odstrel določenega števila divjadi v vsakem primeru nujen za vzdrževanje zdrave populacije in dolgoletnega dolinskega ravnovesja *med človekom in naravo*; v teh interpretacijah imajo lovci, tisti *ta pravi lovci*, pravzaprav naravovarstveno funkcijo. Drugi pogosto izpostavljeni argument je namreč ta, da ima opustitev lova lahko za posledico prekomeren porast števila divjadi ter posledičen izbruh epidemij bolezni.²⁶ Tako tudi ponovno povečan pojav garij med gamsi v zadnjih letih domačini v glavnem razlagajo kot posledico opuščanja lova v TNP. Ne nazadnje je takšno tudi mnenje lovske zveze in inšpekcije, pod pritiski katere je leta 2003 Park ponovno začel izvajati gojitveni odstrel gamsov.²⁷ Ker pa ta odstrel v območjih pod lovsko upravo TNP danes opravljajo naravovarstveni nadzorniki sami, večina informatorjev meni, da je to le »stran vržen dolar« – od vsakega odstreljenega gamsa bi v dolini lahko ostalo nekaj denarja.

²⁶ V to lokalne lovce, prav tako pa tudi druge domačine, prepričuje izbruh epidemije gamskih garij v začetku osemdesetih let.

²⁷ Od leta 2003 se v t. i. *tamponskih conah* na mejah osrednjega območja po več letih ponovno izvaja tudi gojitveni odstrel gamsa. Vendar pa po besedah tedanjega direktorja uprave usmeritev TNP ostaja taka, da se skladno z mednarodnimi merili IUCN (*International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources*) lov iz osrednjega območja postopoma povsem izloči (Luskovec 2005). Takšno usmeritev potrjuje tudi najnovejši predlog novega zakona. (Glej Teze osnutka Zakona o TNP, www.tnp.mop.gov.si.)

Med pogosto izpostavljenimi argumenti velja nadalje omeniti škodo po divjadi. Domačini, še posebej seveda tisti, ki se s kmetijstvom dokaj intenzivno ukvarjajo, poudarjajo, da se v zadnjih letih divjad pogosteje in v večjem številu pojavlja na dnu doline, kjer povzroča škodo na kmetijskih površinah. In končno je zadnji, nikakor pa ne manj pomemben, argument za ohranjanje lova že omenjena zelo utrjena predstava, da je v Trenti lov »ena tradicija, ena kultura, ena dediščina«. Ne glede na nekatere razlike v pogledih na komercialni lov in na vprašanje *vračanja Berebice* se namreč informatorji brez izjeme strinjajo, da so domačini (tudi) zaradi tega upravičeni do lova v neposredni okolici domačega kraja.

Seveda lov ni edina omejitev prostorskih praks, ki jo Trentarji občutijo, vendar pa je zanje eksemplaričen in pogosto *uporaben* dokaz, da država oziroma državne institucije v imenu abstraktnega nacionalnega interesa dajejo prednost zaščiti narave pred *zaščito* lokalnega prebivalstva in kulture – čeprav naj bi bil namen parka tudi »ohranjanje kulturne dediščine«. Tako pašna živinoreja kot lov sta namreč v očeh domačinov tradicionalni preživetveni dejavnosti, s tem pa nepogrešljiva in povsem enakovredna elementa lokalne kulturne dediščine, ki se ju domačini trudijo ali vsaj želijo ohraniti. V tem kontekstu tudi radi poudarjajo, da so lokalni lovci zaradi dolgoletne eksistenčne funkcije lova do divjadi razvili nekakšen *gojitveni* odnos, in je v tem pogledu lov pravzaprav primerljiv s tradicionalno pašniško živinorejo – saj: »z divjadjo morš tud gospodart, kukr en kmet z živino ...«. Na drugi strani za *državo* lahko rečemo, da v imenu nacionalnega interesa med obema kulturnima dediščinama postavlja določeno razliko. Kot smo videli, na eni strani skuša (s predpisovanjem namembnosti) tudi za ceno hipotetičnega razpadanja kulturne krajine *vsiliti* ohranjanje pašniške živinoreje v obsegu, ki se domačinom danes zdi ekonomsko neracionalen in utopičen. Na drugi strani prepoveduje drugo tradicionalno preživetveno dejavnost, ki se večini domačinov zdi ekonomsko (potencialno) kvečjemu bolj opravičljiva kot živinoreja. Na tem mestu ni prostora, da bi se spuščali v razpravo o primerljivosti obeh dejavnosti z vidika *ekološkosti*, *trajnosti*, *prvinskosti* ter arbitrarnih delitev med naravo in kulturo. Naj zgolj v pomislek omenimo, da tako kot (gojeni?) gamsi tudi gojena drobnica v glavnem konča na krožnikih.

K reakcijam lokalne skupnosti na predloge novega zakona

To, da sta bila zgoraj izpostavljena tista dva primera državnih posegov v upravljanje s prostorom znotraj varovanega območja, do katerih so domačini še posebej kritični, še zdaleč ne pomeni, da TNP ocenjujejo zgolj negativno. Nasprotno, Trentarji v TNP vidijo tudi veliko pozitivnega, prav-

zaprav velika večina v parku prepozna tako pozitivne kot negativne plati. Najpogosteje izpostavljen in najbolj očiten, neposreden pozitiven učinek TNP je postavitve informacijskega centra Na Logu, ki je bil v sklopu razvojnega programa nekdanje občine Tolmin odprt leta 1995. V centru je danes zaposlenih sedem mladih domačinov, skupaj z naravovarstvenimi nadzorniki pa TNP v dolini zaposluje enajst ljudi. Ker gre v večini primerov za člane mladih, vitalnih družin, se domačini zavedajo, da je s ponudbo delovnih mest TNP pomembno pripomogel k dokajšnji revitalizaciji doline, ki je bila konec osemdesetih let na robu demografskega zloma. Poleg tega je center postal središče lokalnih kulturnih, družbenih in družabnih aktivnosti – kraj, v katerem danes poteka velika večina društvenih dejavnosti (pevski zbor, turistično društvo, društvo žena, dramska skupina, krajevna skupnost, gasilsko društvo ipd). V centru zaposleni domačini so tudi tisti, ki so pri teh in drugih aktivnostih, povezanih s spodbujanjem razvoja doline, še posebej angažirani. To ne nazadnje priznavajo tudi akterji, ki so v kritikah parka še posebej glasni. Generalno gledano, večina Trentarjev vendarle priznava, da je park za dolino potreben – tako zaradi same ponudbe delovnih mest (tudi za bolj izobražene kadre) kot tudi zaradi razvoja turizma (*tržna znamka*) in s tem povezanega vzdržnega prostorskega razvoja ter varovanja in razvijanja naravne, še posebej pa kulturne dediščine. Vendar obenem večina tudi ugotavlja, da TNP v sedanji obliki, obsegu ter s sedanjimi omejitvami ni primeren ter da v marsikaterem pogledu prej zavira, kot pa spodbuja razvoj doline. Ena izmed najbolj pogostih in znotraj lokalne skupnosti najbolj utrjenih splošnih pripomb je na primer ta, da park ni dovolj razvojno naravnani (razvojne spodbude, subvencije ipd.) oziroma da država nima ustreznih sredstev, s katerimi bi lahko nadomestila razvojni manko, ki ga zaradi omejitev utrpeli dolina. Sicer pa je splošen pogled domačinov na park nemogoče natančno opredeliti – preprosto zato, ker ne obstaja, obstajajo le parcialni, bolj ali manj nasprotujoči si ter seveda bolj in manj socialno relevantni pogledi. Mnenje o parku se pogosto zdi odvisno od pogleda na potencialni razvoj doline v prihodnosti, seveda pa tudi od osebnih izkušenj in interesov. Tisti, ki prihodnost doline vidi v razvoju smučarskega središča po vzoru Kranjske Gore, bo v parku videl prvenstveno omejitve in *coklo* za razvoj, tisti, ki se zavzema za t. i. trajnostni turizem, pa seveda dojema park kot nujno orodje za njegovo uveljavitev. Medtem ko nekdo ne vidi smisla v strogem omejevanju novogradenj ter v sorazmerno natančnem ohranjanju tradicionalne arhitekture, se drugemu zdijo lesene kritine vsaj na *vitalnih punktih* zaradi turistične privlačnosti povsem smiselne. In nadalje, če na primer nek informator v centru TNP vidi *državno* podjetje, ki s prenočitvenimi zmogljivostmi konkurira domačinom, zaposleni pa v primerjavi z drugimi domačini uživajo številne privilegije, mu drugi odgovarja, da je to pač edina možnost, da se je dolo-

čeno število domačinov sploh zaposlilo, ter da zaposleni v centru v svojem delovnem času opravijo ogromno dela za lokalno skupnost.

Zgoraj opisana *kritična* primera sta bila izbrana z namenom, da se, nemara ob bok dokaj abstraktni javni razpravi, na konkretnih in za domačine posebej pomembnih problemih osvetli nekatere izmed tistih razlik v pojmovanju kulturne dediščine med nacionalnimi in lokalnimi akterji, ki so v Trenti danes (že) točke dejanskega in ne le *možnega spora*. Da so opisani kritični lokalni pogledi v Trenti še kako pomembni, utrjeni in *realni*, se je pokazalo tudi v reakcijah in mnenjih lokalne skupnosti ob predlogih novega zakona. Ne glede na omenjeno dokajšnjo razdvojenost ter pluralizem interesov in pogledov je namreč pri oblikovanju in zastopanju stališč lokalne skupnosti ob problematiki novega zakona prišlo do določenega konsenza. Tako je že ob prvem predlogu zakona »skupine štirih poslancev« iz leta 2003 krajevna skupnost – tudi v dogovoru z zaposlenimi v centru TNP – oblikovala pripombe, ki izražajo konsenz, da je potrebno nekatere omejitve pri uporabi prostora odpraviti. Glavni predlog krajevnih skupnosti je bila namreč ta, da naj se meje osrednjega območja parka – tam kjer bodo (in so) omejitve najstrožje – pomaknejo izven vseh zaselkov, in sicer tako, »da so vsa zasebna zemljišča krajanov in kmetijski objekti ter počitniške hišice znotraj robnega varstvenega območja«. ²⁸ Ta pripomba natančno odseva zgoraj opisano terensko ugotovitev, da se zlasti s (formalnimi) omejitvami, ki veljajo glede možnosti prostorskih (in gradbenih) posegov in rabe na območjih nekdanjih kmetijskih objektov, tj. na območjih, kjer je človek z različnimi dejavnostmi *od nekdaj* kontinuirano prisoten, domačini ne strinjajo. Poleg tega je pomik meja osrednjega območja TNP v interesu domačinov tudi zaradi drugih rab: obstoječega in pričakovanega izkoriščanja gozda, seveda pa tudi zaradi opisane problematike lova. ²⁹

Zaradi pritiska in številnih pripomb različnih interesnih skupin, v veliki meri pa tudi zaradi reakcij ob dogajanju v Bohinju, se je postopek sprejemanja omenjenega zakona za dve leti povsem zaustavil. Kot rečeno, se je v Bohinju lokalna civilna iniciativa v boju za ohranitev nezazidljivosti obale jezera povezala z *ad hoc* formirano Koalicijo nevladnih organizacij za TNP (KNO), sestavljeno skoraj izključno iz naravovarstvenih organizacij. Vprašanje sprejemanja novega zakona je postalo ponovno aktualno

²⁸ Citirano iz: »Pripombe KS Soča-Trenta k predlogu novega zakona o TNP« (Trenta, 4. april 2003).

²⁹ V zadnjih letih so se v dolini formirale agrarne skupnosti in vložile zahtevke za vračilo nacionaliziranih gozdov. Nekaterim od teh agrarnih skupnosti (npr. Zajavor) so bili gozdovi že povrnjeni in so jih tudi že začele izkoriščati, druge vračilo gozdov pričakujejo v kratkem.

pozimi leta 2005, ko je KNO prišla na dan z lastnim predlogom.³⁰ Predlog KNO je bil seveda precej bolj naravovarstveno usmerjen, kar povedano na splošno pomeni, da je prepovedi in omejitve glede prostorske rabe v celotnem varovanem območju povečeval. Tako je na primer v popolnem nasprotju z omenjenim prvim mnenjem lokalne krajevne skupnosti predvideval razširitev osrednjega varstvenega območja ter v celotnem parku prepovedoval lov in ribolov. Razumljivo je, da se je tokrat lokalna skupnost odzvala nemudoma in precej *burneje*. Z namenom oblikovanja jasnih stališč in predlogov k oblikovanju novega zakona se je še iste zime formirala lokalna civilna iniciativa, sestavljena iz ožje skupine (običajno šestih) zainteresiranih *centralnih akterjev* iz tistih območij znotraj občine Bovec, ki jih problematika še posebej zadeva.³¹ Reakcije udeležencev delovnih sestankov so nihale od odkritega nestrinjanja do izrazitega ogorčenja. Eden izmed centralnih akterjev iz same Trente je na primer predlog zakona ironično označil kot »neznosno lahkost pisanja«, namreč kot sprejemanje odločitev s strani »zastopnikov nacionalnega interesa«, ki o življenju in stanju doline, s tem pa tudi o dejanskih posledicah takšnega zakona za domače prebivalstvo, »nimajo pojma«. Lokalno skupnost iz Trente sta v omenjeni delovni skupini zastopala predvsem dva centralna akterja (*mnenjedajalca*), ki naj bi zastopala tudi dva sorazmerno nasprotna si generalna pogleda domačinov na TNP (tako se je ne nazadnje eksplicitno izrazil tudi eden od njiju). Lahko rečem, da sta se skozi delovne sestanke in razgovore njuni stališči kaj hitro precej uskladili, saj ju je k sodelovanju pravzaprav gnal povsem isti motiv: z ustreznimi ukrepi predvsem *zaščititi domače prebivalstvo* oziroma lokalni skupnosti omogočiti življenjske pogoje in razvoj, ki bodo izboljšali nezavidljivo demografsko in socialno-ekonomsko sliko doline. To je bila ne nazadnje tudi osrednja misel v stališčih, ki jih je lokalna civilna iniciativa do konca maja oblikovala in posredovala v nadaljnji razmislek občinam na gorenjski strani TNP. Namreč, da bi moral zakon »načelno izenačiti naloge varstva narave z varstvom stalno živečega prebivalstva« ter poleg spodbujanja trajnostnega gospodarskega razvoja tudi »preprečiti nadaljnji propad do nedavno še poseljenega prostora (zaraščanje!)«, skratka tudi propadanje nekdanje kmetijske krajine. Za pričujoče delo je zanimivo tudi to, da je bila ob tem poudarjena *skrbniška* funkcija domačinov: »(...) varstvo narave, izrecno pa kulturne krajine, zagotavljajo prebivalci (...)«, ki »so nosilci celotne kulturne dediščine, tradicionalnih znanj in načina

³⁰ Pod pobudo, izhodišča in predlog novega zakona o TNP je podpisanih 23 nevladnih organizacij, med njimi tudi ZRC SAZU.

³¹ Omenjena skupina je delovala v okviru društva BRIN – Bovške razvojne iniciative. Vodja delovne skupine za novi zakon o TNP pa je danes tudi zastopnik lokalnih skupnosti iz Zgornjega Posočja v posebni strokovni skupini za oblikovanje predloga novega zakona o TNP, ki jo je leta 2006 formiralo Ministrstvo za okolje in prostor.

življenja«. Na tej podlagi je skupina podala tudi konkretne predloge k oblikovanju zakona, pri čemer mnogi zadevajo ravno rabo prostora. Za konec povzemam le bistvene poudarke.³² Pozoren bralec bo med njimi kaj hitro našel tudi v pričujočem prispevku opisana primera:

- Država mora zagotoviti sredstva za neposredno spodbujanje trajnostnega gospodarskega in socialnega razvoja, poleg tega pa tudi za nadomestila (odškodnine) iz naslova omejevanja razvoja, do katerega prihaja zaradi ukrepov varovanja narave.
- Pri odločanju, še zlasti v robnem območju, mora biti zagotovljena ustrezna zastopanost lokalnih interesov, pri čemer predstavniki lokalne skupnosti ne smejo biti preglasovani.
- Meja med osrednjim in robnim območjem naj bo dogovorjena s stalnimi prebivalci, pri čemer morajo biti ves razpršeno poseljen prostor in naselja vključeni v robno območje (gre za omenjena območja zasebnih zemljišč in (nekdanjih) kmetijskih objektov domačinov ter *vikendašev*; op. a.).
- Vodne pravice v robnem območju naj bodo podeljene prebivalcem (za dejavnosti v okviru ciljev Parka), prav tako naj jim bo omogočena izraba plavin (v okviru letnega nanosa).
- Pravice do lova in ribolova naj bodo vrnjene na stanje po II. sv. vojni (lov na Berebici in ribolov v Soči s pritoki). V Parku naj bo uzakonjeno aktivno varstvo živali (beri: regulacija števila z odstrelom; op. a.) zaradi preprečevanja širitve bolezni. Zagotovljena morajo biti nadomestila za *škodo po divjadi*.
- Izraba gozdne lesne mase v lasti občin, agrarnih skupnosti in posameznikov naj bo dovoljena v mejah gospodarskih gozdov.

V razmislek

Nemara v želji po dekonstrukciji pojma *dediščina* gre Muršič celo tako daleč, da zatrdi, kako zunaj (vsaj minimalno) institucionaliziranih političnih skupnosti »dediščina nima nobenega posebnega pomena«, saj »obstaja in funkcionira v vsakdanjem življenju«, to je vraščena v vsakodnevne življenjske prakse, vpeta v posameznikov »habitus« (Muršič 2005: 31; prim.

³² Ta in predhodni navedki, ki zadevajo stališča in predloge lokalne civilne iniciative, so citirani ali povzeti po: *Izjava, dileme in ključni cilji pri oblikovanju novega zakona o TNP* (Bovec, maj 2005; dostopno tudi na <http://www.tnp.mop.gov.si/>). Pod ta dokument so se sicer podpisali predstavniki treh občin ter različnih institucij in društev iz Zgornjega Posočja, vendar pa je nastal predvsem kot rezultat delovanja omenjene Delovne skupine za TNP v okviru društva BRIN. V tej skupini so najpomembnejšo vlogo igrali predstavniki iz dolin Trente in Koritnice.

Bourdieu 2002). V zgoraj opisanih primerih smo lahko videli, kako se odnos in pogled na *kulturno dediščino* razlikujeta med tistimi, ki jo opredeljujejo kot institucionalni zastopniki širše, v tem primeru nacionalne politične skupnosti, ter tistimi, ki dediščino *živijo* ter jo skozi vsakodnevne prakse do neke mere *ohranjajo* in (pre)oblikujejo. Pomembna razlika med obema skupinama akterjev je morda ravno ta, da so drugi, za razliko od prvih, tudi eksistenčno vpeti v prostor, kjer se dediščina nahaja. Ne nazadnje je takšen tudi pogled iz *emskega* zornega kota – domačini radi poudarjajo, da o *dediščini* in s tem o življenju v dolini odločajo ljudje, ki o tem, »kako dejansko izgleda življenje v Trenti, nimajo pojma«. Vendar bi k Muršičevemu pogledu lahko pripomnili, da ne glede na institucionalno politično organiziranost (tj. krajevna skupnost) domačini kot posamezniki imajo še kako izdelane predstave o lokalni kulturni dediščini ter da so te predstave še kako pomembne v njihovem (vsakodnevnem) vedenju in odločanju – torej niso le nereflimirani elementi *habitusa*, ki zunaj institucionalizirane skupnosti ne bi imeli kakšnega posebnega pomena. Videli smo, da se tudi, če ne celo predvsem zaradi specifičnih predstav in vrednotenja kulturne dediščine, v Trenti ohranjajo nekatere tradicionalne prostorske prakse in načini preživljanja. Vendar pa svoje poglede na to, na kakšen način, v kolikšni meri in kje dediščino ohranjati, domačini (pre)oblikujejo skozi prilagajanje novim družbeno-ekonomskim in prostorskim okoliščinam. V tem prilagajanju posebno mesto igra skrb za ohranjanje demografsko ogrožene lokalne skupnosti, torej ekonomija preživljanja. Videli smo, da so v tej ekonomiji preživljanja domačini lahko postavljeni v precej različne vloge: ovčerejca, lovca, naravovarstvenika in (turističnega) podjetnika. Še več, v vsaki izmed teh vlog se danes lahko nahaja isti posameznik – in takšnih je v Trenti kar nekaj. Poenostavljeno lahko rečem, da domačini vsem naštetim vlogam pripisujejo enako *težo* pri (samo)dojemanju *trentarstva* danes, hkrati pa jih imajo za enako legitimne možne oblike preživljanja. Na drugi strani se zdi, da je z zornega kota *zastopnikov nacionalnega interesa* pogled na omenjene vloge nekoliko drugačen – sodeč po obstoječem in predlogih novega zakona o TNP bi namreč lahko rekli, da ti *zastopniki* v Trentarjih vidijo zlasti ovčerejce in naravovarstvenike, medtem ko so do Trentarjev lovcev in podjetnikov manj naklonjeni. Ne nazadnje tudi najnovejši predlog novega zakona kot edino izjemo v gospodarski rabi znotraj osrednjega varstvenega območja določa omejeno pašno živinorejo, medtem ko lov, gozdarstvo in celo nabiralništvo izrecno prepoveduje. (Glej Teze osnutka Zakona o TNP, www.tnp.mop.gov.si.)

Organizatorji znanstvenega in strokovnega posveta ZRS SAZU *Triglavski narodni park?* so v sklepnem poročilu med drugim ugotovili, »da je postopek, ki ga opredeljujejo dosedanji dogodki, obrnjen na glavo: najprej smo dobili predlog zakona, potem razdrobljeno razpravo s strani vplete-

ne javnosti (ki se je morala organizirati in odzvati sama) in na koncu še znanstveni posvet« (Peršolja in Smrekar 2003). S to ugotovitvijo se lahko strinjamo. Morda je tudi zaradi takšnega spoznanja Ministrstvo za okolje in prostor leta 2006 oblikovalo posebno strokovno skupno za pripravo novega predloga zakona o TNP, v katero je bil med drugimi vključen tudi predstavnik iz Zgornjega Posočja. V času pisanja teh besed (marca 2007) je bil nov predlog zakona (kot *interno delovno gradivo*) že postavljen na ogled širši javnosti. Predlog je dokaj očitno usklajen z zgoraj omenjenimi stališči in predlogom KNO, na katerega so se Trentarji že odzvali.³³ Na tem mestu ni prostora, da bi ga podrobneje komentirali. V pričujočem kontekstu lahko omenimo le, da predlog predvideva, da se omenjena problematična območja tradicionalne gospodarske rabe (ovčereja, lov, gozdarstvo) sicer izključi iz osrednjega območja, a kot vse kaže, le začasno. Dolgoročen namen teh območji naj bi namreč bil ta, da bi sčasoma (nič ni zapisano, kdaj in kako) zadostila standardom *pravega* osrednjega območja – tj. območja, prednostno namenjenega varovanju (in obisku) narave. To pomeni, da bi omejitve glede *agrarnosti* (spreminjanje namembnosti) kulturne krajine, lova in tudi gozdarstva v območjih t. i. tradicionalne gospodarske rabe (Zadnjica, Zapolden, Vas na Skali, Lepena, Lamovje) v dolini Trente ostale v *prehodnem obdobju* bolj ali manj enake, sčasoma pa bi postale občutno bolj restriktivno *naravovarstvene*. Takšnega TNP pa domačini v Trenti skoraj zagotovo ne bi vzeli, kot radi rečemo, *za svojega*.

Viri in literatura

Tatiana BAJUK SENČAR, 2005: *Kultura turizma: antropološki pogledi na razvoj Bohinja*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.

Ana BARBIČ, 2003: V Slovenskih Alpah od mladosti do starosti – vloga domačinov v varovanju okolja ter ohranjanju naravne in kulturne dediščine. V: *Znanstveni in strokovni posvet »Triglavski narodni park?«*. Ljubljana, ZRC SAZU (<http://www.zrc-sazu.si/ungegn/tnp/Barbič.doc>)

Bojan BASKAR, 2005: Avstro-ogrška zapuščina. Ali je možna nacionalna dediščina multinacionalnega imperija? V: Hudaes, J., in Visočnik, N., (ur.), *Dediščina v očeh znanosti*. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo: 41–52.

Pierre BOURDIEU, 2002 [1980]: *Praktični čut*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Tone CEVC, 1984: *Arhitekturno izročilo pastirjev, drvarjev in oglarjev na Slovenskem: kulturnozgodovinski in etnološki oris*. Ljubljana, DZS.

³³ To je razvidno že iz tega, da je k osnutku novega zakona dodana tabela, v kateri je natančno ponazorjeno, v kolikšni meri se omejitve in prepovedi prostorskih rab usklajene s tistimi, ki jih je predlagala KNO. Usklajenost je precejšnja. (Glej Osnutki zakona o Triglavskem narodnem parku, <http://www.tnp.mop.gov.si/>)

– –, 1985: Ljudsko arhitekturno izročilo na ozemlju TNP. V: Fabjan, I., (ur.), *Triglavski narodni park – vodnik*. Bled, Triglavski narodni park: 139–146.

Božidar JEZERNIK, 2005: Preteklost in dediščina. V: Hudales, J., in Visočnik, N., (ur.), *Dediščina v očeh znanosti*. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo: 11– 24.

Miha KOZOROG, 2005: Halucinogena dediščina: Močeradovec, naš stoletnik in pop ikona. V: Hudales, J., in Visočnik, N., (ur.), *Dediščina v očeh znanosti*. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo: 117–132.

Naško KRIŽNAR, 1974: Planinsko naselje v porečju zgornje Soče. *Goriški letnik* 1: 68–97.

Julius KUGY, 1968: *Iz življenja gornika*. Maribor, Obzorja.

Jurij KUNAVER, 1994: Povojna usoda Bovškega v luči obmejnosti in perifernosti. V: Moritsch, A. idr. (ur.), *Soški protokol*. Celovec – Ljubljana – Dunaj, Mohorjeva založba: 227–242.

Viktor LUSKOVEC, 2005: Ljudje se čedalje bolj zavedajo, da se v parku splača živeti. *Delo*, 19. maj: 17.

Ministrstvo za okolje in prostor RS, 2007: Priprava novega zakona o Triglavskem narodnem parku (<http://www.tnp.mop.gov.si/>)

Rajko MURŠIČ, 2005: Kvadratura kroga dediščine: toposi ideologij na sečišču starega in novega ter tujega in domačega. V: Hudales, J., in Visočnik, N., (ur.), *Dediščina v očeh znanosti*. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo: 25–40.

Vilko NOVAK, 1970: Živinoreja. V: Blaznik, P. idr. (ur.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, 1. zv.: Agrarno gospodarstvo. Ljubljana, DZS: 343–394.

Borut PERŠOLJA, A. Smrekar, 2003: *Sklepno poročilo: znanstveni in strokovni posvet »Triglavski narodni park?«* Ljubljana, ZRC SAZU (<http://www.zrc-sazu.si/uneggn/tnp/Posvet%20TNP%20-%20sklepno%20sporočilo.doc>)

Kenneth L. PRATT, 1994: “They never ask the people”: native views about the Nunivak wilderness. V: Burch, E. S., jr., in Ellanna, L. J., (ur.), *Key issues in hunter-gatherer research*. Oxford – Dulles, Berg: 333–356.

Prakash G. REDDY, 1994: Hunter-gatherers and the politics of environment and development in India. V: Burch, E. S., jr., in Ellanna, L. J., (ur.), *Key issues in hunter-gatherer research*. Oxford – Dulles, Berg: 357–375.

Katja ROŠ, 2005: Primorski del TNP demografsko ogrožen. *Delo*, 26. maja: 7.

Peter SIMONIČ, (ur.), 2006: *Etnography of protected areas. Endangered habitats – Endangered cultures*. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.

Martin ŠOLAR, 2001: Pregled nastanka in zgodovine Triglavskega narodnega parka. V: Bizjak, J., Šolar, M., (ur.), *Dvajset let pozneje. 1981–2001: 20 let zakona o Triglavskem narodnem parku*. Bled, Javni zavod TNP.

Matej VRANJEŠ, 2005: Zelena puščava: kulturna krajina iz »domačinskega« zornega kota. *Etnolog* 15 (66): 281–301.

ZRC SAZU, 2003: *Znanstveni in strokovni posvet »Triglavski narodni park?«* (<http://www.zrc-sazu.si/uneggn/tnp/>)

SHEEP BREEDERS, HUNTERS, NATURE CONSRVATIONISTS, BUSINESSMEN? A LOOK A THE TRIGLAV NATIONAL PARK AND THE TRENTA VALLEY HERITAGE

Summary

The article is based on the result of a long-term (anthropologic) ethnographic field research on changes in the spatial use and importance of the Trenta Valley. The main theme of this treatise is the focus on the differences in the points of view on the reasonableness, ways and possibilities of preserving the chosen elements of the cultural heritage between the local and the national inducers. The author emphasises the local interpretations and points of view on changing and preserving the two chosen traditional spatial and survival elements: agriculture (and with it connected cultural landscape) and hunting. In the beginning the key elements of the local interpretations of the recent history, which are necessary for the understanding of the locals' relation to the above mentioned traditional element, mostly of the regulation of these elements in the Triglav National park, are presented. The author ascertains that the locals' sceptic points of view on the institutions of the protected area are partly connected with the recent negative demographic and social-economic development as well as with some state interventions in the recent past. The author also emphasises that the locals' points of view on preserving the elements of the cultural heritage are not united, but nevertheless differ fundamentally from the points of view of various inducers, who – in the context of the Triglav National Part – act as *the representatives of national interest*. The article generally points out that the “*representatives of national interest*” on one hand support mainly the *development* of (economically seen highly non-profitable) agriculture and nature preservation and are on the other hand averse to the locals' engagement in hunting and developing some specific forms of tourist offer. The locals on the other hand see agriculture as well as hunting as two equal elements of the local cultural heritage and combined with the nature preservation and tourism as legitimate potential source of living. These differences can also be seen in the reaction of the local community on the proposal of the new Law of the Triglav National Park and on the connected public debate in Slovenia. When looking at the last draft of the Law of the Triglav National Park one can see that the mentioned critical comments of the local community were not considered by the *representatives of national interest*.

Podoba Valentina Vodnika in razumevanje njegove ode Ilirija oživljena

Božidar Jezernik*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 323.1(=163.6):929Vodnik V.

Božidar Jezernik: Podoba Valentina Vodnika in razumevanje njegove ode Ilirija oživljena. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 78=43(2007), 4, str. 143–172

V pričujočem prispevku avtor analizira, kako so slovenski narodni prebuditelji v procesu konstruiranja slovenskega naroda uporabljali podobo Valentina Vodnika in njegovo pesniško delo, predvsem njegovo odo Napoleonu, objavljeno leta 1811. *Ilirija oživljena* je več generacijam političnih voditeljev služila za popularizacijo slovenskega narodnega programa in to v okoliščinah, ki so se hitro in temeljito spreminjale. S spremenjenimi okoliščinami pa so se spreminjale tudi interpretacije Vodnikove podobe in njegovega pesnikovanja.

1.01 Original Scientific Article
UDC 323.1(=163.6):929Vodnik V.

Božidar Jezernik: The Image of Valentin Vodnik and his “Illyria Enlivened”. Review for History and Ethnography, Maribor 78=43(2007), 4, pp. 143–172

In this treatise, the author analyses how the image of Valentin Vodnik and his poetic work mostly the ode to Napoleon, published in 1811, were used by the Slovene national awakeners in the process of constructing the Slovene nation. *Ilirija enlivened* was used by generations of political leaders for the popularisation of the Slovene national programme in the circumstances that were changing very quickly and very fundamentally. With the changed circumstances the interpretations of Vodnik's image and his poetry were also changed.

Vsaka generacija po svoje presoja in meri po sodobnih nazorih preteklost zato, da bi oblikovala prihodnost. Pogled na preteklost in na prihodnost se stalno spreminja, iz roda v rod popravlja, dopolnjuje in prilagaja.

* Dr. Božidar Jezernik, redni profesor na oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, bozidar.jezernik@ff.uni-lj.si

Zato je neizbežno, da prevzemajo vlogo vodnikov in prerokov vedno nove in nove osebnosti ter da njihova imena ves čas menjavajo svoj sij, da tonejo in spet vstajajo, se vzpenjajo zdaj više proti zenitu in se spuščajo zdaj niže proti horizontu (Gspan 1958: 146). Tako se je v zadnjih dveh stoletjih spreminjala tudi podoba Valentina Vodnika, pač v skladu z aktualnimi političnimi potrebami. S spremenjenimi okoliščinami pa so se spreminjale tudi interpretacije Vodnikovega pesnjenja, še zlasti njegove ode Napoleonu, ki jo je objavil v svoji *Pismenosti* leta 1811. Ilirija oživljena ne predstavlja vrhunca Vodnikovega pesnjenja, po oceni Ivana Prijatelja ni niti »povsem originalna v svoji frazeologiji«, saj so celo sintagmo »oživljena Ilirija« uporabili že drugi pred njim (Prijatelj 1911: 587). Vendar je imela velik odziv in je navdihovala več generacij, ki so jo brale in razumevale vsaka po svoje.

»Napraviti iz naših ljudi ... Slovence«

Nove politične skupine (narodi), ki so se v devetnajstem stoletju začele pojavljati v Evropi, so bile tako brez precedensa v preteklosti, da so morali sodobniki zanje »izumiti celo zgodovinsko kontinuiteto« (Hobsbawm in Ranger 1983: 7). Še v drugi polovici devetnajstega stoletja je bila ideja »naroda« v slovenskih deželah habsburške monarhije novost, za katero sodobniki niso imeli nobene podlage v osebni izkušnji. Zato so si tako imenovani narodni buditelji še konec dolgega devetnajstega stoletja prizadevali »napraviti iz naših ljudi ... Slovence« (Nepodpisano 1910: 1).

Da se je neka skupnost mogla oblikovati kot narod, je morala imeti določene povezovalne elemente: skupen jezik, preteklost, prihodnost, usodo, ljudsko kulturo, vrednote, okuse in pokrajino (Lowenthal 1996: 63). V devetnajstem stoletju pa so poleg tega potrebovale še svoje heroje. Nema- ra najbolj značilen predstavnik tega pogleda je bil Thomas Carlyle (Segal 2005: 1). V svoji znameniti knjigi o herojih je Carlyle uvodoma zapisal: »Saj, kakor razumem jaz, je Zgodovina človeštva, zgodovina človekovih dosežkov, v resnici Zgodovina vélikih mož, ki so tu delovali. Ti velikani so bili vodníki ljudem, oblikovalci, ideali in v širšem smislu stvarniki ...« (Carlyle 1841: 1).

Ti heroji oziroma »veliki možje« so imeli pomembno vlogo v procesu konstrukcije (slovenskega) naroda. Da je Carlyle imel močan vpliv na razumevanje zgodovine tudi na Slovenskem, spričuje sledeči citat. »Zgodovina naroda je pravzaprav vse njegovo življenje, dejanje in nehanje, radost in trpljenje, delo in boj – zgodovina je njegov življenjepis,« je zapisal Ivan Lah v svoji knjigi o vodnikih in prerokih. »Zato ustvarja vsak narod sam svojo zgodovino. Toda ogrodje zgodovine tvorijo veliki dogodki, v katerih se preskušajo narodne sile, njegova volja in moč, in na čelu velikih dogodkov

stopajo junaki, voditelji, glasniki in preroki. 'Zgodovina sveta' – pravi veliki mislec Carlyle – 'je življenjska zgodovina velikih mož.' Z njimi ustvarja narod svojo zgodovino.« (Lah 1927: 5)

Vodniki in preroki so torej predstavljali najboljše oziroma najbolj zelene lastnosti in najbolj imenitne dosežke naroda ter pomagali ljudem oblikovati njihov odnos do preteklosti. Posamezniki, ki jih je skupnost sprejela za »velike može«, so bili tako spremenjeni v podobo naroda, ki jo je mogoče občudovati, se iz nje učiti in se zanjo, navsezadnje, tudi boriti. Iz narativne podobe velikih mož so se pripadniki določene skupnosti učili solidarnosti in gradili občutek lastne vrednosti v primerjavi s pripadniki drugih narodov. S tem pa so prispevali h kulturni homogenizaciji pripadnikov določenega naroda in k zarisovanju ločnic med *nami* in *drugimi*.

S poudarjanjem veličastnega in izpuščanjem sramotnega, vodnikov in prerokov nasproti lažnim prerokom in renegatom, iz *narodove preteklosti* so tako imenovani prebuditelji gradili častno in slavno preteklost naroda. Častna in slavna preteklost pa je dajala oporo nacionalizmu v sedanjosti. Izbira herojev iz preteklosti, ki se jih je moralo ljudstvo spominjati, da bi lahko gradilo svetlejšo prihodnost, je bila strateškega pomena. Četudi narodni buditelji tega niso govorili na glas, so s svojo izbiro propagirali določene politične in svetovnonazorske ideologije, določena družbena, politična in kulturna hotenja. Spomin na pomembne osebnosti in/ali dogodke iz preteklosti so tedaj ohranjali zato, da bi preteklost olepševali in tako lažje manipulirali s sedanjostjo (Lowenthal 1985: 210).

Ko je Janez Bleiweis začel izdajati *Kmetijske in rokodelske novice*, so pisci v slovenščini uporabljali kar tri črkopise (bohoričico, metelčico in danjčico) in niso imeli kolektivnega imena, temveč so se nazivali po deželah Štajerce, Kranjce, Korošce, »ker še niso bili zavedni svoje skupnosti« (Županić 1911: 272). Tedaj so si tako imenovani buditelji prizadevali za radikalen prelom s preteklostjo in vzpostavitev nove, narodne identitete, ki je presegala razlike, izhajajoče iz starih, deželnih identitet. Poudarjali so: »Do zdaj smo bili le Gorenci, Dolenci, Notrajnci, Pivčani, Krašovci, Berkinci, Istrianci, Čičje, beli Krajnci, Koroški in Štajerski Slovenci, – tode pravi Slovenci nismo bili.« (Dežman 1849: 209.) Ali pa: »Dan danes, hvala Bogu, ne delimo se več ne na 'kranjske', ne na 'štajerske', ne na 'koroške', ne na 'goriške' itd. pisatelje; nego sedaj smo v e n d e r l e s l o v e n s k i ! E j , bratje Slovenci smo!« (Fekonja 1884: 699.)¹

¹ Dejansko je bila konstrukcija narodne identitete daljši proces, kot so želeli narodni buditelji, saj je ostal provincializem in kampanilizem »eden najhujših sovražnikov razvoju ednotnega naroda« še vsaj pol stoletja po taborski dobi (Vošnjak 1913: 556).

Sadovolne Krajnz

Valentin Vodnik (1758–1819), ki je veljal za »prvega pesnika slovenskega, učenjaka in probuditelja našega naroda« (Odbor za Vodnikov spomenik 1889: 1), »ki je vse svoje življenje možato stal prvi na braniku, dramil in budil iz duševnega spanja svoje rojake« (Nepodpisano 1889a: 2), je bil v drugi polovici 19. stoletja najbolj sprejemljiv kandidat za vlogo »velikega moža«, ki naj bi povezoval nekdanje deželane v slovenski narod. Ko so mu v Ljubljani v čast odkrili spomenik, ki je predstavljal »prvi narodni spomenik«, je nepodpisani pisec v *Slovincu* zapisal v proslavo Valentinu Vodniku:

»V zgodovini narodov so imena mož, ki ne pomenjajo posameznikov, temveč označujejo celo dōbo zgodovinsko. To so veliki moŹje, v katerih življenjih in delih se zrcali del narodovega bitja in Źitja, mejniki v preobrazujočem se človeštvu, moŹje, ki so vodniki svojim sovrstnikom, vzorni učeniki potomcem, ki narod privajajo na nova pota do vzvišenih idej, plemenitih namenov. Znani so nam ti Soloni, Likurģi, Katoni iz starega veka, učé nas to kralj Samo in sv. blagovestnika Ciril in Metod iz domače zgodovine, to vidimo na Washingtonu in drugih.

Dejanja posameznega odličnega moža javljajo, kar tlí in gorí v tisočeri h srcih. Tak moŹ je zastavonoša v boji in prorok zmage, za njim veselo in srčno korakajo narodni vóji. In tak moŹ, katerega spomin te dni časti hvaleŹni narod slovenski, je bil **Valentin Vodnik, prvi pesnik slovenski, duhovnik učenjak, mučenec slovenske narodnosti, vzor rodoljubja, duševni oče in probuditelj našega naroda**, za katerega je Źivel in trpel.

Kdo je bil prvi slovenski pesnik?

Kdo je bil prvi slovenski časnikar?

Kdo je prvi postavil slovenskemu jeziku stalna slovnična pravila?

Kdo je prvi spisal v resnici slovensko slovnico?

Kdo je prvi prevajal na slovenski jezik uradne razglase?

Kdo je prvi spisal povestnico domače zemlje?

Kdo nam je prvi pokazal zaklad narodnega blaga?

Bil je to **Vodnik**, sin kmetskih starišev, duhovnik učenjak.

Ime **Vodnikovo** pomenja za nas dōbo, katere ni spremljala slava in sreča, temveč prekucije in grom topov, in ta dōba, iz katere narodnega spanja je narodni probuditelj klical svoj rod na dan, dvigal svoj glas in neustrašeno budil v pesmih po slovenskih pokrajinah brate svoje, ta doba je velikega pomena za našo domovino. Bila je dōba našega slovstva lepa pomlad in blagi **Vodnik** pa njeno solnce.

Ne proslavljamo Vodnika kot narodnega junaka v zgodovinskem pomenu, ni politika, ni utemeljnika, temveč v njem častimo spomin moža v é d e , neumornega in marljivega delovanja, ki je kot duhovnik delal tiho

in skromno, toda dosledno na onih podlagah, ki so tudi nam dandanes bistvo vsega našega narodnega življenja, ki je vse svoje življenje posvetil v povzdigo svoje rodne zemlje, svojega materinega slovenskega jezika in po vsem svojem delovanju v duševnem oziru gojil idejo, v kateri vidimo i danes svojo blaginjo, moč, tolažbo in bodočnost.« (Nepodpisano 1889a: 1.)

Podoba Vodnika kot »prvega slovenskega pesnika« je bila izum druge polovice devetnajstega stoletja, nastal iz narodnobuditeljskih ambicij. Pesnikov mentor baron Sigmund/Žiga Zois je Vodnika spodbujal, češ da bo potem »Kranjcev prvi poet – ali bolje rečeno – Vi ste to že!« (»dann sind Sie der Krainer erster Poët – oder, besser zu sagen – Sie sind es schon!«) (Zois 1859: 50), in mu svetoval najti »pravi ton«, če hoče postati »prvi kranjsko-slovanski pesnik« (»der erste Krainerisch-slavische Dichter«) (Zois 1859: 61). Na Vodnikovem nagrobniku pri Sv. Krištofu v Ljubljani je bil latinski napis, da tam počiva »Valentino Vodnik Slavo-Carniolo« (Steska 1928: 58). Januarja 1828 je o tem Matija Čop pisal Jerneju Kopitarju: »Pred kratkim so Vodniku postavili ne ravno slab spomenik s talketnim napisom: Valentino Vodnik Slavo-Carniolo (kakor da bi bilo to kaj posebnega, da na ljubljanskem pokopališču leži Kranjec in kakor da bi bilo to pri Vodniku najznamenitejše!« (Čop 1983: 61.) Po zapisu Matije Čopa v gradivu za zgodovino slovenskega slovstva je Vodnik v prvi četrtini devetnajstega stoletja »slovel kot odličen kranjski pisatelj in človek, od katerega je treba največ ali tako rekoč vse pričakovati za kranjski jezik in književnost« (Čop 1983: 97).

Vodnika kot »prvega slovenskega pesnika« je predstavil politik dr. Lovro Toman, ki je ob stoletnici Vodnikovega rojstva »za to veselo priliko besede zložil«;² imenoval ga je »pervi pesnik naš« (Malavašič 1859: 64). Leto dni pozneje je zgodovinar Peter Hicinger pojasnil, zakaj: »Vodnik se po pravici imenuje mojster slovenskih pesnikov. Imel je prednike, pa njih imena so pozabljena; imel je verstnike, pa nobenemu pevska žila ni tako močno bila; imel je, in ima še naslednike, pa bolj ali manj obilno je on budil vse, in po njem si povzemajo pesniškega duha.« (Hicinger 1859: 23.)

Razvoj Valentina Vodnika iz »prvega poeta Kranjske« v »prvega slovenskega pesnika« se nazorno odraža v objavah Vodnikove pesmi, ki jo danes poznamo pod naslovom *Dramilo*.³ Ob prvi objavi dela pesmi je bila

² Celotna pesem, ki jo je v *Vodnikovem spomeniku/(Vodnik-Album)* priobčil Franc Malavašič (1859: 64), se glasi takole: »Stoji, stoji tam hišica, / Pri hiši miza kamnata; / Pa v hiši Vodnik se rodil, / Ki prvi pesnik naš je bil. // Njegova struna pevala / Je slavo doma, národa, / Rojake v zmago klicala, / Se kviško k Bogu dvigala. // Zato donel bo njeni glas / V vremenov vsih prihodnih čas, / Zato slavi nadušen rod / Njegov stoletni rojstni god.«

³ Po Ivanu Grafenauerju (1918b: 137) naj bi Vodnik v rokopisu nagovor popravil v »Slovenec tvoja zemla je zdrava«, a to ni verjetno, saj je Vodnik to ime uporabljal za označevanje Slovanov.

ta še brez naslova, uvodni verz pa se je glasil: »Krajnz, tvoja deshela je sdra-va ...« (Vodnik 1795: 30). V *Pésmah sa pokúshino* jo je pesnik naslovil kot »Pésma Na moje Rojáke«, nekoliko je spremenil tudi uvodni verz: »Krajnz! Toja sémla je sdráva ...« (Vodnik 1806: 3). V izdaji Vodnikovih pesmi, ki sta jo uredila Andrej Smole in France Prešeren, je naslov krajši *Na moje rojake*, vstopni verz pa še vedno nagovarja »Kranjca« (Smole in Prešeren 1840: 1). Bolj pomembno spremembo je prinesla izdaja *Vodnikovih pesmi* v redakciji Frana Levstika. Naslov pesmi je zdaj bolj skladen z novimi (mladoslovenskimi) političnimi ideali in se glasi *Dramilo mojih rojakov*, pesnik pa v uvodu zakliče: »Sloven'c! tvoja zemlja je zdrava ...« (Levstik 1869: 5). Za Levstikom je pesem objavil Fran Wiesthaler (1891: 13),⁴ ki je ohranil naslov iz Levstikove izdaje, uvodni nagovor pa je le neznatno popravljen: »Sloven'c! tvoja zemlja je zdráva ...« Tak naslov nosi pesem tudi v izdaji Ivana Preglja (1919: 17), ki je prav tako rahlo korigiral prvi verz: »Sloven'c! Tvoja zemlja je zdrava ...« Bibliofilska izdaja Vodnikovih pesmi kaligrafa Stanka Gladnika ohranja novi naslov, medtem ko prvi verz podaja v stari pisavi: »Slovenz tvoja semlja je sdrava ...« (Gladnik 1940: 3). V izdaji ob 200-letnici pesnikovega rojstva je naslov pesmi skrajšan na eno besedo – *Dramilo*, uvodni nagovor pa je bil še enkrat malenkostno popravljen: »Slovenec, tvoja zemlja je zdrava ...« (Gspan 1958: 39).

Konstrukcija slovenskega naroda iz Kranjcev, Korošcev, Primorcev in Štajercev je vzpostavila med njimi solidarnost, ki je presegla veljavne deželne meje, po drugi strani pa je vzpostavila zid med slovensko in nemško govorečimi Kranjci, Korošci in Štajerci ter med slovensko in italijansko oziroma nemško govorečimi Primorci. Tako imenovano narodno prebujanje je torej razširilo solidarnost med pripadniki slovenskega naroda preko zgodovinskih deželnih meja, hkrati pa vzpostavilo zid ekskluzivnosti med sodeželani, ki so bili pripadniki različnih narodov. Ko domovina naroda ni bila več »dežela«, temveč je to postala »zemlja«, pa je bila vzpostavljena povezava med slovenskim narodom in zemljo, ki so jo naseljevali njegovi pripadniki. S tem so deželani, ki niso bili »Slovenci«, dokončno postali »tujci«.

Iliria oshivlena

Leta 1809 je začel cesar Franc (do leta 1804 nemški cesar Franc II., od tedaj dalje pa avstrijski cesar Franc I.) novo vojno z Napoleonom. Vojna se

⁴ Wiesthaler sicer zatrjuje, da jezika pesnikovega ni nikjer popravljal; »kar torej trdita Smole in Prešeren o svoji izdaji, to velja tudi o tej, namreč: 'de so Vodnikove pesmi ino druge pisarije tukaj ravno tako natisnjene, kakor jih je on zapisal. Nič se ni pre naredilo, nič popravilo. To se ljudém opomni, ki bi jim morebiti kakšina čerka, kakšin udar pogolta, kakšina beséda se prav ne zdela'« (Wiesthaler 1891: 5).

je končala s porazom pri Wagramu, zato je moral skleniti z Napoleonom mirovni sporazum. Po dunajskem ali schönbrunskem mirovnem sporazumu, podpisanem 14. oktobra 1809 v Schönbrunn, je Avstrija morala odstopiti Dalmacijo, Hrvaško južno od Save do ustja Une pri Jasenovcu, Kranjsko, Goriško, Trst in Istro, zahodno Koroško z beljaškim okrožjem. Te pokrajine so štejele okrog dva milijona prebivalcev in merile 60.400 km². Napoleon jih je združil v eno upravno enoto, Ilirske province ali Ilirijo, ki je bila kot posebna dežela združena s francoskim cesarstvom (Orožen 1902: 161; Melik 1920: 127).

V času Ilirskih provinc je bil Valentin Vodnik profesor in ravnatelj ljubljanske trirazredne gimnazije ter nadzornik ljudskih šol in vodja umetniško-obrtne šole. Poleg tega je učil zgodovino in zemljepis, latinščino in poetiko, francoščino in italijanščino. Prizadeval si je, da bi guverner Ilirskih provinc maršal Marmont dopustil poučevanje pisanja in čitanja v deželnem jeziku, prav tako katekizma in osnov računstva. Tistikrat uvedba deželnega jezika v šolo ni bila enostavna stvar, saj ni bilo ne učnih knjig niti slovenščine večjih učiteljev. Zato se je Vodnik sam močno angažiral in v kratkem času spisal abecednik (1811a), krščanski nauk (1811b), slovensko slovnico (1811c), francosko vadnico (1811d) in trijezični abecednik (1812). Vodnika so uspehi z uveljavljanjem maternega jezika v šolstvu privedli do vznesenega navdušenja za Francoze. Poročilo avstrijskega špijona v letu 1814 navaja, da je še v zadnjem času francoske oblasti izjavljal pred dijaki: »Prej bo Ljubljana tekla nazaj proti Vrhniki, kakor Avstrijci prišli spet v Ljubljano.« (Koruza 1970: 111.) Vzneseni prosvetitelj je svoje navdušenje izrazil z odo Napoleonu, o katerem je pred tem v *Lublanskih Novizah* nekajkrat pisal zelo kritično.⁵

Maršal Marmont je s šolskimi reformami znal spodbuditi Vodnika in tudi pridobiti njegove simpatije za francosko okupacijsko oblast. Vodniku je omogočil znaten socialni vzpon, saj je postal ravnatelj gimnazije, šole za umetno obrt in rokodelstvo ter ljudskošolski nadzornik, ta pa se mu je oddolžil z odo. Oda se začinja slovesno z Napoleonovim klicem »Ilirija vstan'!«, podaja *ilirsko* zgodovino, in sicer povsem v Napoleonovem duhu,

⁵ Tako je, denimo, 15. junija 1799 zapisal: »Ludēm na světi se permęri, de na en zhas oslepeę. Kaki smikavt jih premōti, oni mu verjāmejo, menio per njemu dobiti vso sręzho. Tako se je godilo Laham, inu Piemontejam; ti so na en čas francosam verjęli, jih sa odreshenięe shtęli, mislili skus francose dobiti nebęsa na semli. Slęparia en zhas velā, pride luzh, pride pamet nasaj, takrat mīne vse sapelanje. Zhlovek ni stvarjen, de bi se s' pametjo kręgal, dar pāmeti se zhasi enmalo skalā, pa se spęt verne. Ljudję, katiri so pod teshkim jarmam poshręshnih generalov inu francoskih komisarjov sdihvali, so se sbrihitali, prejemljeo sdaj nashe zesarske vojshake, kakor svoje prave odreshenięe, vedōzh, kako sręzhni so bili pod starmi njih dobrotlivmi gospodarji.

Pamet se je med ljudstva povernila, niso vezh francosam perjasni, ti jih nemōreo vezh slepiti, satorej grę francosam vse narōbe.« (Vodnik 1799: 1-2.)

ki je izbral to staro ime zaradi imperialistične analogije s starorimskim cesarstvom, ter v zaključku izraža Vodnikovo hvaležno zaupanje v Napoleona in pesnikovo prepričanje, da njegova domovina v okviru Napoleonevega imperija ne bo pozabljena, temveč povzdignjena (»zveličana«), to je, da bo dosegla v kulturi ostalo Evropo in postala njen »prstan« (Vodnik 1811c).

Francoske reforme, uvedene v Ilirskih provincah, so dobile odmev tudi med slovensko govorečimi prebivalci sosednjih dežel. Ivan Primic, ki je 1812 dosegel ustanovitev prve avstrijske državne stolice za slovenski jezik v Gradcu, kjer je postal prvi učitelj 60 učencev, je z nekaterimi teh svojih slušateljev, po večini teologov, popotoval ob počitnicah od župnišča do župnišča, od zidanice do zidanice, in navduševal duhovščino na Spodnjem Štajerskem za domačo literaturo z vznesenim deklamiranjem Vodnikove Ilirije oživljene (Prijetelj 1935: 72).

Ilirija svelizhana

Konec Napoleona in njegovega cesarstva je pomenil tudi konec Ilirskih provinc. Ko se je 1813 Avstrija priključila protifrancoski koaliciji, je prišlo do hudih bojov ob ilirski meji. Poleti tistega leta so avstrijske čete že prodirale na francosko ozemlje, 31. avgusta je guverner premestil sedež ilirske vlade iz Ljubljane v Trst. Dne 5. oktobra se je vdala posadka 250 mož na Ljubljanskem gradu, s čimer je bilo konec francoske oblasti na Kranjskem (Orožen 1902: 168; Melik 1920: 131). Kranjsko prebivalstvo je tedaj pokazalo »zanikernimu«, »kakošna je bila slavna moč Slovincov, ki je na cesarjevo povelje prevzetniga Francoza v njegovo gnjezdo zavernit hitela« (Bučar 1848: 60).

To »veselo dejstvo« so naznanili Ljubljančanom in okoličanom ob šesti uri zvečer s 50 streli iz topov na Ljubljanskem gradu, medtem ko so meščani ta dogodek praznovali z »občno razsvetljavo« (Orožen 1902: 168). Dan po tem, ko so avstrijske čete ponovno zasedle Ljubljano, je bila v stolnici zahvalna maša, na kateri so peli »te Deum« (Lah 1928: 13). Na cesarjev rojstni dan 12. februarja 1814 pa so ljubljanski meščani »z velikim veseljem« zopet pritrdili na mestno hišo cesarskega orla, ki so ga za francoske okupacije skrbno spravili (Orožen 1902: 168–69).

Čeprav je poseben člen pariškega miru določal, da ne bo nobena država preganjala svojih podložnikov, ki so ob času tuje okupacije podpirali ali bili naklonjeni tujemu režimu, se je vendar avstrijska oblast takoj z vso sovražnostjo vrgla nad vse tiste »Ilirce«, ki so jim očitali frankofilijo (Mal 1929: 4). Žrtev lustracije je bil tudi Vodnik. Dvorni komisar grof Franz Joseph Saurau je 19. julija 1814 cesarju predlagal, naj ga odstavi zaradi

njegovega Francozom prijaznega mišljenja. Kot dokaz je priložil njegovo Ilirijo oživljeno, ki jo je opisal kot slavošpev Napoleonu, zložen »v duhu francoske vseosvajalne obsedenosti«; poleg tega naj bi bilo Vodnikovo ime na seznamu članov framasonске lože »Prijatelj kralja rimskega in Napoleona« (Levec 1908: 632; Prijatelj 1911a: 587–88; Kidrič 1930: 103; glej Kos 1990: 24). Leta 1814 so Vodnika upokojili s tretjino plače, da se je do konca življenja otepal z revščino (Wiesthaler 1891: 10; Aljaž 1919: 6; Budal 1939: 13; Kos 1990: 25).

Dunajski kongres je dežele Ilirskih provinc prisodil Avstriji. S patentom, izdanim 3. avgusta 1816, je cesar Franc I. združil Koroško, Kranjsko, Goriško, Primorsko in Civilno Hrvaško v kraljevino Ilirijo (Orožen 1902: 170). Ustava, sprejeta 25. aprila 1848, je to tvorbo navajala kot eno od dežel ustavne monarhije (Vosnjak 1917: 80). Kraljevino Ilirijo, obsegajočo vojvodini Kranjsko in Koroško, grofiji Goriško in Gradiščansko, mejno grofijo Istrsko in Trst z okolico, je poznala tudi marčna ustava iz 1849. Toda Korošci niso hoteli biti v zvezi s Kranjsko, zato je bilo koroško vojvodstvo izločeno iz kraljevine Ilirije. Zaradi tega ni bil ustanovljen deželni zbor kronovine Ilirije, temveč je stopilo na njegovo mesto več deželnih zborov (Orožen 1902: 180). Naslednje leto je Ilirijo zadela še »hujši nesreča«: iz nje sta bili izločeni še tudi Goriška pokrajina in Trst z Istro. Če si je tedaj cesar Franc I. »v večji čast« v novo krono uvrstil »novi biser, 'perstan Evropini' Ilirijo«, je mladi cesar Franc Jožef I. snel iz nje še »ta svitli biser«. Odcepitev knežje grofije Gorice in Gradiške ter mejne grofije Istre in mesta Trsta od Ilirskega kraljestva so dojemali kot »okončanje Ilirije«, češ, potem »Ilirije bi več ne bilo, marveč bi imeli pet samostalnih, iz materniga mertviga telesa izrezanih hčer«. Takšno »novo razterganje« pa bi bilo tudi »novo žaljenje naroda nar zvestejšiga« (y. 1849: 221). Zato so si tedanji politični voditelji prizadevali za to, »de se z ilirsko kronovino koroška, goriška in gradiškanska, istrijanska z mestam Terstam ter krajnska dežela nerazločljivo zedinijo« (Srenjski odbor 1849: 257).

Marčna ustava nikoli ni stopila v veljavo, v njej je bila »Ilirija« zadnjič omenjena med kronskimi deželami. Poslej je ime izginilo iz uradne nomenklature, spomin na kraljevino Ilirijo se je ohranil edinole še v imenu uradnega lista za primorsko področje, ki se je vse do prve svetovne vojne imenoval *Uradni list za avstrijsko-ilirsko primorje* (Vosnjak 1917: 83).

Čeprav je uradno obstajala, pa je bila v času Metternichovega absolutizma Ilirija tako nevšečna oblastem, da so prepovedovale celo uporabo imena Ilirija.⁶ Vodnikovo Ilirijo oživljeno so iztrgali iz šolskih knjig, ta

⁶ Nastopanje cenzure zoper uporabo imena Ilirije navaja Matija Majer celo kot enega od razlogov, da so narodni prebuditelji po marčni revoluciji začeli govoriti o Sloveniji: »Zadnič nam za zlo imajo, da od nekake dežele Slovenie govorimo. – V tem smo pa popolnoma nedolžni. Naše dežele so se že od naj starejših časov imenoval: Iliria, tudi Slovenia ali

zaradi cenzure tudi ni mogla biti uvrščena v zbirko Vodnikovih pesmi, ki sta jo pripravila Andrej Smole in France Prešeren. Ponovno je smela iziti šele po marčni revoluciji, ki je odpravila cenzuro (Vodnik 1848a: 20; 1848b: 3–6; Grafenauer 1918a: 189).

Zadovoljni z novo ustavo leta 1848 so se številni spominjali Ilirije oživiljene: »Eno, kar je nas pri podeljeni ustavi veselilo, je bilo, de smo mislili: Ilirsko kraljestvo bo za se ena kronska dežela pod enim cesarjevim namestnikom in z enim deželnim zborom; in že smo bili začeli na Vodnikovo pesem: Iliria vstaja, in na prihodno okrepčanje Slovincov misliti; tode kratko je veselje bilo.« (Nepodpisano 1849: 91.) Iz revolucionarnega leta 1848 pa je ohranjena tudi anekdota, ki pripoveduje, kako je neki prijatelj obiskal Vodnika, ko je bil že na smrtni postelji. Ob slovesu mu reče prijatelj: »Bog daj, de bi se kmalo ozdravili, de bi nam spet kaj od 'oživiljene Ilirije' zapeli.« Na te besede se je Vodnik obrnil in izdihnil rekoč: »Ne odživiljene ne, ampak od ožuljene, ožuljene.« (Pintar 1848: 136.)

V resnici je Vodnik, »da bi hudo mačeho potolažil« (Budal 1939: 13), spesnil nov visoki spev, Ilirijo zveličano. V dvojezičnem Vodnikovem spomeniku iz leta 1859 je Peter Hicinger ocenil, da je pesnik z njo »stopil zadosti visoko« in v njej »odkril tako dobro svojo ljubav do naroda, kakor do habsburške cesarske hiše« (Hicinger 1859: 28). Ilirija zveličana slavi avstrijskega cesarja Franca I., ker je dal ustanoviti stolico slovenskega jezika na liceju v Ljubljani (1817). V njej Vodnik omenja slovenski izvor Habsburžanov in izraža svoje razočaranje nad Napoleonom, ki »Razmeta, razgraja/ Vse tare pod pest« in ki zaradi svojega pohlepa po osvajanju ni uresničil pesnikovega upanja, da bo Ilirija »prstan Evrope« (Grafenauer 1918b: 155). V drugi varianti je pesnik Napoleonu pripisoval še raznarodovalne namene, zato je v njegovih časih Ilirija vzdihovala po »starem očetu« (Grafenauer 1918b: 168). Toda »mačeha mu ni prav verjela in mu ni odpustila; preveč je tudi sama čutila, kako pristen pesniški izliv je Vodniku izvabil Napoleon in kako votlo ponarejenega ona sama« (Budal 1939: 13).

Po Ivanu Grafenauerju je bil povod za nastanek Ilirije zveličane oziroma Ilirije poveličane, kakor se glasi njen naslov v zadnjem zapisu, podoben motivu Ilirije oživiljene, ki je prav tako nastala »vsled reforme šolstva v slovenskem zmislu, seveda le v prav majhnem obsegu« (Grafenauer 1918b: 153–54). V pristnost navdiha pesnika Ilirije zveličane pa ni dvomila le avstrijska oblast, temveč je pustila povsem hladne tudi buditelje slovenskega

Slavenia, regio Sclavorum ... Mi sami od nekake nove dežele nič ne vemo, mi želimo, da bi se dva gubernia naše Ilirie v jeden sjedinila in se še štajerski Slovenci pridružili. To je vse. Naše dežele smo imenovali 'Slovenia', ker so se že od nekdanj, že blizo tavižent let tako imenovali, posebno pa zato, ker so nam pod nesrečnim Meternihom ime 'Iliria' vselej v cenzuri izbrisali, nismo mogli biti drugačni kakor pisati in govoriti 'Slovenia'.« (Majer 1848: 1.)

naroda in literarne kritike. Fran Levstik je v svoji izdaji Vodnikovih pesmi ravnal z njo »tako samovoljno, kot menda z nobeno drugo«. Iz vseh prepisov, ki so mu bili na razpolago, je »kakor sraka gnezdo« (Grafenauer 1918a: 191) natrpal v pesem vse kitice, ki jih je Vodnik kdaj napisal v kateri koli varianti. »Vsled tega v tej monstrozni 43 kitic obsegajoči kompilaciji nihče ni mogel zaslediti pametne razporedbe, vse polno je bilo skokov in vse polno ponavljanja: skratka, to je bila kompozicionalno najslabša in najbolj nepregledna pesnitev Vodnikova.« (Grafenauer 1918b: 154.)⁷

Literarna zgodovina je ocenila Ilirijo zveličano kot predolgo, preveč mehanično in ne dovolj domiselno ponovitev Ilirije oživljene (Kos 1990: 120). Bržkone je bil to poglobitni razlog, da ji literarni kritiki niso posvečali veliko pozornosti. Dr. Franc Kogoj jo je v svojem govoru na Jesenicah 16. februarja 1919 hudomušno interpretiral takole: »Da bi potolažil policijske duhove, pravijo, da je zato zložil Vodnik drugo Ilirijo, Ilirijo zveličano. Bodisi kakor hoče. Svoji drugi Iliriji je dal Vodnik pravo ime: 'zveličana'. Vemo, da je bil tudi hudomušen. Kdor hoče biti zveličan, mora poleg drugih lastnosti imeti tudi to, da umrje. In prava Ilirija je bila mrtva in – zveličana.« (Aljaž 1919: 6.)

Ocene o pomenu Napoleonove dobe za razvoj Ilirskih provinc so se v letih močno spreminjale. Po ocenah iz sredine in konca devetnajstega stoletja je v kratkih štirih letih sicer prišlo do določenih sprememb, a te niso bile posebej velike glede na prejšnje stanje. Po Josipu Apihu je Napoleon v Ilirskih provincah »dvignil na ščit francoščino, poleg nje je zanikal nemščini veljavo 'deželnega jezika' in prepustil samo narodnemu jeziku skromen kotiček; saj se kar mahoma francoščina ni mogla vlit v slovenske glave«. Razlika med francosko dobo in jožefinsko je bila potemtakem »jedino v tem, da je Napoleon v male šole uvel slovenščino kot učni jezik, v srednje šole pa kot učni predmet« (Apih 1888: 10).

Na Napoleona pa so se sklicevali celo nekateri nemškutarski uradniki, ki so menili, da za slovenščino ni prostora v državnih uradih: »Čemu slovenske urade, čimu bi se cesarski uradnik slovenskega jezika učil, kir on je gospodar, narod pak podložni. Po mojimu bi se tako moglo goditi, kot je pod Francozam bilo na Ilirskim. On je ukazal: Urada je francoska, kdor pri nje kaj imá, naj se francosko uči govoriti, alj prestavljavca s seboj pripelje.« (A. E. 1849: 321.)

⁷ »Duševno lastnino, zlasti mrtvih, nam je spoštovati,« je sicer menil Fran Levstik (cit. Gspan 1958: 150). Res pa je bilo njegovo spoštovanje duševne lastnine podrejeno višjim ciljem, za katere so številni imeli (preveč) razumevanja. Tako se je, denimo, Alfonzu Gspanu zapisalo: »Resnica je, da je Levstik Vodnika temeljito popravljaj. Njegov namen pa je bil čist, saj mu je šlo za to, da napravi časovno že odmaknjeni Vodnikov jezik čim bolj dostopen bralcem.« (Gspan 1958: 149.)

Bolj ustrežno je vlogo Napoleona z večje časovne distance v svojem predavanju o političnih idejah ocenil zgodovinar Josip Mal. Po Malu so Napoleonova osvajanja imela dolgotrajne posledice za razvoj v Evropi. V prvi polovici devetnajstega stoletja so namreč univerzalne težnje Napoleonovega cesarstva – podjarmiti vse države, brez razlike na njih narodnost – v podjarmljenih ljudstvih rodile odpor. »Tujo vlado so čutili kot pritisk, vzbudila se je v njih nacionalna zavest. (Napoleon kliče – 'Ilirija vstan!').« V tem boju se je zbudila narodna zavest, »narodi so se začeli zavedati svoje individualnosti, počeli proučavati svojo preteklost« (Mal 1910: 2).

Bodi svitloba vsim narodom

Marčna revolucija na Dunaju je odpravila fevdalni družbeni red in z ustavo priznala pravice avstrijskim narodom do uporabe narodnih jezikov v šolah in uradih. Navdušenje slovenskih narodnih buditeljev je v svojem nagovoru velikemu zboru »slovenskiga društva« njegov vodja, dr. Janez Bleiweis, izrazil rekoč: »'Bodi svitloba vsim narodom avstrijskim' – so mili cesar Ferdinand 15. dan sušca tega leta rekli – in svitloba je bila! – sonce nove sreče, sonce svobode je zasijalo narodom vsim. Zdej, zdej so dobile besede rajnciga Vodnika še le svoj pravi pomen – ne Napoljonu, našimu Ferdinandu veljajo besede:

Ferdinand reče:

Ilirija vstan!

Vstaja – izdiha:

Kdo kliče na dan?

Ferdinand te kliče, Ferdinand, naš mili Cesar!«

(Nepodpisano 1848: 165.)

Pomlad narodov je v drugi polovici devetnajstega stoletja prinesla nacionalizacijo družbe, politike in države (Vosnjak 1917: 126). Na političnem zemljevidu zahodne Evrope so se pojavile nove nacionalne države, med katerimi je bila najpomembnejša Nemčija. Snovalci velikonemške države so sanjarili o državi, ki bi segala od Baltskega do Jadranskega morja, da bi torej vključevala tudi avstrijske dežele. Narodno ozaveščeni Slovenci so s strahom gledali na to možnost, zato so vneto nastopali proti vključitvi Avstrije v nemško zvezno državo. Dr. Martinak, denimo, je zapisal tole: »Ako veličansko zidovje slavovite Austrie razpade, more z njo tudi slovenska narodnost pasti. Zakaj, če si nar hujši primerlej mislimo, bi mogla k nemški zvezi pristopiti, in tu bi bla ne tlačena, ampak vničena ...« Zato je bil prepričan, da »vsak pameten lahko sprevidi, de je nam Slovincam nar bolj potrěbno, Austrie se z celo močjó okleniti; ker le v nji se nam pravo čisto naravno blaženstvo razcvěta.« (Martinak 1848: 50.)

V novih okoliščinah so začeli brati tudi »zgodovinsko in veličastno pesem« Ilirijo oživljeno na novo. Pesem je postala stalni del repertoarja na narodnih svečanostih, tako da ob stoletnici Vodnikovega rojstva domala ni bilo »Slovenca med izobraženimi, kateremu bi ta neprecenjena pesem ne bila že večkrat ogrela serca« (Metelko 1859: 22). Sodelavci *Vodnikovega spomenika* so pesnika Ilirije oživljene skušali oprati sumov glede njegovega patriotizma, češ: »Že naslov tiste pesmi razodeva nar bolj občutke vnetega rodoljuba, kateri za dragi svoj narod upa novo duhovno življenje, ko se mu je obudilo staro ilirsko ime. Ali, če bi kdo le hotel terditi, da je pesnik preveč pozabil brambovske 'Prisege', bo vender mogel v zadnje le spoznati, da je samo rodoljubje pesnikovo oko obrnilo na posiljenega gospodovavca.« (Hicinger 1859: 26.) Podobno je menil tudi Janez Bleiweis: »Res da ne vém, kako se mu je môgla 'Ilirija oživljena' tako za zlo vzéti, ako se bere, kako je o Francozu mislil, in ako se ne prezrejo njegove 'brambovske'.« (Bleiweis 1859: 33.)

Dovolj je spomina, me pesmi pojo

Slovesnosti ob stoletnici Vodnikovega rojstva so bile »živ dokument one naše dobe«. Govorniki so poudarjali pesnikov kranjski patriotizem, godba je zaigrala cesarsko pesem in Radeckega koračnico. Leto pozneje je izšel dvojezični *Vodnikov spomenik/Vodnik-Album*, ki je »pozno, pa vendar ne še prepozno« rehabilitiral »očeta slovenskega pesništva« (Malavašič 1859: 63). Vodnikova rehabilitacija v drugi polovici devetnajstega stoletja pa je bila tudi njegova reinterpreteracija: pesnik Ilirije oživljene je bil razglašen za avstrijskega patriota:

»Živečemu v burnih časih francoskih nemirov in vojskâ zarezali so svetovni dogodjaji in človeška bêda najglobočje vtise v čuteče njegovo srce; videl je domovino svojo krvaveti iz tisoč ran, videl je ponižanega avstrijskega orla, teptan svoj rod – a videl je tudi, kako je vstal, junaško se branil, in kot z v e s t e m u A v s t r i j c u je vsplamtela iskra ljubezni do nesrečne in v bojih neustrašljive Avstrije. In te domovinske ljubezni ni mogla omajati niti upogniti nobena bridka usoda, nobena grenka prevara in skušnja, tudi ne v letih, ko je zapel 'Ilirijo oživljeno'. Svobodna, prosta, celotna, mogočna Avstrija je bila **Vodniku** načelo, kajti vzlic vsem sumničenjem je bil tedaj malokdo tako avstrijski misleč in čuteč. **Vodnik** je dobro razumil gibanje, ki je prešinjalo narode. Z vzletnimi, vzvišenimi besedami, v navdušenih pesmih je pozdravljal novo dôbo. A užaljen je gledal, ko je Napoleon kos za kosom trgal od telesa Avstrije in je domovina naša zdihovala pod tujim jarmom.« (Nepodpisano 1889a: 2.)

Marčna revolucija 1848 je avstrijskim državljanom dokončno prinesla osebno svobodo, poznejši razvoj pa je avstrijskim narodom in med njimi tudi slovenskemu prinesel narodno emancipacijo. Štirideset let po velikem prevratu je Josip Apih objavil zgodovinsko študijo o Slovencih v letu 1848, v kateri je ocenil, da bo tedanje dosežke slovenskega naroda na polju narodnega kulturnega napredovanja »bodoči zgodovinopisec naše dobe moral dasi v skromnem predalčku omenjat«. Ker pa je bil doseženi napredek povezan z zaslugami prvega ustavnega cesarja Franca Jožefa I., »bode zgodovinopisec moral priznati, da je tudi mali narod slovenski pomagal plesti venec slave cesarju, čegar očetovsko mila roka je gojila in varovala nježne kali našega narodnega života. Ta list v vencu slave cesarjeve bode pa ostal tako nevenljiv in bleščeč, kakor vernost in hvaležnost najmlajšega med udanimi otroci ljubljenege očeta: Slovenec je dokazal že dozdej, da ume gojiti narodnostno idejo kot kulturno silo, a da mu je sreča in bodočnost lastnega naroda identična, neločljivo spojena s srečo in silo Avstrije. To je dokazal Slovenec že 1848. leta, in kdor bi hotel skruniti naše štiridesetletje, dolžeč nas nelojalnosti, moral bi izbrisati leto 1848. iz zgodovine, ali pa skrpati novo zgodovino od onega leta sem iz samih lažij. Sleharni list zgodovine nove Avstrije potrjuje našo vernost ...« (Apih 1888: v.)

Kot ugotavlja David Lowenthal (1990: 303), je paradoks reprezentacije zgodovine, da bolj ko odseva sedanost, bolj avtentična se zdi. Vodnika kot avstrijskega patriota je konec devetnajstega stoletja publikacija *Monarchie in Wort und Bild*, nastala pod uredništvom prestolonaslednika, razglasila za »eno najbolj simpatičnih pojav slovenske književnosti« (Ehrerzog Rudolf 1891: 438). Podoba Vodnika kot avstrijskega patriota je veljala za avtentično vse do konca prve svetovne vojne. V svojem članku v *Ljubljanskem zvonu* o Vodnikovi Iliriji oživljeni kot »slavospěvu na slovensko zgodovino«, denimo, je Ivan Grafenauer menil: »V kolikor je 'Ilirija oživljena' proslavljala tudi Napoleona, jo je Vodnik preklical, ko je pozneje spoznal, da Napoleonu ni za miren razvoj narodov, ampak v prvi vrsti le za to, da vse podvrže svoji oblasti; njeno pozitivno idejo pa je porabil v novi odi 'Ilirija zveličana' ter je v proslavo domače zgodovine vpletel tudi zgodovino domače vladarske rodbine Habsburžanov, ki jo spravlja po naivni etimologiji v zvezo z dozdevnimi slovanskimi predniki.« (Grafenauer 1917: 87.)

Na tako gledanje se je ostro odzval Ivan Lah, ki je že v prvi številki *Ljubljanskega zvona*, objavljeni 1919, odločno ugotavljal: »Pokrili so pesnika s kranjskim patriotizmom, da bi bili zakrili njegovo pošteno ilirsko srce. In tudi v šoli so ga kazali mladini v svitu avstrijske pokorščine: pesem njegovega življenja so opravičevali kot greh, ki ga je zahteval čas. Dvomili so o njegovi značajnosti in opozarjali na neprevidnost, ker se je dal zapeljati svojemu srcu. To je bila vzgoja – naše preteklosti! Ko smo mu postavili v Ljubljani spomenik, nismo mogli o njem povedati jasne in odkrite resnice.

A zdi se mi, da se je takrat kiparju Ganglu izredno posrečilo izraziti v onem prijaznem nasmehu pesnikovem vse to, kar smo hote ali nehote prikrivali v svojih srcih. Ali ne govori tisti smeh o skrivnosti, ki je nismo razumeli do najnovejših dni? Ali ni postalo nam zdaj jasno, kaj je hotel reči dobri pater Valentin? Ali nismo čitali tam.« (Lah 1919: 56.)

En zarod poganja, ves nov

Narodno utilitarno usmerjeni politični prvaki so uporabili Vodnikovo delo podobno kakor dela Koseskega za prebujanje našega meščanstva. Ob stoletnici pesnikovega rojstva so priredili veličastno proslavo na njegovi domačiji v Šiški, naslednje leto pa izdali dvojezični zbornik *Vodnikov spomenik/Vodnik-Album*. V čitalniški dobi so leto za letom za svečnico slovesno častili spomin na pesnika; »vodnikovanje« je krepilo Vodnikov kult, ki je spet veliko prispeval k širjenju »slovenske narodne misli« (Gspan 1958: 148–49). Po oceni *Doma in sveta* je konec devetnajstega stoletja postalo Vodnikovo ime »izmed pesnikov naših skoro najpopularnejše«. Ne podpisani pisec je to pojasnjeval s tem, da je Vodnik »res delal in storil za narod slovenski veliko, veliko«. Njegovo prizadevanje na področju pesništva, jezikoslovja in zgodovine je bilo pomembno za »vzbujanje naroda«. Postavljeno pa je bilo tudi »na zdravo podlago narodovega značaja: trdno vernost in ljubezen do Boga, močno ter živo ljubezen do naroda«. Svoj zapis pa je sklenil z ugotovitvijo: »Zato je res Vodnik mož našega naroda, kakor nihče drugi v naši slovstveni zgodovini.« (Nepodpisano 1889c: 131.)

Ob stoletnici Vodnikovega rojstva je Lovro Toman dal pobudo za postavitve »prvega narodnega spomenika«. Svoj predlog »predragim domorodcem, verlim Slovencem« je utemeljeval s tem, da si je Vodnik sicer »sam postavil spomin« z besedami:

»Ne hčere, ne sina
Po meni ne bo,
Dovolj je spomina,
Me pesmi pojo.«

Vendar pa je Toman menil, da govori v imenu cele domovine in vseh rodoljubov, ko se je zavzel, »da ravno temu spominu, tej zaslugi se mora postaviti spominek. Da! v resnici to je naša dolžnost. Narod, ki spoštuje in slavi svoje slavne možove, slavi le sebe. Spomini slavnih rojakov so stebri, na ktere so pripete niti zgodovine domače, – spomini so kakor Memnova pila, s ktere so doneli o sončnim izhodu in zahodu čarni glasovi. Done tako iz takih spominov tudi čudotvorni glasovi, kadar posebno se mračni ali jasni domovine nebo. –

Pričnimo tedaj skazovati hvaležnost svojim izverstnim rojakom djanško – očitno pred svetom! Kar slavi naš narod, našo malo deželico, služi zmerno tudi v slavo občne države avstrijsanske. Vekšati nje slavo, saj je naša dolžnost.« (Toman 1857: 354.)

Tomanove misli so bile dejansko skladne z razmišljanjem večine oziroma »jednake narodu celemu«, tako da je njegova pobuda padla na plodna tla. Janeza Bilca, denimo, je ideja naravnost navdušila: »Mi pa, njegovi hvaležni, smo dolžni storiti, da njega ime in njegova slava večna ostane. Mi smo dolžni našim naslednikom pokazati, da smo svoje slavne može častili, da smo njih zasluge cenili. Ptuji narodi naj spoznajo, da tudi Slovenci spoštujejo svoje možake ... Marsikdo, ki sedaj večidel ptuji jezik raje govori kakor svojega, ki ptuje tudi bolj ceni kakor svoje, ki zasluge svojih rojakov malo ali pa nič ne pozna, se bo zdramil pri kipu slavnega pesnika. Z ojstrimi besedami bo Vodnikova podoba marsikomu srce mehčala in mu ljubezen do domovine navdihnila. Marsikateri mladenič se bo navdušil vidši sliko svojega slavnega rojak. Ni tedaj nespametno in nekoristno Vodniku spominek, 'ki ga bo dež spiral in vihar rušil', postaviti, ker služil bo Vodniku v slavo, nam v korist, našim naslednikom v izgled, Slovanom v ponos.« (Bilc 1859: 68.)

Pesnikovi častilci so konec junija 1889 v Ljubljani na tedanjem Valvasorjevem in pozneje Vodnikovem trgu postavili bronasti spomenik. Slovesnosti ob odkritju Vodnikovega spomenika so trajale tri dni in so predstavljale narodni kulturno-politični dogodek izrednega pomena. Čas slavnostnega odkritja »prvega narodnega spomenika« so sodobniki doživeli kot narodni praznik, ki »bode ostal zapisan z zlatimi črkami v naši kulturni, v naši slovstveni zgodovini« (Lampe 1889: 162). Zvečer 28. junija 1889 je bil v čitalnici koncert, naslednjega dne je sledil obisk Deželnega muzeja, sprehod na Grad ali pod Turn, polaganje vencev na Vodnikovem grobu, gledališke predstave v čitalnici,⁸ tretji dan pa so točno opoldne po maši v šentjakobski

⁸ Kot je poročal *Slovenec*, so 29. junija popoldne pisateljsko društvo in druga narodna društva položili vence na Vodnikov grob, »gospoda Ivan Hribar in Srečko Stegnar pa sta na tem za vsakega Slovenca in Slovana svetem kraji proslavljala spomin ranjkega našega Vodnika v takó pretresljivih besedah, da je v marsikaterem očesu zaigrala svetla solzica«.

Zvečer je bila gledališka predstava *Svoji k svojim*, ki jo je za to priložnost napisal Josip Vošnjak. »Vsebinska je ob kratkem ta: Upokojeni sodnik in veleposestnik Pilkovič, mož stare korenine, navdušen častilec Vodnikov, hoče svojo hčer Zoro omožiti z daljnim svojim sorodnikom, mladim juristom Teodorijem Plevelom. Zaradi značaja in drugih vrlin pa je Zori bolj všeč mladi zdravnik dr. Slavec, ki zahaja v Pilkovičevo hišo. Teodor se dela na videz Slovenca, da bi dobil Zoro in Pilkovičevo premoženje, a v srcu je strasten nasprotnik slovenski in pristaš kranjske 'Germanije'. Ko Pilkovič spozná oba snubca, nevoljen odslovi Teodorja in zaroči Zoro z značajnim dr. Slavcem. Ker je Pilkovič dobil ravno povabilo k Vodnikovi slavnosti, gredó on in mlada zaročenca v Ljubljano. Igra je imela lep vspeh, osobito ker se završuje z Vodnikovo apoteozo, katero je priredil g. Jos.

cerkvi odkrili umetnino, ki »razslavlja« »zajedno slovensko ime« s slavnostnim govorom gimnazijskega ravnatelja Frana Wiesthalerja. Slavnostni govornik je, med drugim, zatrdil: »Uverjen o resničnosti reka, da ljudstvo duševnih velikanov svojih vredno ni, ako jih ne umeje čislati, štel si je vendar slovenski národ v sveto dolžnost, postaviti v i d n o znamenje hvaležne udanosti prezaslužnemu domorodcu, ki je do zadnjega izdihljeja zánj delal, napósled celó trpel in stradal.« (Wiesthaler 1889: 391.)

Za Vodnikov spomenik so izbrali prostor pred portalom velikega poslopja liceja, s čimer so nakazali Vodnikov pomen za razvoj slovenskega šolstva (Lampe 1889: 162–63), medtem ko naj bi njegova podoba srednješolcem kazala, »na kakšni podlagi naj deluje mož in kako neumorno – požrtvovalno, da mu stavijo potomci spomenik v priznanje« (Nepodpisano 1889c: 131). Po poročilu *Slovenca* z dne 28. junija 1889 so Vodnikov spomenik postavili »pred istim poslopjem, v katerem je učil mladino slovensko in iz katerega je pošlo toliko za domovino našo zaslužnih mož«, in sicer kot »večen svetilnik duhovnika-učenjaka, jeklenega značaja, dičnega pesnika in rodoljuba, ki ni nikoli zgrešil poti svojih idejalov ter imel vedno zvesto srce domovini, ki ga je porodila, in trdno udanost svojemu vladarju« (Nepodpisano 1889a: 2).

Gimnazijski ravnatelj Fran Wiesthaler je v slavnostnem govoru pred odkritjem spomenika nagovoril zbrano mladino: »Glej, ne slučajno, ampak s premišljenim namenom odkazal se je pomníku prostor tu pred poslopjem modric, v katerem je učil Vodník dolgo vrsto let, v katero zvečine hodiš tudi ti, zajemat modrosti. Pogled na ta kip vzbujaj tebi óne plemenite čednosti, ki so v takó obili meri krasile pevca 'Ilirije oživljene'! Od njega se úči dejanske ljubezni do rodú in vladarja, od njega neutrudne vztrajnosti, on njega neupogljive značajnosti! 'Fortuna non mutat genus' (usoda ne izpremení značaja), vzkliknil je v svoji nesreči ter temu načelu zvest ostal do svoje smrti. To zlato geslo vodi tudi tebe, da vračaje najblažjemu učitelju trud in trpljenje pomoreš mili domovini do jasne prihodnosti! Vas, častiti učiteljski tovariši, mi pač ni treba še bodriti, da se vzgledujete po Vodníku. Že se zaznava zarja splošne národne omike in zavednosti, kar mi je neovržen dokaz, da ste skrbno pobirali stopinje za uzornim narodnem buditeljem. Nadaljujte pričeto delo v Vodníkovem duhu in kmalu se bode popolnoma zdanilo! Ti pa, premili národ slovenski, ki si se v takó ogromnem številu zbral, da povelíčaš s svojo navzočnostjo pomen današnje slavnosti, prisezi, pri mánih pokojnikovih te rotim, prisezi o tej slavnostni priliki, da hočeš kakor doslej tudi v bodočnosti vsegdar zvesto izvrševati

Kocélj. Pred Vodnikovo okrašeno doprsko podobo zapeli so namreč člani 'Sokola' in oddelek čitalničnih pevcev 'Ilirijo oživljeno'. To je bil ginljiv prizor, ki je moral vsacega navdušiti ter marsikateremu izvabiti solze.« (Nepodpisano 1889b: 1.)

duševno oporoko njegovo ter mu s tem zgraditi lepši in trajnejši spomeník, nego je ta od bronja in marmorja, ki ga sedaj odkrijmo!» (Wiesthaler 1889: 391–92.)

Velikonočni potres leta 1895 je močno razrahlijal poslopje starega liceja, zato so ga jeseni 1902 začeli podirati. Mnogi so tedaj mislili, da bo na njegovem mestu zraslo poslopje gimnazije, vendar se to ni zgodilo in je tam nastala tržnica. Nad tržnico za Vodnikovim hrbtom se je močno razburil neznani pisec v *Slovincu*, češ: »Če kdo, sme se pač Vodnik pritoževati, da so rojaki zahrbtno rovali proti njemu; za njim so naredili praznoto, katere niti pogledati neče, ampak jej trdovratno obrača hrbet. Sploh ne vé, kam bi se obrnil. Odkar so podrli staro gimnazijo, mu je postalo vse strašno nerodno in neznosno. Njegovi prijatelji preiščujejo, kako bi mu bilo mogoče pomagati. Zdaj mu bodo zopet zahrbtno naredili tržnico. Profesor Vodnik, ki je gladil včasih slovenske in francoske verze, bo moral poslušati, po čem je zelje in krompir, kar ga jako malo zanima.« (Nepodpisano 1903: 5.) Viktor Steska pa je zadevo zgolj lakonično komentiral: »Čudno: Kjer je prej žuborel vir modrosti, tu se bodo poslej prodajale zeljnate glave! Vodnik pa si bo misli, kažoč hrbet onemu mestu, 'kjer delal je za narod svoj': Sic transit gloria mundi!» (Steska 1903: 59.)

En narod poganja, ves nov⁹

Novi pogled na francosko okupacijo se je uveljavil neposredno pred prvo svetovno vojno, ko se je spomin »na kratko, a slavno dobo francoske vladavine« izkazal kot »močan vzvod za slovensko gibanje« (Vosnjak 1917: 67). Novi pogled na Ilirske province se je uveljavil v letih neposredno pred prvo svetovno vojno, ko se je spomin »na kratko, a slavno dobo francoske vladavine«, izkazal kot »močan vzvod za slovensko gibanje« (Vosnjak 1917: 67).

Idejo Napoleonove Ilirije je aktualiziral Bogumil Vošnjak v svoji knjigi *Ustava in uprava ilirskih dežel* (1910). Naslednje leto pa je Ivan Prijatelj v razpravi, objavljeni v goriški *Vedi*, izrazil mnenje, da je bila, čeprav kratkotrajna, ta doba »ogromnega pomena v narodnokulturnem življenju Slovencev«, saj je pomenila »naravnost prebuditev slovenskega naroda (...) iz dolgotrajnega spanja« (Prijatelj 1911: 599). Prijatelj je za razliko od tedaj veljavnega mnenja prebral Vodnikovo Ilirijo oživljeno kot »iskren izraz njegove duše« (Prijatelj 1911a: 589).

V vojni muze počivajo, tako je bilo tudi s spominom na Vodnika – v domovini: »Obhajali smo stoletnico Vodnikove smrti tiho in skromno; nade

⁹ Tako navaja Ilirijo oživljeno Andrej Budal (1939: 13).

in skrbi, radost in bolečine porajajoče se bodočnosti so potisnile skromni jubilej popolnoma na stran.« (Grafenauer 1918a: 179.) Vendar je jubilej očitno spodbudil Ivana Grafenauerja k premisleku o pesniku Valentinu Vodniku in njegovi Iliriji oživljeni, »odi na slovensko zgodovino«, kakor jo imenuje Grafenauer (1918b: 131–32). Po Grafenauerjevi oceni je šele, ko je Napoleon ustanovil Ilirijo in v njej združil velik del Slovencev, Hrvatov in Srbov, »dobila slovenščina večje veljave v šolah in v javnosti«. Zato je pesnik začel upati »na veselejši razcvit slovenskega jezika in naroda«, zato je spesnil odo »na staro slovensko slavo in na slovensko bodočnost (Ilirija oživljena)« (Grafenauer 1918b: 122–23).

V času prve svetovne vojne sta se Vodnika in njegove Ilirije oživljene nemara najbolj vneto spominjala slovenska člana Jugoslovanskega odbora v Londonu Niko Zupanič (1916) in Bogumil Vošnjak (1917). Zupanič se je v govoru *Slovenija, vstani!*, ki ga je imel v Clevelandu 28. aprila 1916 za ameriške Slovence zavzemal za narodno osvoboditev Slovencev in njihovo združitev s Srbi in Hrvati v narodno državo Jugoslavijo, češ: »Ni izrekel zastoj naš prvi pesnik Valentin Vodnik 1811-tega leta: Jugoslavija (Ilirija) prsten Evropini bo!« (Zupanič 1916: 68). Po koncu »velike vojne« je Zupanič izdal v Parizu knjigo *Ave Illyria* (1919), kar je bržkone treba brati kot avtorjev francoski prevod vzklika »Slovenija, vstani!«. V knjigi avtor navaja, da je slovenski pesnik Valentin Vodnik z navdušenimi besedami pozdravljal vstajenje Ilirije in njenega stvarnika Napoleona, ker je omogočil književnost in šolstvo v ilirskem jeziku. Vsega tega je bilo konec leta 1814, ko se je Ilirija spet vrnila pod Avstrijo. Avstrijska zakonodaja si je prizadevala uničiti korenine narodne zavesti, a bilo je že prepozno. Zavesti ni bilo mogoče zadušiti in je čakala na primeren trenutek, da bi zablestela z vso svojo energijo (Zoupanitch 1919: 81).

V domovini so pesnikov spomin javno počastili spet 8. januarja 1919. To praznovanje pa ni bilo več tako množično, kot je bilo praznovanje stoletnice pesnikovega rojstva. Pojavile so se tudi razlike v pogledih na Vodnika kot na primernega heroja za nove čase. Te razlike lahko zaslutimo iz ocen *Mestnega arhivarja* in poročevalca v *Slovincu*. Če je prvi zabeležil, da so obletnico »slovesno praznovali« (Mestni arhivar 1934: 74), so po navedbah poročevalca v *Slovincu* Vodnikov spomin obhajali »tiho, tako tiho, da pač mnogi niti ne vedo o tem«. Krščansko-socialna zveza je ob tej priliki na Vodnikov spomenik položila venec s posvetilom: Prvemu slovenskemu pesniku in socialnemu delavcu ob stoletnici njegove smrti. Poročevalec v *Slovincu* je menil: »Da tega ni, bronast kip bi ostal tudi danes bronast kip, nem in osamljen. Ponoven dokaz, da Ljubljana pač ne zna ceniti velike može svojega naroda ... Slava taki Ljubljani ...« (Nepodpisano 1919a: 6.)

Na začetku prvega leta po koncu prve svetovne vojne je bila v Rokodelskem domu proslava Vodnikovega dne. O dogodku je *Slovenec* poro-

čal takole: »Prav sedaj, ko smo s Srbi in Hrvati združeni v eni državi, je primerno, da slavimo Valentina Vodnika. V svoji najveličastnejši pesmi, 'Ilirija oživljena', povelečuje našo domovino in v preroškem duhu pravi: 'Ilirija prstan – Evropini naj bo'. Pač so pozneje razne deželne meje razdrobile 'prstan Evropin' – Ilirijo – v osem kosčkov, a sedaj so meje padle, Ilirija je združena, in ko so v nedeljo zapeli pevci Katoliškega društva v Rokodelskem domu dr. Ipavčevo kompozicijo 'Ilirija oživljena', se nam je zdela kot himna Jugoslaviji.« (Nepodpisano 1919b: 6.)

Pokol, ki ga je sprožila prva svetovna vojna, je povzročil množico mrtvih in ranjenih. Reka krvi je zarisala ogromne spremembe na političnem zemljevidu Evrope, med katerimi je bil najvidnejši propad avstro-ogrske monarhije. Velike politične spremembe pa so omogočile sodobnikom tudi nov pogled na Vodnikovo veličino: »Ko bi Valentin Vodnik ne bil storil za svoj narod nič drugega, nego spesnil samo to odo, je zaslužil, da zavzame njegova podoba v galeriji slik naših mislecev odlično mesto. V tej odi pokaže se on čist in pristen Jugoslovan, brez nobenega pridržka.« (Aljaž 1919: 6.) Zato je dr. Kogoj dejal: »Bolj kakor bi mogla hči in sin proslaviti Vodnika, proslavljajo ga njegova dela. Danes umevamo šele povsem ta dela. Pred in med svetovno vojsko so nam bile marsikateri misli Vodnikove nekako zastrte. Danes sto let po svoji smrti pa stoji Vodnik pred nami v vsej mogočnosti v Iliriji oživljeni – v ujedinjenem kraljestvu Srbov, Hrvatov in Slovencev – kot popoln in navdušen Jugoslovan.

Valentinu Vodniku, našemu buditelju, preganjencu in preroku bodi večna slava in čast!« (Aljaž 1919: 6.)

Po koncu prve svetovne vojne je torej obveljala ocena, da je bil Valentin Vodnik ne le prvi slovenski pesnik, temveč tudi »prvi Slovenec, ki je pozdravil 'Ilirijo' – Jugoslavijo« (Pregelj 1919: 6). Potem ko je nastala »nova Ilirija – Jugoslavija« (Bevk 1919: 2), se je dokončno uveljavila tudi interpretacija, da je bila »kratka doba francoske okupacije v knjigi naše zgodovine odločno na strani pozitivnih pridobitev« (Mal 1929: 4). Nastanek nove narodne države je njenim državljanom odprl povsem nove, prej neznane perspektive: »Tudi pomen Ilirije stopa nam jasno pred oči šele danes, ko je uresničena v Jugoslaviji. Prej smo nekako nerodno hodili mimo nje, v zgodovini smo jo smatrali kot brezpomemben dogodek in v šoli smo skušali celo Vodnika nekako opravičevati zaradi njegove 'Ilirije oživljene', nismo pa skušali globlje pronikniti v idejo Napoleonove Ilirije ...« (Rus 1929: 7.)

V prvem letu obstoja nove države so doživele novo izdajo tudi Vodnikove pesmi. Urednik zbirke pa je tedaj v spremni besedi zapisal: »In če bi imeli samo 'Ilirijo oživljeno', ki jo je natisnil l. 1811. v svoji 'Pismenosti za perve šole', ne smeli bi Vodnika smatrati zgolj za pesnika Kranjske, temveč za pesnika, ki je z genijalnostjo velikih umetnikov-prorokov zapel eno najlepših in najbolj nacionalnih slovenskih prigodnic. Pesnika 'Ilirije

oživljene' v prvi vrsti slavimo in se spominjamo v teh dneh nove svobode, ob stoletnici njegove smrti.« (Pregelj 1919: 9–10.)

Nova Ilirija

Stoletnice ustanovitve Ilirskih provinc javno niso praznovali, ker Du-naju »spomin na Ilirijo seveda ni bil prijeten«, stodesetletnica pa je padla v neurejene razmere prvega povojnega leta. Desetletje pozneje so bile raz-mere že precej drugačne, saj je stodvajsetletnica nastopila v dobi »svobodne Jugoslavije, do katere smo prišli ravno tako z bratsko pomočjo Francije kakor pred 120 leti do Ilirije«. Tedaj so v Ilirskih provincah videli predho-dnico »svobodne in velike, vedno bolj močne in srečne« Jugoslavije, zato so se »predhodnice« narodne države spominjali z »ljubeznijo in hvaležnostjo« (Rus 1929: 7). Ob stodvajsetletnici ustanovitve Napoleonove Ilirije so po zamisli Jožeta Plečnika postavili marmorni spomenik v obliki visokega stebra s pozlačeno Napoleonovo glavo, ovenčano z lovorjevim vencem, na eno stran, na drugo pa »izraziti obraz Ilirije – Slovenke« (Nepodpisano 1929d: 1). Na stebru so vklesani tudi verzi iz Vodnikove Ilirije oživljene, pod njim pa so pokopali prah neznanega francoskega vojaka iz leta 1809 (Hadžić 1929a: 3).

Odkritje spomenika Napoleonu in Iliriji dne 13. oktobra 1929 je bil velik dogodek, ki je množice prevel z velikim navdušenjem. Poročevalec v *Slovincu* ga je označil kar za eno »najlepših narodnih svečanosti, kar smo jih v Ljubljani sploh doslej doživeli« (Nepodpisano 1929g: 3). Sodobniki so tako imenovane ilirske svečanosti doživeli kot »lepe in zanosne«, ob tem pa tudi »bodrilne in poučne«, ker naj bi dokazale, »da rodi vsak skupen nastop nov zanos v narodu in da znova povzdigne in obenem poglobi narodno misel« (Nepodpisano 1929f: 1). Poročevalcu v *Slovincu* pa so odprle tudi poučen pogled v preteklost, ki je jasno kazal, kateri je prava pot v prihodnost:

»Pogled nazaj v slavo ilirskih dni pa je bil tudi nad vse poučen, ker nam je jasno pokazal, po kateri poti moramo iti, da bo naša narodna stvar prav napredovala. Kjer je zastavil svoje delo krog mož okoli Zoisa, čegar pirami-da tako pravilno stoji na začetku prenovljene ceste k Ilirskemu stebru, kjer je delal Valentin Vodnik, in kjer so nadaljevali Prešeren, Levstik, Cankar in Krek, tam so smernice našega dela. Ti naši velikani so položili za vse čase fundamente našega stremljenja in na napačno pot zaidemo neodvrtljivo takoj, če le količkaj krenemo s teh temeljev. Dostikrat se je sicer pripetilo, da smo pozabili na te temelje, a še vedno smo doživeli, da vsak korak od teh fundamentov vodi v nesrečo. Visoki Ilirski steber naj nam bo odslej v opomin, da te napake ne ponovimo več.« (Nepodpisano 1929f: 1.)

V imenu kraljevske vlade je udeležence ilirskih svečanosti nagovoril vojni minister general Stevan Hadžić. Napoleonovo Ilirijo je predstavil kot »predhodnico današnje Jugoslavije, novi spomenik pa je pozdravil kot »simbol našega edinstva, ki ga je uresničil naš vzvišeni vladar s pomočjo vdanega in ljubečega ga naroda vse Jugoslavije«. Nagovor je zaključil z vzklikom: »Naj živi Njegovo Veličanstvo kralj Aleksander!« (Hadžić 1929b: 3.)

Svečanega odkritja Ilirskega stebra so se udeležili tudi gostje iz Francije. Udeležence ilirskih svečanosti je nagovoril profesor na Sorboni in predsednik Društva prijateljev Jugoslavije Emil Haumant, ki je izrazil hvaležnost Francozov prebivalstvu Ljubljane »za lepo misel, s katero hočejo obnoviti spomine na prošlost«. Govornik je Napoleona označil kot »stvaritelja, ženija, ki je bistrovidno spoznal v teh daljnih Ilirskih provincah prvine naroda velike bodočnosti in ki bi bil, ako bi ne bilo poraza l. 1812, brez dvoma ustanovil l. 1813 ali 1814 Ilirsko kraljevino kot predhodnico današnje Jugoslavije«. Govor pa je zaključil z vzklikom: »Živela Jugoslavija!« (Haumant 1929: 2.)

Ob odkritju spomenika Napoleonu in Iliriji so bile številne prireditve in slavlja, tudi dnevniki so izčrpno poročali o dogajanju. Tako je *Slovenski narod* poročal o pomenu proslav ob obletnici »važnega zgodovinskega dogodka, ki je postal temelj naše svobodne in lepše bodočnosti«. Slavnosti ob odkritju spomenika Napoleonu in Iliriji naj bi postale »nov mejnik v našem narodnostnem življenju«, medtem ko naj bi spomenik sam še poznim rodovom pričal, »kako dolga in težka je bila naša pot do osvobojenja in kako visoko smo dvigali prapor svobodnega kulturnega in gospodarskega razmaha« (Nepodpisano 1929a: 3). Dnevnik *Slovenec* je ilirske svečanosti opisoval kot »manifestacijo našega naroda ob obletnici važnega zgodovinskega dogodka naše narodne zgodovine, ki nam je prvi začrtal našo nacionalno svobodo« (Nepodpisano 1929b: 9). Za *Jutro* je bil spomenik Napoleonove Ilirije »večno priznanje dolga, ki ga čuti vsa Jugoslavija do genija svoje prve izpolnitve«, čas Ilirskih provinc pa »svetel presledek sredi političnega robovanja, blagoslovljeni oddih po stoletjih duhovne odvisnosti in – nazorno, za sto let naprej sugestivno kristalizacijo ideala nacionalne suverenosti« (Nepodpisano 1929c: 1).

Gaston Deschamps je v pariškem časopisu *Temps* opisal »ljubljske svečanosti«. V svojem članku je predstavil Ljubljano kot »sijajno mesto«, ki je še nedavno nosilo »kakor žig sužnosti avstrijsko ime Laibach, in ki je po osvobojenju z radostjo sprejela svoje staro slovensko ime Ljubljana«. V mestu, pomlajenem od svobode, so sredi oktobra 1929 potekale svečanosti, ki so bile »oficijelne, a obenem tudi ljudske«. Med njimi se je mesto odelo v »modro-belo-rdeče zastave kraljevine Jugoslavije, ki se je v srčnem prijateljstvu odločila za iste barve, kakor žare na praporu francoske republike« (Nepodpisano 1929e: 4).

V skladu s to predstavo se je slovenska narodna zavest razvila kljub zatiranju slovenskega naroda s strani vladajočega nemškega naroda, ki je bilo tako hudo, da je bila potrebna pomoč velike francoske sile. Pisatelj Fran Govekar je pod psevdonimom Platon v *Slovenskem narodu* pojasnil, zakaj so se Slovenci šele tako pozno spomnili Napoleona in njegovih Ilirskih provinc:

»Nemški vladni sistem je pač dirigiral njih miselnost in njih čustvovanje. Ker so Nemci sovražili Francijo in še prav posebej Napoleona, so dobro vzgojeni Slovenci prav do prevrata ostali hladni napram Franciji, Iliriji in Napoleonu. Celo naši pisatelji Francozom niso izražali simpatij, nego v čisto privzgojenem duhu celo odpor. Jurčičeva povest o Golidi in njegovi 'Spomini starega Slovenca', pa Finžgarjeva prvotna 'Naša kri' Francozom niso bili posebno prijazni. Ako se ne motim, sta prva odkrito frankofilska romana napisala Govekar in dr. Lah, med pesniki pa je pisal frankofilske romane Aškerc. Danes, ko imamo slovesno proklamirano zvezo med Jugoslavijo in Francijo, ima lahko seveda vsak pogum, da se kaže prijatelja Francozov.« (Platon 1929: 2.)

Odkritje spomenika Napoleonu in Iliriji ter s tem povezane ilirske svečanosti so potemtakem predstavljale ceremonialni, ritualni del degermanizacije slovenske zgodovine. S tem dogodkom je bila povzdignjena na piedestal uradne resnice nova interpretacija preteklosti, po kateri Francozi niso bili okupatorji, temveč so »prinesli k nam novo življenje, položili temelje za novo dobo našega narodnega razvoja« (Rus 1929: 7).

Pod površjem slavnostnega leporečja in navdušenja nad zgodovinskimi dosežki pa je bilo moč jasno zaznati tudi polemične tone zaradi različnih pogledov na preteklost in prihodnost. Tako je general Hadžić ohranil ilirske svečanosti v spominu kot krepak dokaz »o domovinski zavesti do naše skupne domovine, o globoki narodni in državotvorni zavesti, o privrženosti in ljubezni do zedinjene Jugoslavije« (Hadžić 1929a: 1), medtem ko se je *Slovenec* ob njih spominjal nasprotja med nekdanjo »malo Ilirijo« in tedanjo »veliko Jugoslavijo«, »državo popolne enakopravnosti, enakosti in bratstva, državo, o kateri je naš najvišji modri vladar slovesno izrekel: 'Hrvati bodo nadalje Hrvati, Srbi Srbi, Slovenci Slovenci. Vsi pa bodo ponosni, da so Jugoslovani.'» Če se je general Hadžić spominjal duhovnika Valentina Vodnika kot »vrstnika našega največjega narodnega probuditelja prvega Karadjordje« (Hadžić 1929a: 1), se je *Slovenec* spominjal predvsem prvega guvernerja Ilirskih provinc maršala Marmonta in Valentina Vodnika, češ: »Ta dva moža sta storila, da so se narodno-kulturne razmere pri nas uredile pravično in zgledno za tedanji čas. Šlo je za upravni jezik in za izobrazbo upravnega uradništva. Iz ljudske šole je bila doslej vladajoča nemščina po predpisih izključena, pa tudi ilirščina, katero so hoteli uvesti Dubrovčani, ni obveljala. Marmont, ki je že prej upravljal Dalmacijo in pospeševal sr-

bohrvatski jezik in njegovo znanstvo, je po Vodnikovi inicijativi uvidel, da Slovenci morejo črpati izobrazbe samo po svojem materinem jeziku in da s tem jezikom enotnost Ilirije prav nič ne trpi.« (Nepodpisano 1929d: 1.)

Con Roma – Z Rimom

Po izredno odmevnih »ilirskih svečanostih« leta 1929 je slava Valentina Vodnika začela bledeti. Ivan Prijatelj, ki je leta 1911 za Vodnika menil, da je bil »skromno pevče, ki je bilo prisiljeno se včasih vbadati tudi na slovniškem polju« (Prijatelj 1911a: 600), je četrto stoletja pozneje presodil, da »Vodniku nedostaja še glavnega, kar bi naredilo iz njega pesnika, namreč močnega individualnega čustva« in ugotovil, da pesnik »Vodnik ni bil, pač pa izvrsten narodni prosvetitelj v vezani in nevezani besedi« (Prijatelj 1935: 53). Vodnikovih dnevov niso več organizirali, njegovi verzi so se umaknili iz programov javnih prireditev. Vojaške enote slovenskega odporiškega gibanja so med drugo svetovno vojno nosile imena po slovenskih pesnikih in pisateljih, s čimer so hoteli poudariti njihovo narodnoosvobodilno poslanstvo; Vodnikove brigade ni bilo med njimi.

Na Ilirske province so se – po kapitulaciji Jugoslavije in razkosanju države med okupacijske sile – spominjali italijanski časniki. Že v četrtek, 24. aprila 1941, je tržaški *Il piccolo* objavil o Ljubljani obširen članek, v katerem je zlasti poudarjal, da so Ljubljano oziroma Emono ustanovili Rimljani, ki so bili »zelo zaslužni za razcvet te pokrajine«. Članek je omenil tudi Napoleonovo dobo na Slovenskem, zaključil pa s podatki o Ljubljani kot središču Slovencev (Nepodpisano 1941: 2).

Nekaj dni pozneje je Lido Caiani v milanskem *Il Popolo d'Italia* objavil daljši članek ob aneksiji Ljubljanske province s strani Kraljevine Italije. Celoten članek sta objavila dnevnik *Slovenec* in *Jutro*. Caiani je predstavljal aneksijo Ljubljanske province kot »zgodovinski in politični dogodek največjega pomena«, s katerim se »zaključuje dolga doba menjajočih se sprememb in nestalnih položajev«. Čas prve Jugoslavije je bil po njegovih besedah »zgodovinska nemogočnost in politično nasilje«, kar vse je bilo »kruta žalitev za visoko kulturno stopnjo Slovencev«. Priključitev Ljubljanske province je naredila konec »zaslužnjenju Slovencev pod Beogradom« in njenim prebivalcem omogočila ponoven vstop »v evropsko skupnost, iz katere so jih izgnali vsiljenci in mistifikatorji« (Nepodpisano 1941a: 1; Nepodpisano 1941b: 1–2).

Valentina Vodnika je omenil tudi Umberto Urbani v svojem predavanju, ki ga je imel na ljubljanskem radiu 7. junija 1941. Menil je, da je bil Vodnik »edini Prešernov predhodnik, ki v resnici zasluži ime pesnika« (Urbani 1941: 3).

Zaključek

Vodnikovo podobo in njegovo delo so si prilaščali pripadniki več generacij slovenskih narodnih buditeljev, ki so ju prezentirali v skladu s svojimi interpretacijami, kaj je v nekem obdobju bilo (še vedno) pomembno in aktualno in kaj ni bilo več. To vrednotenje je vedno odražalo ideološke, politične, etične in druge koncepte, v luči katerih so interpretirali in vrednotili preteklost (Jezernik 1979: 239; 2006: 171).

Čeprav so svoje videnje Vodnika in razumevanje njegovega dela vedno sproti predstavljali kot edino pravilno in trajno, sta se pesnikova podoba in razumevanje njegovega dela, predvsem njegove ode Ilirija oživljena, ves čas spreminjala. To je bilo posledica tega, da so bile Vodnikove podobe in interpretacije produkt aktualnega političnega in ekonomskega sistema ter učinkovito orodje za prenašanje ideoloških sporočil tega sistema (glej Gero in Root 1990: 35). Narodnopolitični voditelji so poglede na Vodnika in njegovo delo, zlasti njegovo odo Napoleonu, prilagajali aktualnim družbenopolitičnim razmeram, da so v svojem boju za interpretacijo preteklosti laže manipulirali z zgodovinskim spominom.

Najpomembnejša manipulacija je bila že sama izbira »velikih mož«, katerih spomin so ohranjali, saj so vzporedno z ohranjanjem spomina na ene odrivali v pozabo tiste osebe, ki jih niso izbrali (Smith 1995: 68). Z uporabo selektivnega spomina so narodni buditelji dejansko rekonstruirali preteklost in izumljali tradicije, s katerimi so vzpostavljali legitimnost svojega delovanja tudi v primerih, ko je bila tako vzpostavljena podoba preteklosti različna od uradne zgodovine.

Viri in literatura

A. E., 1849: Slovenska dežela. *Slovenija*, 9. Kozoperska. 321–322.

J. ALJAŽ, 1919: V spomin Valentina Vodnika (Govoril dr. Fr. Kogoj dne 16. febr. 1919 na Jesenicah). *Slovenec*, 4. marca, 6.

Josip APIH, 1888: *Slovenci in 1848. leto*. Ljubljana: Matica Slovenska.

France BEVK, 1919: Naša kri. *Slovenec*, 17. septembra, 1–2.

Janez BILC, 1859: Misli o Vodnikovem spominku. *Novice gospodarske, obertniške in narodne*, 2. marca, str. 68.

Janez BLEIWEIS, 1859: Vodnikove Novice. Čertica k življenjopisu Vodnikovemu. *Vodnikov spomenik/Vodnik-Album*. 31–36.

Janez BUČAR, 1848: Možje! (načert nagovora g. Bučarja na Kranjsko narodno stražo). *Slovenija*, 22. Velkiserpana. 60.

Andrej BUDAL, 1939: *Osemnajst velikih*. Gorizia: Unione editoriale goriziana.

Thomas CARLYLE, 1841: *On Heroes, Hero-Worship, & the Heroic in History*. London: James Fraser.

Etbín Henrik COSTA, ur., 1859: *Vodnikov spomenik/Vodnik-Album*. Ljubljana: Ignac žl. Kleimayr in Fedor Bamberg.

Matija ČOP, 1983: *Pisma in spisi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

D. [= Dragotin DEŽMAN], 1849: Slava Slavjanam! *Slovenija*, 2. Prosenca. 209.

Ehrzherzog Rudolf, Kronprinz, 1891: *Die österreich-ungarische Monarchi in Wort und Bild. Kärnten und Krain*. Wien: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei.

Andrej FEKONJA, 1884: Književna poročila. *Ljubljanski zvon*. 694–700.

Joan GERO in Dolores ROOT, 1990: Public presentations and private concerns: archaeology in the pages of National Geographic. Peter Gathercole in David Lowenthal, ur. *The Politics of the Past*. 19–37. London: Unwin Hyman.

Stanko GLADNIK, ur., 1940: *Valentin Vodnik Pesmi*. Ljubljana: S. Gladnik.

Joža GLONAR, 1912: Iz slovenskega slovstva. *Veda*. 403–409.

Ivan GRAFENAUER, 1917: Vodnikova »Ilirija oživiljena« slavospev na slov. zgodovino. *Ljubljanski zvon*. 84–87.

– –, 1918a: O Vodnikovi pesniški zapuščini in o dosedanjih izdajah njegovih pesmi. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino*. 179–199.

– –, 1918b: Valentin Vodnik – pesnik. *Knezova knjižnica*, XXII. zvezek. 104–169. Ljubljana: Matica Slovenska.

Alfonz GSPAN, 1958: *Izbrane pesmi Valentina Vodnika*. Ljubljana: Slovenska matica.

Jožef GUSTIN, 1889: Ganglov »Vodnik«. *Ljubljanski zvon*. 57–59.

Stevan HADŽIČ, 1929a: Izjave vojnega ministra 'Slovencu'. *Slovenec*, 15. oktobra, 1.

– –, 1929b: Govor našega vojnega ministra. *Slovenec*, 15. oktobra, 3.

Emil HAUMANT, 1929: Pozdrav in zahvala Ljubljani. *Jutro*, 13. oktobra, 2.

Peter HICINGER, 1859: Pregled Vodnikovih pesmi. *Vodnikov spomenik/Vodnik-Album*. 23–30.

Eric HOBBSAWM in Terence RANGER, ur., 1984: *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Božidar JEZERNIK, 1979: Zgodovina v zgodbah ustne tradicije. *Časopis za kritiko znanosti*, št. 33–34, 239–277.

– –, 2006: »Vedno zvesta Slovenija«. Javni spomeniki ljubljanski in družbeni spomin. Irena Novak Popov, ur. 42. seminar slovenskega jezika in kulture. Mesto in meščani v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. Ljubljana, 26. 6.–14. 7. 2006. Zbornik predavanj. 159–172.

Francè KIDRIČ, 1930: *Dobrovský in slovenski prepород njegove dobe*. Ljubljana: Znanstveno društvo v Ljubljani.

Jože KORUZA, 1970: *Valentin Vodnik, Izbrano delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Janko KOS, 1990: *Valentin Vodnik*. Ljubljana: Partizanska knjiga.

- Ivan LAH, 1919: Valentin Vodnik. *Ljubljanski zvon*. 49–56.
- –, 1927: *Vodniki in preroki*. Ljubljana: Vodnikova družba.
- Frančišek LAMPE, 1889: Raznoterosti. Vodnikova slavnost. *Dom in Svet*. 162.
- Fran LEVEC, 1908: V. Vodnik und die nachillyrischen Periode in Krain. *Jagić-Festschrift/ Zbornik u slavu Vatroslava Jagića*. 630–635. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- France LEVSTIK, ur., 1869: *Vodnikove Pesni*. Ljubljana: Matica Slovenska.
- David LOWENTHAL, 1985: *The Past Is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- –, 1990: Conclusion: archaeologists and others. Peter Gathercole in David Lowenthal, ur. *The Politics of the Past*. 302–314. London: Unwin Hyman.
- –, 1996: *Possessed by the Past. The Heritage Crusade and the Spoils of History*. New York in London: The Free Press.
- Matija MAJER, 1848: Slaveni in Nemci. *Slovenija*, 18. Maliserpana. 1.
- Josip MAL, 1910: O političnih idejah. *Slovenec*, 17. marca, 1–2.
- Franc MALAVAŠIČ, 1859: Slovénosti, obhajane v spomin stoletnega rojstnega dneva Valentina Vodnika, očeta slovenskega pesništva. *Vodnikov spomenik/Vodnik-Album*. 63–68.
- MARTINAK. 1848. Austria in Slovenci. *Slovenija*, 15. Velkiserpana. 50.
- Anton MELIK, 1920: *Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev*, II. del. Ljubljana: Tiskovna zadruga.
- MESTNI arhivar. 1934: Ljubljanska kronika. *Kronika slovenskih mest*. 61–76.
- Franc METELKO, 1859: Valentin Vodnik, slovenski pisatelj. *Vodnikov spomenik/Vodnik-Album*. 21–22.
- Nepodpisano, 1848: Nagovor. *Slovenija*, 24. Listopada, 165.
- –, 1849: Slovenska dežela. *Slovenija*, 20. Sušca, 90–91.
- –, 1889a: V proslavo Valentinu Vodniku. *Slovenec*, 28. junija, 1–2.
- –, 1889b: Vodnikova slavnost. Dné 29. julija. *Slovenec*, 3. julija, 1–2.
- –, 1889c: Raznoterosti. *Dom in svet*, 131.
- –, 1903: Vodnikov spomenik v Ljubljani in drugo. *Slovenec*, 9. maja, 5.
- –, 1910: Misli in besede brez ovinkov. *Slovenec*, 12. februarja, 1–2.
- –, 1919a: Stoletni spomin smrti Valentina Vodnika. *Slovenec*, 8. januarja, 6.
- –, 1919b: Valentin Vodnikova slavnost v Rokodelskem domu. *Slovenec*, 5. februarja, 6.
- –, 1929a: K proslavi 120 letnice Ilirije oživljene. *Slovenski Narod*, 12. oktobra, 3.
- –, 1929b: Ilirske svečanosti v Ljubljani. *Slovenec*, 12. oktobra. 9.
- –, 1929c: Spomenik, ki ga danes odkrije Ljubljana. *Jutro*, 13. oktobra, 1.
- –, 1929d: Od Ilirije do Jugoslavije. *Slovenec*, 13. oktobra, 1.
- –, 1929e: Francoz o Ljubljani iz naših dni. *Slovenec*, 13. oktobra, 4.

- –, 1929f: Po ilirskih svečanostih. *Slovenec*, 15. oktobra, 1.
- –, 1929g: Francija in Jugoslavija – dva nerazdružljiva prijatelja. *Slovenec*, 15. oktobra, 3.
- –, 1941: »Il Piccolo« o Ljubljani. *Slovenski narod*, 25. aprila, 2
- –, 1941a: Zgodovinski in politični dogodek največjega pomena za Slovence. *Slovenski Narod*, 5. maja, 1.
- –, 1941b: Dogodek, za Slovence največjega pomena. *Slovenec*, 6. maja, 1–2.
- ODBOR za proslavo 120-letnice Ilirije oživljene. 1929: *Napoleon in Ilirija*. Ljubljana.
- ODBOR za Vodnikov spomenik. 1889: Slovenci! *Slovenec*, 15. junija, 1.
- Fr. OROŽEN, 1902: *Vojvodina Kranjska. Zgodovinski opis*. Ljubljana: Matica Slovenska.
- L. PINTAR, 1848: Smes. *Slovenija*, 27. Kozoperska, 136.
- PLATON, 1929: Napoleonov spomenik v Ljubljani. *Slovenski Narod*, 21. junija, 2.
- Ivan PREGELJ, 1919: *Valentin Vodnik. Prvi slovenski pesnik svojemu narodu!* Ljubljana: Osrednja pisarna S. Krščanske Zveze.
- PRIJATELJ, Ivan. 1911: Slovenščina pod Napoleonom. K stoletnici »Ilirije oživljene«. *Veda*. 27–42, 125–137, 223–237, 320–336, 417–435, 584–600.
- –, 1935: *Duševni profili slovenskih preporoditeljev*. Ljubljana: Za šestdesetletnico izdali Prijateljevi učenci.
- Robert A. SEGAL, ur., 2005: *Hero Myths*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Anthony D. SMITH, 1999: *Myths and Memories of the Nation*. Oxford: Oxford University Press.
- Andrej SMOLÈ in France PREŠEREN, ur., 1840: *Pésme Valentina Vodnika*. Ljubljana: Jožef Blaznik.
- SRENJSKI odbor, 1849: Vaše c. k. Veličanstvo! *Slovenija*, 14. velkiga Serpana. 257–258.
- Viktor STESKA, 1903: Licejsko posloplje v Ljubljani. *Dom in Svet*. 58–59.
- –, 1928: Naši spomeniki iz empirske dobe. *Zbornik za umetnostno zgodovino*. Št. 1–2, 48–59.
- Lovro TOMAN, 1857: Vodnikov stoletni rojstni dan 3. februarja 1858. *Novice gospodarske, obertnijske in národske*, 10. novembra, 354.
- –, 1862: O Vodnikovem spominku. *Novice, gospodarske obrtniške in narodne*, 12. februarja, 50.
- Davorin TRSTENJAK, 1858: Novoletnica. *Novice, gospodarske, obertniške in narodne*, 6. januarja, 1–2.
- Valentin VODNIK, 1799: Lublana. *Lublanske Novize*, 8. Roshnizvęta. 1–2.
- –, 1806: *Pésme sa pokúshino*. Lublana: Joanes Rezer.
- –, 1811a: *Abezeda sa Perve shole*. Lublana: Leopold Eger.
- –, 1811b: *Kershanski navuk sa Ilirske deshele vsét is Katehisma sa vse zerkve Franzoskiga Zesarstva*. Lublana: H. W. Korn Bukveprodajavz.
- –, 1811c: *Pismenost ali Gramatika sa Perve Shole*. Lublana: Leopold Eger.

– –, 1811d: *Pozhetki Gramatike to je Pismenosti Franzoske Gospoda Lhomonda Issusheniga vuzhenika per visokih sholah v Parisu Sa Latinske Franzoske Shole v Illirii Prestavil Vodnik*. Lublana: Janes Retzer Natiskavz.

– –, 1812: *Abezéda ali Asbuka, Das ABC-Buch, L'Abécé*. Lublana: Vilhelm Korn.

– –, 1848a: Ilirija oživljena. *Slovenija*, 24. Maliserpana. 20.

– –, 1848b: Ilirija oživljena. *Kranjska Čbelica*. 3–6.

Bogumil VOŠNJAK, 1910: *Ustava in uprava Ilirskih dežel (1809–1813): prispevki k nauku o recepciji javnega prava prvega francoskega cesarstva*. Ljubljana: Matica Slovenska.

– –, 1913: Študije k problemu jugoslovanske narodne misli. *Veda*. 524–572.

– –, 1917: *A Bulwark Against Germany. The Fight of the Slovenes, the Western Branch of the Jugoslavs, for National Existence*. London: George Allen & Unwin.

Fran WIESTHALER, 1889: Slavnostni govor ob odkritji Vodnikovega spomenika v Ljubljani dne 30. junija 1889. *Ljubljanski zvon*. 386–392.

– –, ur. 1891: *Pesni Valentina Vodnika*. Ljubljana: Družba sv. Cirila in Metoda.

Y., 1849: Slovenska dežela. *Slovenija*, 13. maliga Serpana. 221.

Sigmund ZOIS, 1859: Briefe des Freih. Sigm. Zois an Vodnik. *Vodnikov spomenik/Vodnik-Album*. 45–62.

Niko ZOUPANITCH, 1919: *Ave Illyria*. Paris: Société générale d'imprimerie et d'édition Levé.

– –, 1916: *Slovenija vstani! Ameriškim Slovencem. Govor, ki ga je imel pred Slovenci v Clevelandu 28. aprila 1916*. Cleveland, Ohio: Tiskarna »Clevelandске Amerike«.

Niko ŽUPANIČ, 1911: Slovenci, njih zgodovina in časnikarstvo. *Zbornik »Jugoslovenska štampa«*. 257–281. Beograd: Srpsko novinarsko udruženje.

THE IMAGE OF VALENTIN VODNIK AND HIS “ILLYRIA ENLIVENED”

Summary

The points of view on the past and on the future are constantly changing, improving, completing and adapting. In this sense the image of the “first Slovene poet” Valetnin Vodnik and his ode to Napoleon have also been fundamentally changed in the last two centuries. *Ilirija oživljena* (“*Illyria Enlivened*”) is not the peak of Vodnik’s creativity nor is it “overall original in its phraseology” for the stigmata of “enlivened Illyria” has been used already before him. Nevertheless it had a huge impact and it inspired several generations, which understood it in their own ways.

If a certain community wants to form a nation, it has to have some connecting elements: a common language, history, future, destiny, oral tradition, values, tastes and a common country. In the 19th century it also needed some common heroes. These heroes or “big men”, among who Valentin Vodnik had a special place, played a creative part in the construction of the Slovene nation. Vodnik and the prophets represented the best or the most desired characteristics and the greatest achievements of the nation and they helped the people to shape their relations with the past. These individuals, who were accepted by the community as “big men”, were changed into the image for the nation, into the image that

is worth of being adored, learned from and also worth of fighting for. From the narrative image of the “big men” the members of a certain community learned solidarity and built the feeling of self-value when comparing themselves with members of another nation. In this way they helped with the cultural homogenisation of members of a certain nation and with the dividing lines between Us and Them.

With the emphasis on the glorious and the omission of the shameful, of the leaders and the prophets against the false prophets out of the “*nation's history*” the so called awakers built the nation's honourable and glorious future. The honourable and glorious past provided basis for nationalism in the present. The choice of heroes, who had to be remembered by the people so they could build a brighter future, was strategically very important. Although the awakers didn't say it out loud, their choice always propagated specific political ideologies and specific world views as well as specific social, political and cultural desires. The memories of important personalities and/or events from the past were then kept so that they could adorn the past and manipulate the present.

With the use of the selective memory the national awakers were in fact reconstructing the past and inventing new traditions with which the legitimacy of their deeds was established and this also in cases where the reconstructed images from the past were very much different from the official history. The most important manipulation was the choice of personalities and/or events, whose memory was kept, because the result was that the not chosen personalities and/or events were pushed into oblivion. “The past” as presented by the narrative image of the “big men” is entirely a product of the present.

MNENJA – OPINIONS

Protislovni navedek

V prejšnji številki Časopisa za zgodovino in narodopisje je Jerneja Pavlič objavila zanimiv prispevek o kulturnem življenju celjskih Nemcev med prvo svetovno vojno.¹ Med glasbenimi prireditvami je omenjen tudi cerkveni koncert 8. decembra 1914 v »celjski evangeličanski Marijini cerkvi«. Navedek je zmoten, saj je vsebinsko protisloven. Marijina cerkev v Celju je bila in je še danes katoliška. Evangeličanska je bila takrat Kristusova cerkev na Otoku, ki so jo slovesno uvedli 16. julija 1906.² Ta je imela nemščino za bogoslužni jezik.

Nemški bogoslužni jezik (poleg latinščine, seveda) je bil v rabi tudi v celjski Marijini cerkvi, ki so ji Celjani rekli Nemška cerkev. Ta jezikovna praksa je bila v cerkvi do konca druge svetovne vojne.³ Ko je bil minoritski samostan v Celju odpravljen, so celjski meščani 1810 namreč pisno zaprosili cesarja, naj jim dodeli zaseženo samostansko cerkev, da bodo imeli v njej bogoslužje v nemškem jeziku. Dvorna pisarna je leta 1811 izdala odlok, da se to dovoli.⁴

Navedek o »celjski evangeličanski Marijini cerkvi« pa je nevzdržen še zaradi takratne napetosti med katoliško in evangeličansko Cerkvijo. Od konca 19. stoletja so namreč evangeličani pod geslom Proč od Rima (Los von Rom-Bewegung) pod vplivom nemškega nacionalizma uprizarjali gornjo zoper katoliško Cerkev. V Lavantinski (današnji Mariborski) škofiji je tako izstopilo iz katoliške Cerkve od 1897. do 1918. leta 2013 vernikov.⁵

¹ Jerneja Pavlič, Kulturno življenje celjskih Nemcev med prvo svetovno vojno. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 78=43 (2007) 2–3, str. 62–78.

² Bojan Cvelfar, Nobene škode? (Iz zgodovine protestantizma v Celju. – *V hiši mojega očeta je mnogo bivališč. O porušenih celjskih cerkvah*. Zgodovinski arhiv Celje, Celje 1903, str. 14.

³ Primerjaj dopis Pov. II/2, št. 3357/1 z dne 24. maja 1938 Kraljevske banske uprave dravske banovine Škofijskemu ordinariatu v Mariboru o uporabi jezika pri bogoslužju v Mariboru, Celju in Ptuju. Nadškofijski arhiv v Mariboru. Poslovnik kn.šk. Lavantinske konzistorijalne pisarne 1938, 1446/D15, 750/1938.

⁴ Ignaz Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant*. III. Teil. Cilli, 1880, str. 173.

⁵ Franc Kovačič, *Zgodovina Lavantinske škofije (1828–1928)*. Maribor 1928, str. 418–420.

Spričo takšnih takratnih okoliščin ni mogoče povezovati evangeličanov in katoličanov.

Potemtakem velja, da je koncert 8. decembra 1914 v celjski Marijini cerkvi izvedlo društvo Cerkveni zbor nemške Marijine cerkve v Celju (Der Verein Kirchenchor der deutschen Marienkirche in Cilli), kakor je zapisano v njegovi zapozneli napovedi v domačem časniku.⁶

Bruno Hartman

⁶ Deutsche Wacht 30 (1914) 93, 9. XII., str. 4.

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Fritz Fellner – Doris A. Corradini: ÖSTERREICHISCHE GESCHICHTSWISSENSCHAFT IM 20. JAHRHUNDERT. Ein biographisch – bibliographisches Lexikon. Böhlau Verlag Wien – Köln – Weimar 2006, 407 str.

Obsežen bio- in bibliografski leksikon avstrijske zgodovine znanosti zajema okrog 1000 znanstvenikov in znanstvenic, ki so se uveljavili na področju zgodovine, umetnostne zgodovine, pravne zgodovine, klasične arheologije, prazgodovine, numizmatike, cerkvene zgodovine, bizantinistike, orientalistike in etnologije v stoletju od 1900 do 2000. Kot je v obsežnem uvodu navedel Fritz Fellner, zaslužni profesor na univerzi v Salzburgu, sega nastanek tega dela že v čas njegovega študija, torej dobrih šestdeset let nazaj. Delo je s pomočjo študentov zlagoma napredovalo in končno je skupaj s sodelovanjem njegove asistentke Doris Corradini leta 2006 izšlo. Časovno opredelitev Fellner utemeljuje s tem, da v Avstriji sicer lahko govorimo o znanstvenem zgodovinopisju že od prve polovice 19. stoletja, da je pa šele na prelomu 19. in 20. stoletja prišlo do spoznavne utrditve zgodovinopisja kot življenjske kariere ali poklica. Zato delo zajema ljudi, ki so bili rojeni od okrog 1830 do okrog 1970. Merilo uvrščenosti v leksikon je bilo, da so bile te osebnosti rojene na ozemlju današnje Avstrije

oziroma so kadar koli službovale na ozemlju današnje Avstrije. Izbrane so bile tiste, ki so bile habilitirane na univerzah, zaposlene v arhivih in muzejih, sodelavci časnikov, radia in televizije, ki so ustvarjali dela z znanstvenim pomenom, vendar so bili sicer časnikarji ali književniki. Zajeti pa niso diletanti v najboljšem pomenu besede, ki so delovali na lokalnem ali domoznanskem področju. Teh niso upoštevali zato, da ne bi bil obseg leksikona preobširen. Pač pa najdemo v leksikonu tudi ljudi z drugih znanstvenih področij, če so le njihova dela temeljila tematsko ali metodološko na izhodiščih zgodovinopisja. Vendar niso bili upoštevani avtorji zgodovinskih romanov ali zgodovinskih literarnih esejev, kot so Stephan Zweig ali Joseph Roth, upoštevan pa je bil tudi na Slovenskem znani Rudolf Hans Bartsch, in sicer zato, ker je bil vrsto let zaposlen v vojnem arhivu (Kriegsarchivu) na Dunaju. Upoštevajoč vsa ta merila, je prišlo v izbor okrog 3000 oseb, od teh je kakšna tretjina dejansko zastopana v leksikonu, za eno tretjino so bili zbrani podatki nepopolni, za zadnjo tretjino pa sploh preveč pomanjkljivi, da bi jih objavili. Okrog 750 osebam so bili nato poslani vprašalniki za preverjanje in dopolnitev že znanih podatkov, urednik je dobil vrnjenih 460 odgovorov. Kar 30 oseb je sploh odklonilo objavo in ti so v leksikonu poimensko navedeni ter označeni z zvezdico (našel sem sicer le 25 označenih z zvezdico), 260 pa jih na

vprašalnik sploh ni odgovorilo, zato v leksikon niso uvrščeni. Lahko rečemo, žal, saj je objavljen le seznam teh in med njimi so številna znana imena. Nazadnje je bilo v leksikon vendarle uvrščenih 1030 oseb, od teh je bilo leta 2005 že 580 mrtvih.

Pri vsakem, ki nastopa v leksikonu, so objavljeni datum in kraj rojstva ali smrti, podatki o družini (starši, stari starši, zakonski partner in otroci), če so bili ti podatki dosegljivi, kratek življenjepis, ki vsebuje šolanje, študij, poklic, univerzitetno kariero, politične funkcije, članstvo v znanstvenih društvih, častne doktorate, uredništvo znanstvenih revij. Temu sledi izbor najvažnejših del in literatura o obravnavani osebi. V Fellnerjevem uvodu je tudi jedrnato opisana metoda dela pri tem leksikonu. Uvodu sledi seznam tistih, ki jih v leksikonu ni, pa bi lahko bili, če bi to hoteli ali pa vrnili vprašalnik, sledijo napotek uporabnikom, seznama kartic in uporabljene literature, tj. leksikonov, revij ipd.

Med zgodovinarji, ki so našli mesto v leksikonu, je tudi dober ducat tistih, ki so bili rojeni na področju današnje Slovenije ali pa bili z njo kakor koli drugače povezani, če so se na tem področju šolali, zajeti so tudi koroški Slovenci. Marsikdo izmed njih je v slovenski historiografiji znan, o nekaterih vemo le malo, o nekaterih pa, upam si to trditi, nič. Razlogi so različni in o njih na tem mestu ni primerno govoriti, vseeno pa se mi zdi umestno, da jih vsaj omenim. Naj jih naštejemo kar po abecednem redu, brez navedbe strani v leksikonu, ker jih je mogoče hitro najti. Prvi je Karl Ausse-
rer (1883–1950), ki je bil doma v Sevnici. Zgodovinar je bil že njegov oče Karl (1844–1920). Sin je bil med dru-

gim bibliotekar v dunajski nacionalni knjižnici, v obeh svetovnih vojnah na fronti in v obeh v ujetništvu, potem pa do smrti vodja dvornega komornega arhiva (Hofkammerarchiv) na Dunaju. Med drugim je napisal tudi knjigo o Zlatorogu in o Savinjskih Alpah. Fritz Byloff (1875–1940) je bil Mariborčan, od 1902 do 1940 pa profesor kazenskega prava v Gradcu, ukvarjal se je med drugim tudi s čarovniškimi procesi. Ferdinand Hauptmann (1919–1987) je bil sin bolj znanega Ljudmila Hauptmana, bil je profesor v Sarajevu in od 1970 do 1986 v Gradcu, med drugo svetovno vojno pa je bil nekaj časa arhivar v Zagrebu, od koder je leta 1953 odšel v Sarajevo. V Mariboru je bil rojen Paul Heigl (1887–1945), ki je bil od 1912 zaposlen v dunajski nacionalni knjižnici, potem pa od 1938 do smrti (skupaj z ženo) 1945 generalni direktor le-te, zaradi sodelovanja z nacisti je bil že 1934/35 zaprt, kasneje je vstopil v SS in postal celo polkovnik SS (Standartenführer). Leta 1943 je bil v Celju rojen Walter Höf-
flechner, ki je od 1998 profesor za avstrijsko zgodovino v Gradcu. V Mariboru je bil rojen tudi profesor za državno in upravno pravo ter za gospodarsko zgodovino na pravni fakulteti univerze v Gradcu Hermann Ibler (1905–1986), med drugim pisec monografije o zgodovini posojilnic na Štajerskem. Walter Markov (1909–1993) se je sicer rodil v Gradcu in bil po očetu slovenskega rodu (prvotno se je pisal Mulec, česar v leksikonu ni), se šolal v Ljubljani in Kranju, slovensko je znal tudi v visoki starosti, kot se jo je naučil v otroških letih. Leta 1989 je v slovenskem prevodu izšla njegova zgodovina francoske revolucije, česar ne omenja članek v Enciklopediji Slovenije. Tudi kraj njegove

smrti je nenatančen, to je Summt/See v Brandenburgju. Markov je bil dolga leta profesor v Leipzigu. V Ljubljani je bil rojen profesor rimskega prava v Pragi, Leipzigu in na Dunaju Ludwig Mitteis (1859–1921), čigar oče je bil nekaj časa direktor gimnazije v Ljubljani Heinrich Mitteis (1821–1878). Žal že pokojni profesor za vzhodno in jugovzhodno Evropo na celovski univerzi od 1995 do smrti je bil Ziljan Andreas Moritsch (1936–2001). Svoj čas je bil zelo cenjen v znanstvenih krogih profesor za rimsko zgodovino in epigrafiko na nemški univerzi v Pragi, in sicer od 1916 pa do smrti v Marburgu ob Lahni (Marburg/Lahn), Anton Maria Armand von Premerstein (1869–1935), čigar oče je bil okrajni glavar na Ptujju Franz Premerau von Premerstein (1831–1888), mati pa nečakinja Anastazija Grüna Irma baronica Schweiger von Lerchenfeld. Tudi dolgoletni arhivar štajerskega deželne arhiva v Gradcu Reiner Pusch-nig (1911–1992) je bil roje v Ljubljani. Oskar Regele (1890–1969) je bil rojen na Ptujju, diplomiral na pravni fakulteti, doktoriral pa iz ekonomskih ved, opravil generalštabno šolanje, dosegel čin generalmajorja preden je postal vodja vojnega arhiva (Kriegsarchiva), kratek čas pa je bil generalni direktor avstrijskega državnega arhiva ter vojni ataše. Na Ptujju je bil rojen tudi Balduin Saria (1893–1974), od 1926 do 1942 profesor za arheologijo in zgodovino starega veka v Ljubljani (prej že docent v Beogradu), od 1942 pa do 1945, ko je bil upokojen, pa profesor v Gradcu. Arheolog Walter Schmid (tudi Šmid) (1875–1951) je bil rojen v Kranju, od 1919 profesor za prazgodovino in rimsko provincialno arheologijo, to je ostal do 1943, ko je bil upokojen. V

leksikonu je datum njegove smrti 23. marec 1951, v Enciklopediji Slovenije pa 24. april istega leta. Profesor klasične arheologije na univerzi v Gradcu je bil tudi Arnold Schober (1886–1959), doma iz Podčetrčka, ki je sodeloval pri izkopavanjih v Efezu in Elisi, opravil številna raziskovalna potovanja, med drugim med prvo svetovno vojno v Črno goro in Albanijo, 1945 je bil upokojen. Med mlajšimi zgodovinarji v leksikonu nastopa tudi koroška Slovenka Marija Wakounig, ki je zdaj profesorica za vzhodno in jugovzhodno Evropo na dunajski univerzi.

Med listanjem po leksikonu naletimo še na številne zanimive osebe, na družinske povezave, ki po urednikovem mnenju kažejo na to, da sta družinska tradicija in socialno okolje vplivala na odločitve za študij, pa tudi na izbor tematike in na poklicno kariero mnogih zgodovinarjev. Leksikon je odličen napotek za nadaljnji študij različnih vidikov ljudi iz univerzitetnega sveta. Zanimiv in informativen je tudi za nas, škoda sicer, da tolikšen del zdaj živečih zgodovinarjev ni pokazal interesa za uvrščenost v leksikon.

Franc Rozman

Wolfram Dornik – Rudolf Gramsmug – Stefan Karner (Hg.): GRENZENLOS. ÖSTERREICH, SLOWENIEN UND UNGARN 1914–2004. Beitragsband zur Ausstellung im Gerberhaus Fehring. Graz – Fehring 2007, 284 str.

Ob upoštevanja vredni razstavi, ki je bila leta 2007 v t. i. Gerberhaus v Fe-

hringu, je treba opozoriti na katalog, ki je izšel ob njej. Organizator razstave in kataloga je bila mestna občina Fehring. Mladi štajerski zgodovinar **Wolfram Dornik**, sodelavec ugle dnege *Ludwig Boltzmann-Institut für Kriegsfolgenforschung in Graz* (Ludwig Boltzmannov inštitut za raziskovanje posledic vojne), je za katalog uspel pridobiti vrsto avtorjev iz Avstrije, Madžarske in Slovenije. Kot soizadajatelja kataloga nastopata štajerska zgodovinarja **Rudolf Grasmug** (Feldbach) in **Stefan Karner** (Gradec).

Skupno dvanajst avtorjev iz treh držav, med njimi tudi bivši avstrijski podkancler in zunanji minister **Alois Mock**, je v širokem loku predstavilo burno zgodovino tega prostora in faze vsekakor zapletenega sosedstva. Prvi je prispevek **Dornika**, ki je posvečen zgodovini Avstrije v letih 1914–2004. **Marko Štepec**, sodelavec Muzeja novejšje zgodovine Slovenije v Ljubljani, se je v svojem prispevku ukvarjal s Slovenci v 20. stoletju in opisal pot od Avstro-Ogrske do Republike Slovenije. Pregled madžarske zgodovine v letih 1918–2004 je pripravil **Szabolcs Szita** (Muzej holokavsta v Budimpešti). Naslednji prispevki o preteklosti posameznih držav so razprave o zgodovini in usodi neposrednega življenjskega okolja. **Dornik** in **Grasmug** sta skicirala razvoj jugovzhodne Štajerske v 20. stoletju. **Metka Fujs** (Pokrajinski muzej Murska Sobota) se je posvetila Prekmurju v tem obdobju. Skupina madžarskih avtorjev **Csák**, **Horváth**, **Kolnhofer** in **Móricz** je opisala zgodovino jugozahodnega dela komitata Vas v 20. stoletju. Oseben pristop k tematiki razstave sta prispevka **Aloisa Mocka** ter graškega policijskega oficirja **Helmuta Leopolda** in inter-

vju z vzhodnim Štajercem **Maxom Wratschkom**. Na koncu kataloga je Dornik predstavil deset razstavnih eksponatov, ki značilno zamejujejo okvir razstave in ki naj bi dali vpogled v »stvarno« zgodovino ozemlja ob stičišču treh držav. Katalog zaključuje seznam razstavljenih predmetov in je razčlenjen glede na postavitev razstave, ki predstavlja zgodovino regije v političnem, gospodarskem, vojaškem in zgodovinskem okviru.

Peter Wiesflecker

(prevod *Franc Rozman*)

Tone Petek: PODVOLOVLJEK SKOZI ČAS. Turistično društvo Podvolovljek, 2007, 191 str.

Konec poletja je zagledala luč sveta knjiga Toneta Petka, etnologa v mariborskem Pokrajinskem muzeju, z naslovom *Podvolovljek skozi čas*. Izdalo jo je Turistično društvo Podvolovljek, jezikovno pregledala Marija Venek, za nemški prevod povzetka pa so poskrbele Simona Moličnik, Simona Funtek in Barbara Trobentar. Trdo vezano knjigo manjšega formata je oblikoval Igor Kogelnik, fotografije in risbe zanjo pa so prispevali Pokrajinski muzej Celje, Alojz Mlinar, Angela Plaznik, Rajko Pečovnik, Tone Petek, Terezija Poličnik, Vinko Poličnik, Leopold Supin in Ivanka Zamernik. Delo je izšlo v nakladi 500 izvodov.

Kratek predgovor je napisal Vinko Poličnik in v njem med drugim poudaril, »da je v naši naravi, da se vedno z nostalgijo spominjamo dobrih starih

časov in nezaupljivo zremo v prihodnost. Vedno pogosteje so nam pred očmi drobci iz zakladnice otroških spominov, ki pa – kot da v ta čas ne sodijo. Naj bo tako ali drugače, dejstvo je, da je človeštvo v zadnjih tridesetih letih prehodilo pot, kot je niso prejšnje generacije v vseh stoletjih. Mogoče tudi zaradi tega ni več slišati fantovskega petja pod domačo lipo, nič več ne sejejo žita, pred kratkim pa se je upokojil še zadnji 'olcer' iz Podvolovljeka. Dojemanje današnjih vrednot se meri s potrošniškimi vatli, saj mora imeti vsaka hiša vsaj eno motorno vozilo, otroci pa preko spletnih strani učijo svoje starše komunicirati s svetom.« Pisec predgovora ob tem dodaja, da »je prepad med generacijami, ki ga je povzročil razvoj v zadnjih tridesetih letih, skoraj nepojmljiv. Rodovi naših prednikov v stoletjih niso doživeli toliko radikalnih sprememb kot mi v nekaj desetletjih in zdi se, kot da bi sedanji peklenski tempo življenja načel našo lastno psihično in fizično zmožnost bivanja.«

Avtor knjige Tone Petek, domačin iz Podvolovljeka, ki se živopisno spominja minulega časa in njegovih naglih sprememb, se je s knjigo želel oddolžiti vsem, žal, že večinoma pokojnim krajanom Podvolovljeka, pri katerih je tudi črpal mnoge podatke zanjo. Odprtost in zgovornost posameznih informatorjev sta mu omogočali lažje terensko delo. Kraj in njegove ljudi Tone Petek, včasih nekoliko bolj tih, a vedno ponosen in pokončen Savinjecan, odlično pozna. Ne samo iz lastnih izkušenj, ki jih je med domačini nabiral v času otroških in zgodnjih mladostnih let, pač pa tudi skozi skrbno terensko delo, zbiranje gradiva in tenkočutno proučevanje. Iz njegovih zapisov veje

veliko spoštovanje do preteklega časa, ki pa vendarle ni preveč nostalgično, pač pa zgodovinsko in etnološko korektno in verodostojno spominjanje nekega obdobja, ki je pustilo veliko sledi. Pohvalno je, da si je zabeležil in zapomnil tudi mnoge drobne prizore iz vsakdanjega življenja, ki bi bili brez Petkovega peresa zanesljivo pozabljene. V kratki zahvali na zadnji strani knjige je med drugim zapisal, da knjigo posveča staršem in drugim krajanom »te prelepe doline. Starejšim bo verjetno obudila spomin na njihovo težko mladost in drugačen način življenja ali celo nostalgijo po preteklosti. Mogoče pa bo tudi med mlajšimi kdo, ki se bo navdušil za nadaljnje delo in stvar izpopolnil, predvsem čas po letu 1975.« Avtorjeva zanimiva razlaga bivanja ter doživljanja časa v Podvolovljeku in njegovi okolici Zgornje Savinjske doline se namreč konča v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. V času, ki se ga mnoge današnje generacije še tudi spominjajo. Tone Petek se je odločil za časovno mejo in tako dopustil, da bodo lahko drugi, predvsem mlajši raziskovalci in pisci, kasnejši čas vrednotili po svojih merilih in spoznanjih. Za to je imel veliko razlogov, nenazadnje tudi v izobilju gradiva, ki ga je na terenu zbiral vrsto let. Poleg zajetnega terenskega gradiva, zlasti množice pričevanj, je imel na razpolago veliko pripovedi, ki si jih je zapomnil še iz otroštva in jih kasneje pribeležil, da ne bi šle v pozabo. Vse skupaj je posrečeno združil in zaozkrožil v zanimivo, prijetno berljivo čtivo, ki ima trajno dokumentarno in uporabno vrednost. Zagotovo tudi za številne raziskovalce, etnologe, antropologe, sociologe in seveda tudi za zgodovinarje. Domačini pa bodo to

knjigo zagotovo uporabili tudi za turistično promocijo Podvolovljeka.

Petkovo delo je nadvse koristno tudi za boljše poznavanje Zgornje Savinjske doline nasploh. V prvih poglavjih nas pregledno seznanja z njenimi geografskimi značilnostmi in posebej predstavi Luče z okolico. Izjemno zanimivi so kratek zgodovinski pregled pokrajine, njena demografska podoba in značilnosti, dialektološka podoba kraja, splošni gospodarski pregled in razvoj gospodarstva po posameznih panogah. Zaokrožena je tudi predstavitev naselja in njegovega stavbarstva, noša Podvolovlječanov, prehrana, pravni običaji, sosedstvo in Aktiv mladih združnikov. V zadnjem delu knjige so vsebinski poudarki na življenjskih šegah v Podvolovljeku (poroka in svatba, običaji ob smrti), slikovito so predstavljene letne ali koledarske šege (božično-novoletni čas, praznik sv. Antona Puščavnika, pustni čas, fantovski praznik – florjanovo, kres – lepa nedelja, sveti Lovrenc, vsi sveti – dan mrtvih), verovanje (ljudsko verovanje, coprnice in coprniki, verovanje v hudiča, vračanje mrtvih, vera v antikrista), ljudsko zdravilstvo in prosti čas. Kratkemu slovenskemu sklepu avtorja sledi še nemški povzetek, ki daje knjigi dodatno težo in širšo uporabno vrednost.

Knjiga Toneta Petka je prijetna osvežitev in obogatitev zakladnice krajevnege zgodovinopisja in neprecenljiv prispevek k ohranjanju kulturne dediščine. Objavljeno slikovno in dokumentarno gradivo ji daje dodatno vsebinsko širino, zahtevnejšim bralcem pa so nadvse koristne tudi opombe pod črto, z navedbo virov in avtorjev. Knjiga je sicer osredotočena na Podvolovljek in njegovo okolico,

a njena sporočilna in dokumentarna vrednost preraščata lokalne meje. Ni sicer razkošno znanstveno- monografska, a zato prijetno berljiva in si kot nov prispevek k ohranjanju kulturne dediščine zasluži prostor na naših knjižnih policah. Verjamemo, da bo služila kot iztočnica za nova proučevanja in raziskovanja, ne le Zgornje Savinjske doline, pač pa tudi drugih delov Slovenije, ki podobna dela sicer že premorejo, a nova vedno znova hvaležno sprejmejo.

Marjan Toš

Ivanka Počkar: DVE GASI, DVA POLICAJA, STO OBRTNIKOV: ŽIVLJENJE MESTNIH OBRTNIKOV OD SREDINE 19. STOLETJA DO DRUGE SVETOVNE VOJNE NA PRIMERU BREŽIC. Društvo za oživitev mesta Brežice, Valvasorjev raziskovalni center Krško, Založba ZRC SAZU, Brežice 2005 (Brežiške študije 2), 406 str.

Monografija Ivanke Počkar o brežiških obrtnikih, ki je predelava njene etnološke doktorske disertacije, sproži ob branju neizbežno misel – kako neverjetna količina interpretiranih podatkov. Očitno skrbno nabranih, do potankosti dopoljenih iz vseh dosegljivih virov, speljanih v celoto, ki brežiško stoletje naslika tako nazorno, živo in z mnogih vidikov, da ob osnovni temi – obrti brežiškega okolja – izvemo ogromno še o mnogih drugih sestavinah vsakdanjega življenja. Izrisujejo se socialna in demografska

podoba, poklicna sestava prebivalcev, zelo natančen opis bivalne kulture Brežičanov, odnosi med njimi, gospodarski razvoj kraja, migracije, vloga meščanstva v okolju malega mesta. Skratka – vsak od teh vidikov je predstavljen tako natančno, da bi lahko bil tudi vsak zase dovolj izčrpna etnološka monografija. Kot celota pa deluje zares fascinantno in zasluži vso spoštovanje že zaradi avtoričinega natančnega in podrobnega poznavanja ter prikaza tematike. Tako recimo v monografiji, ki načeloma govori o obrti, beremo izredno natančen opis prebivanja v kleparjevi hiši: »Kuhinja in jedilnica sta bila vezana prostora in se je skozi prišlo v spalnico kleparja in njegove žene. Zakonska postelja je bila postлана z modroci – žimnicami, velikimi blazinami in tuhnami – pernicami, napolnjenimi z gosjim perjem. Stara mati je spala na notranji strani, oče na strani blizu oknu ...« ali »Tla v veži so bila iz lesenih podnic, položenih v smeri vzhod–zahod. Enako položene so bile tudi v drugih prostorih, z izjemo pomočnikove sobe, kjer so tekle v smeri sever–jug ...« Redko najdemo besedilo, četudi je posvečeno izključno bivalni kulturi, ki bi tako natančno popisovalo bivalne okoliščine v vseh njihovih podrobnostih. In podobno natančna in podrobna je avtorica v vsem, o čemer piše.

Zdi se, da ji je podrobnost in nabor podatkov iz različnih virov ob osebni natančnosti omogočila še druga ugodna okoliščina. Tudi sama prebivalca Brežic in tako dolgoletna poznavalka okolja je imela možnost spremljati relativno kontinuiteto prebivanja, ta pa je omogočila, da so se načeloma precej različni podatki iz arhivskih in ustnih virov zlili v povezano celoto, to

pa je za etnološko besedilo bistveno. Pa vendar so okoliščine in spretnost avtorja redko take, da je podatke mogoče tako spretno preplesti in speljati v izredno verodostojno in živo zgodbo o vsakdanjem življenju obrtnikov v vseh njegovih niansah.

Avtorica poudarja, da je kljub sintetiziranju in posploševanju, h katerima se obračajo etnologija in sorodne stroke v zadnjem času, temelj etnološkega razkrivanja življenja vedno človek in njegova življenjska zgodba ter pričevanja ljudi, ki skupaj odlikujejo zgodbo o kraju. In ta trditev se mi – kot izhodišče raziskave – zdi ključna. Res je, da je cilj raziskovanja gotovo tudi sinteza, a sinteze ni brez mnogih preprostih zgodb, brez dolgotrajnega poslušanja, brez potrpežljivega usmerjenega spraševanja, brez zbiranja številnih navidez nepovednih podatkov, brez čisto preprosto popisanih in opisanih posameznosti, katerih vrednost je v njihovi kvalitativnosti, ne v kvantitativnosti. In tak pristop se v besedilu Počkarjeve zares pozna, saj je vnaprej zastavljene mu izhodišču skozi besedilo dosledno sledila.

Zanimiva je tudi njena naklonjenost prepričanju Johna Beatieja, ki pravi, da je tisto, kar ljudje sami mislijo o svojem življenju, osrednji del njihove kulture, zato je te misli nujno treba spoznati. Tak, skoraj empatičen odnos raziskovalca do raziskovancev, odnos, v katerem raziskovalec ne vsiljuje svojega mnenja, ne išče vnaprej predvidenega odgovora, ne hlepi nujno niti po sintetiziranju za vsako ceno, ampak se zna z umikom postaviti ob rob, potrpežljivo poslušati, opazovati in sestavljati detajle, šele nudi zares podroben vpogled. Ljudje namreč veliko več povedo, če vedo, da so poslu-

šani, da je njihov pogled na dogajanje, njihove vrednote, njihov odnos do reči in dogodkov zanimiv, kot če slutijo, da so del vnaprej pričakovane zgodbe, v katero morajo le ustrezno »sesti«.

Počkarjeva je izhajala iz podmene, da bo mesto, za katero je bil značilen bogat obrtniški utrip, nazorno orisala, če bo izhajala iz orisa obrtniške družine. Zato je velik del besedila posvetila sorodstveno povezani skupnosti in z njo prebivajočim poslom, pomočnikom, vajencem in vsem drugim, ki so z družino živeli, jo obiskovali ali z njo delali. Vsak posameznik je del družinske zgodbe, vsaka družina je del utripa obrtniške skupnosti, vsaka obrtniška skupnost pomembno prispeva k utripu manjšega mesta.

Za 20. stoletje je Počkarjeva veliko podatkov zbrala s terenskim delom, za 19. stoletje pa se je bolj opirala na arhivske vire, pri čemer je zaznala zlasti izreden pomen matičnih knjig, knjig duš in zapisnikov prebivalcev za etnološko raziskovanje. Omogočilo ji je po eni strani »preštevanje duš«, obrtniških in vseh drugih, ob tem pa je odkrivala pomen pripisanih pripomb, ki so za etnološko zanimanje lahko zelo povedne.

Obravnavala je štirinajst obrtnih dejavnosti – gostilničarsko, mesarsko, pekovsko, lončarsko, tesarsko, kovaško, kleparsko, ključavničarsko, avtomehanično, šofersko, opekarsko, šiviljsko, krojaško in medicarsko. Nadrobneje pa so predstavljene konkretne družine gostilničarke, mesarja in gostilničarja, pekovskega, lončarskega, tesarskega in kovaškega mojstra, šiviljske mojstrice, kovaškega, ključavničarskega in kleparskega mojstra, vodovodnega inštalaterja, avtomehnika, šoferja, šivilje in krojača. Struk-

tura besedila je namreč taka, da prehaja iz prvega dela, kjer so opisane obrtne dejavnosti z najrazličnejših vidikov, v drugi del, kjer teže pripovedi prevzamejo zgodbe posameznih obrtniških družin. In tudi Nebrežičanu postane pripoved v tem delu tako plastična in celo vabljivo berljiva, da meščanstvo od srede 19. do srede 20. stoletja dobesedno nazorno zaživi, Brežice dobijo podobo, slog življenja tega časa pa se ob branju zariše kot nekaj današnjemu življenjskemu slogu drugačnega. Pripovedi o obrtniških družinah, ki izhajajo iz pripovedi o posameznikih, mimogrede podajo pomembno vlogo hiše in njene zaokrožene okolice v obrtniškem življenju, vlogo vseh članov hišne skupnosti v produkciji in vsakodnevnem življenjskem utripu ter slog družabnosti v času pred približno sto leti. Pri tem je zanimiv način pripovedovanja ljudi in tudi njihovo spominjanje kraja v preteklosti, ki bi ga lahko imenovali – »spomin – od hiše do hiše«. Starejši Brežičani so Počkarjevi namreč na ta način ponazorili natančno poznavanje krajevne preteklosti – kdor zares pozna krajevno zgodovino, lahko prebivalce navede in opiše – od hiše do hiše. To govori tudi o izraziti krajevni identiteti, ki tak način poznavanja razume in naredi posebej dragocenega.

Nekakšna posebnost knjige so risbe. Tudi te so v slogu avtoričinega pristopa – zelo natančne. Na njih je v tlorisu, po pripovedovanju in iz raznih drugih virov, rekonstruirana razporeditev prostorov v hiši in okrog nje, v legendi pa so nadrobno opisani in na risbah izrisani deli notranje opreme, kolikor jih je bilo pač mogoče rekonstruirati. In če knjige sploh ne bi brali, bi s pregledom teh risb dobili vsaj bežen vtis

o načinu obrtniškega vsakdanjika. Razstavljene s fotografijami, ki jih je v knjigi tudi precej, bi lahko, recimo, nazorno prikazale bivalno kulturo brežiških obrtnikov.

Ker je že struktura knjige taka, da je sinteza na nek način uvod v opise posameznih obrtniških dejavnosti in konkretnih družin, naj bo tak tudi vrstni red tega besedila – od splošne ocene k popisu vsebine prvega dela knjige. V njem beremo najprej o tem, da so bile Brežice pomembno obrtno in trgovsko središče Posavja, o sestavi prebivalstva in razširjenosti obrtnikov, šolanju pomočnikov in vajencev, obrtniških združenjih, narodnostni pripadnosti, vrednotah in normah, nasledstvu, razmerju med mojstri in zaposlenimi, služinčadi, družini, o hiši, prehrani, otrocih in nekaterih drugih prvinah obrtniškega življenja v Brežicah v razponu približno enega stoletja.

Jerneja Ferlež

Mojca Ramšak: DRUŽBENO-KULTURNE PODOBE RAKA DOJK V SLOVENIJI/ SOCIAL AND CULTURAL IMAGERY OF BREAST CANCER IN SLOVENIA. Europa donna, Slovensko združenje za boj proti raku dojk, Ljubljana 2007, 85 + 57 str.

Mojca Ramšak, doktorica etnologije, docentka na Fakulteti za podiplomski humanistični študij in direktorica Zavoda – Centra za biografske raziskave je obogatila humanistične stroke in antropologijo medicine, znanstve-

nike in laike s knjigo *Družbeno-kulturne podobe raka dojk v Sloveniji*. V bibliografiji doma in tudi že v tujini uveljavljene znanstvenice je to tretje samostojno knjižno delo. Prav tako kot v svojih prejšnjih delih – *Portret glasov: raziskave življenjskih zgodb v etnologiji na primeru koroških Slovencev* (2003) in *Žrtvovanje resnice: opoj zmuzljivih diskretnih nediskretnosti* (2006) – nas tudi v tem delu preseneča s samim izborom tematike, metodološkim pristopom, človeško zavzetostjo in občutljivostjo do obravnavane problematike. In tako kot v delu *Žrtvovanje resnice* tudi v tej knjigi z avtorici dano neposrednostjo nastavlja zrcalo posamezniku in družbi, vsem nam, ki se tako ali drugače pehamo na tem planetu, vse do tistega obupa polnega dne, ko slišimo iz zdravnikovih ust ali ko nekako uspemo odpreti kuverto s končno diagnozo: karcinom. Rak, ki je še vedno ne povsem ukročena bolezen današnjega časa in ki se koti skorajda v vseh delih človekovega telesa, tudi na dekliško napetih ali s staranjem vedno bolj povešenih prsah. Bolezen, ki uvršča Slovenijo med države s srednje visoko obolevnostjo in umrljivostjo za rakom.

Avtorica je v uvodu med drugim napisala, da je »Namen knjige pretresti družbene posledice raka dojk, jih vzporejati s fizičnimi posledicami ter ugotoviti, kako vplivajo na kvaliteto življenja bolnikov z rakom dojk.« In tudi, da »Knjiga temelji na analizi in interpretaciji osebnih izpovedi, zelo pomembnih tako za bolnike z rakom dojk kot tudi njihove družine in zdravstveno osebje, ki si prizadeva pozdraviti in preprečiti to kronično bolezen.«

V uvodnem poglavju *Šepetanje o bolezni: Uvod* avtorica ugotavlja, da se

»Večina raziskav raka dojč v Sloveniji osredotoča na epidemiologijo, genetiko in stres ob soočenju z rakom dojč. V naslednjem z naslovom *Patografija* (izraz je uvedla medicinska antropologinja Anne Hunsaker Hawkins) pa utemeljuje pomen (avto)biografij za osvetljevanje bolezni. Poglavje *Zbiranje podatkov*, ki je posvečeno zbiranju in obdelavi podatkov, nas pouči, da je sodelovalo z osebni pričevanji šestinšestdeset od leta 1925 do 1970 rojenih žensk, ki so zbolele ali prebolele raka dojč. Sledita obširnejši poglavji *Simbolne podobe raka dojč* in *Kvaliteta življenja in rak dojke*. Poleg glavnih naslovov napovedujejo predvsem podnaslovi, ki uvajajo posamezne vsebine, v čem je srž obolelih za rakom dojč in njihovim družinam posvečene knjige; na primer *Metafore ubijajo, mar ne?* in *Ljubko roza in zmagovalno oranžno: rak dojč, ozaveščanje in potrošniško usmerjena filantropija*.

Na eni strani je govora o obolelih za rakom dojč, ki ostajajo, kljub morebitni moralni pomoči soljudi, še vedno sami z neznosno nelagodnim spoznanjem, da imajo bolezen, ki lahko še vedno ubija, in ne nazadnje z boleznijo, ki je še vedno tako ali drugače stigmatizirana. In tudi z boleznijo, ki jo po svojih najboljših močeh ter ne vedno s prijaznimi terapevtskimi sredstvi in načini skušajo pozdraviti zdravniki. Opogumljena s tipologijo orientacijskih metafor, ki sta jih uvedla že Lakoff in Johnson (*Metaphors we live by*. Chicago. 1980), je Ramšakova dodala še nekatere druge tipe, ki so se pogosteje pojavljali v odgovorih njenih izpraševank. V obravnavi različnih metafor se avtoričina mnenja pogosto skladajo s stališči tujih avtorjev, na primer o »izrazito pogostih

medicinskih vojnih metaforah. V njih so pogoste primerjave, npr. vojna, torej napad, obramba, uničenje, zmaga in poraz. Te metafore predvidevajo, da je celo militantna dejavnost vrlina. Koncept, v katerem so bolniki največkrat zdravnikov 'klinični material', na katerem bojuje bitko proti bolezni. Pri čemer bolnik niti ni v središču pozornosti in pri čemer je bolezen objekt, ne pa proces ...« Ne nazadnje nas o »vojni napovedi« bolezni, ki se je ugnezdila v dojki, pouči ena od izpovedi: »V meni sta bila zdaj le še upor in trme. Zavedala sem se, da se lahko proti sovražniku borim ... Ohrabrilo me je dejstvo, da sem poznala svojega sovražnika ... Napovedala sem mu odločen boj.«

Na drugi strani pa nas avtorica prav tako že s povednimi naslovi in podnaslovi seznanja z resnično in lažno dobrodelnostjo, z resničnim in lažnim aktivizmom, ki je povezan z ozaveščanjem o raku dojč. Avtoričina ugotovitev, da »Slovenija na srečo še ni doživela množičnega roza pranja možganov ...«, je samo ena izmed mnogih, s katerimi razkriva lažno »potrošniško usmerjeno filantropijo«.

V zaključnem poglavju *Kvaliteta življenja in rak dojč* avtorica piše o sicer splošno znanih dejavnostih, ki vplivajo na kakovost življenja žensk z rakom dojč in ki se kažejo »med zdravljenjem in po njem kot psihološki in telesni simptomi, npr. depresija, spremembe v dojemanju lastne telesne podobe in samopodobe, zmanjšana želja po spolnosti ...« Avtorica je o predstavljeni problematiki spregovorila z upoštevanjem nekaterih tujih in domačih del, predvsem pa na podlagi osebnih izpovedi žensk z rakom dojke. Pod naslovom *Sprejemljivost za sebe: telesna podoba in samopodoba* med drugim

ugotavlja, da sta med ženskami, ki so sodelovale v raziskavi, vsaj dve ravni dožemanja svojega telesa. Ob bok zavedanju, da je telo družbeni simbol, so nekatere ženske poudarile, da so svoj spremenjeni videz sprejele še dokaj samoumevno. Hrabrilo jih je dejstvo, da so si z mastektomijo podaljšale življenje in »da so si tudi brez prsi popolnoma sprejemljive in da se še vedno počutijo kot ženske«.

Nedvomno je rak dojke bolezen, ki pogosto boleče poseže v intimno, spolno življenje in da se bolnice z rakom na dojki, pa tudi njihovi zakonski in zunajzakonski partnerji, tako ali drugače soočajo z vprašanjem, ki ga Ramšakova obravnava pod naslovom *Sprejemljivost za druge: spolno življenje*.

Duhovno življenje in razvijanje pozitivne samopodobe je naslov predzadnjega poglavja, v katerem sporoča o spremembah v načinu mišljenja, čustvovanja, v odnosu do različne psihoterapevtske pomoči, hrane in rekreativnega udejstvovanja.

Avtorica zaključuje poglavje *Kvaliteta življenja in rak dojk* z zadnjim podpoglavjem *Svetost zdravniških napotkov in alternativne oblike zdravljenja*. Ob predstavljanju ali se in v kakšni meri se nekatere bolnice obrnejo po pomoč tudi k alternativnemu zdravilstvu, je vsekakor pomembno avtoričino stališče, da je treba urediti »pomanjkanje nadzora nad slovenskimi alternativnimi zdravilci ter njihovo nezadostno sodelovanje z uradno medicino, da bi lahko rakavi bolniki kar v največji meri aktivno sodelovali pri svoji ozdravitvi ter da bi imeli možnost kvalitetne izbire«. V delu *Družbeno-kulturne podobe raka dojk v Sloveniji*, ki je prevedeno tudi v an-

gleščino, je doc. dr. Mojca Ramšak celoviteje raziskala in predstavila eno od aktualnih s stanjem človekovega telesa in duha povezanih tem. Ne nazadnje tudi eno od tem, ki so bile v slovenski etnologiji doslej prezrte.

Marija Makarovič

VSAKDANJIK V JUDOVSKI TRADICIJI

Dokumentarna razstava v mariborski Sinagogi 2. 9.–14. 9. 2007

V okviru projekta *Evropski dan judovske kulture v Sloveniji* je bila v mariborski Sinagogi od 2. do 14. septembra 2007 na ogled dokumentarna razstava VSAKDANJIK V JUDOVSKI TRADICIJI. Šlo je za predstavitev nekaterih poglavitnih elementov judovske zgodovine, vere, kulture in tradicije, ki jo neguje tudi maloštevilna Judovska skupnost Slovenije. Slednja je skupaj z Mestnim muzejem iz Ljubljane poskrbela za izvirno dokumentarno predstavitev nekaterih tipičnih in pomembnejših tem iz judovskega vsakdanjika, ki jih dodatno pojasnjujejo še nekateri izbrani predmeti. Osrednji del razstave so zajemali panoji, ki so jih pripravili sodelavci Mestnega muzeja Ljubljana v okviru projekta *Muzeji povezujemo* v sodelovanju z Judovsko skupnostjo Slovenije. Dodatne predmete za mariborsko razstavo je izbrala Mojca Killer, sicer generalna sekretarka Judovske skupnosti Slovenije.

Razstava je bila razdeljena na nekaj zaokroženih programskih delov, ki pa tvorijo zanimivo celoto. V prvem delu je bil predstavljen judaizem, torej prva

monoteistična religija, ki daje poseben vpogled v Boga, človeštvo, z nami deli nekaj pomembnih idej o človeštvu in odnosih med posamezniki. Deset zapovedi je zbirka bibličnih idealov, že Tora sama je zbirka zakonov in zapovedi, ki jim sledi še veliko drugih. Judaizem nekateri imenujejo tudi religija zakonov oziroma zapovedi. V tem sklopu so bila vsebinska pojasnila o Tori, Tanahu, Talmudu in Midrašu; v nadaljevanju tega sklopa pa so bile predstavljene še molitve s poudarkom, da moramo natančno vedeti, zakaj molimo in v zvezi s čim. To zavedanje se imenuje kavana. Molitev brez kavane ni molitev! V drugem delu je razstava pojasnjevala judovsko vero s poudarkom na sinagogi in templju, v tretjem je bil prikaz nekaterih važnejših judovskih obredov, in sicer od BRIT MILE, BAR MICVE IN BAT MICVE, POROKE, SMRTI IN ŽALOVANJA. Zlasti o smrti v judovski veri in tradiciji vemo malo; judovska vera šteje posmrtni svet za človekov pravi dom. Četrty del razstave je bil posvečen hebrejskemu jeziku. Hebrejščina je eden najstarejših jezikov na svetu in je danes tudi uradni jezik države Izrael. Spada v skupino semitskih jezikov in se še vedno piše in govori zelo podobno kot biblijska hebrejščina izpred več kot 3000 let. Jezikovna delitev Judov do 2. svetovne vojne (Aškenazi in Sefardi) je poznala ladino in jidiš. Danes oba govorijo le še starejši Judje. V petem delu je bil pregledno prikazan JUDOVSKI KOLEDAR s prazniki. Judovski koledar je kombinacija lunarno-solarnega, ima 12 mesecev (včasih 13). Judovsko leto se prične jeseni ob prvem dežju; zdaj smo na začetku leta 5768. Leto je polno praznikov, eni so bolj pomembni od drugih, vsi pa spominjajo na vesele

ali žalostne dogodke iz judovske zgodovine. Ta del razstave je zaokrožal prikaz ŠABATA, sedmega, najsvetejšega dneva v tednu za Jude, ki je seveda praznik (Geneza 2; 3 – In Bog je blagoslovil sedmi dan in ga posvetil, kajti ta dan je počival od vsega svojega dela, ki ga je storil, ko je ustvarjal.). Šabat se konča v soboto zvečer, ko so vidne prve tri zvezde na nebu.

Sklepni, šesti del razstave je bil namenjen judovski hrani oziroma KAŠRUTU. KAŠRUT je posebna *dieta* za telo in dušo. Oboje nam je bilo dano od Boga, Tora pa nas uči, kako pravilno vzdrževati ta dva darova. Pomen vseh pravil kašruta je, da skupaj z ostalimi zapovedmi, ki se nanašajo na vsakodnevno življenje, pomaga zapolniti praznino med fizičnim in duhovnim, med navadnim in svetim. Navidez nepomembno dejanje se spremeni v pomemben ritual, skozi katerega se človek očisti in se s tem vsaj malo približa božanskosti.

Z razstavo so organizatorji uspeli nekoliko pobljže seznaniti širšo javnost z judovsko tradicijo in vero. Judje naseljujejo kraje na *sončni strani Alp* že od časov starega Rima, stalne judovske naselbine na območju današnje Slovenije pa je mogoče zaslediti v 11. stoletju. Tudi najstarejši arheološki dokazi o prisotnosti judovskega življa na današnjih slovenskih tleh so iz časa rimske dobe. Sicer pa srečujemo Jude na slovenskem narodnostnem ozemlju predvsem od 12. stoletja dalje in so še zlasti v srednjeveškem Mariboru pustili veliko sledov, saj so s svojim delom in življenjem sooblikovali takratni mestni vsakdanjik in mestno podobo. Središče mariborske judovske skupnosti je bila sinagoga, ki se je ohranila v Židovski ulici 4 v starem delu

mesta ob Dravi. Mariborski Judje so bili izjemno dejavni na gospodarskem in kulturnem področju ter so se gospodarsko navezovali na mnoga takratna evropska mesta. Njihove gospodarske vezi so segale do Dunaja in Prage, na veliko so trgovali tudi z beneškim blagom. Njihova dejavnost je segala preko deželnih meja, mobilnost judovskega življa pa je bila zelo velika.¹ Po izgonu Judov leta 1496 oziroma 1497 je postalo mariborsko mesto v marsičem osiromašeno, spomin na Jude pa se je ohranil skozi stoletja vse do današnjih dni. Nanje še posebej spominja obnovljena nekdanja Sinagoga, ki med drugim skrbi tudi za prezentacijo judovske zgodovine in dediščine. Treba je namreč vedeti, da so Judje v novoveškem času in tudi v slovenski sodobnosti na ozemlju današnje Slovenije zaznamovani s svojo fizično odsotnostjo. Po srednjeveških izgonih iz slovenskih dežel Koroške, Štajerske in Kranjske med leti 1496–1515, so se Judje v sredini 18. stoletja vnovič v večjem številu naselili v Prekmurju. Judovska skupnost v pokrajini ob Muri je dosegla višek ob koncu 19. stoletja in bila nato v prvih desetletjih 20. stoletja najbolj vplivna in dejavna na celotnem slovenskem ozemlju. Žal je bila uničena v holokavstvu med 2. svetovno vojno, ko so tudi sicer redko številni slovenski Judje doživeli veliko preganjanje in uničenje v

zloglasnih koncentracijskih uničevalnih taboriščih. Lahko zapišemo, da je bila med 2. svetovno vojno glede na številčnost tedanjega prebivalstva na Slovenskem uničena znatna, gospodarsko prominentna in organizirana judovska srenja, ki je bila nato za nameček po letu 1945 iz javnega in socialnega spomina zelo temeljito izrinjena in potisnjena na sam rob zgodovinskega spomina. To velja še zlasti za predvojno vplivno in številčno močno judovsko skupnost v Prekmurju, kjer je največ Judov živelo na območju Murske Sobote in Lendave, nekaj pa tudi na prekmurškem podeželju. V sodobnem času so Judje na ozemlju današnje Slovenije v smislu populacijske entitete najbolj zaznamovani s svojo pretežno fizično odsotnostjo.² Po končani 2. svetovni vojni se je obnovila judovska občina v Ljubljani. Peščici ljudi, ki je takrat sestavljala povojno judovsko skupnost v Sloveniji, v času komunizma ni uspela povrniti religioznega predznaka, kakršnega je skupnost imela pred vojno. Versko življenje je bilo skoraj povsem okrnjeno in javno izpovedovanje vere celo med samimi Judi do neke mere nezaželeno.³ Judovska skupnost je tako prevzela minimalno versko vlogo in skrbela predvsem za organizacijo pogrebov in mladinskih dejavnosti, s katerimi se je ukvarjala tudi Zveza judovskih skupnosti Jugoslavije.⁴ Šele

¹ Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana 1992, 5.

² Hannah Starman, *Judje in ideacija o Judih v sodobni Sloveniji*, raziskovalni ekspeze; Razprave in gradivo 45. Ljubljana 2004, 160–161.

³ Mladen A. Švarc, *Judje kot objekt teoretičnega izživljanja*. *Naši razgledi*, št.19, 14. 10. 1998, 11–12. Prim.

Marjan Toš, *Stereotipno o zgodovinskem spominu na Slovenske Jude*, *Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije*. Ljubljana 2006, 209–220.

⁴ Savez jevrejskih opština Jugoslavije s sedežem v Beogradu je redno izdajala letne »Jevrejske almanah«, v katerih se omenja tudi dejavnost slovenskih Judov.

v sredini 80-ih let prejšnjega stoletja so se začele razmere počasi spreminjati in v javnosti so se začele pojavljati judovske družine, ki so skoraj 50 let preživele v popolni anonimnosti. Judovska skupnost Slovenije je postala z osamosvojitvijo Slovenije leta 1991 samostojna organizacija, ki ni bila več vezana na Beograd. S tem se je Judovska skupnost Slovenije po katastrofi 2. svetovne vojne po skoraj petdesetih letih znova postavila na lastne noge in je ob slovenski osamosvojitvi štela okoli 130 članov. Judov v Slovenije je bilo v tistem času okoli 300.⁵ V samostojni slovenski državi so se začeli bolj organizirano zbirati in delati na obnovi judovske kulture, jezika in vere. Pri tem so si največ pomagali sami, v veliko pomoč pa jim je bil tudi t. i. JOINT (American Jewish Joint Distribution Committee), ki je zlasti finančno podpiral začetniške projekte in še danes financira nekatere programe. V veliko pomoč sta bila rabina Ariel Haddad iz Trsta in Sasha Pečarič iz Krakova. Danes so Judje organizirani v eno najmanjših judovskih skupnosti v Evropi, saj uradno članstvo šteje okoli 130 ljudi.⁶ Starostna struktura judovskega

življa je precej neugodna, mladih je malo. Judovska skupnost Slovenije se je v desetletju pred slovensko osamosvojitvijo srečevala s številnimi težavami in niti ni imela svojega rabina, ker ga enostavno ni mogla plačati. Slovenski Judje niso bili bogati, večina jih je imela srednjo izobrazbo, njihovo vodstvo je bilo tudi na Slovenskem izpostavljeno procesom modernizacije, sekularizacije in asimilacije. Verske obrede so opravljali zasebno, po stanovanjih, kjer so tudi praznovali svoje praznike, predvsem novo leto in pesah. Prirejali so tudi spominske komeemoracije žrtvam holokavsta, ki pa so jih mediji v dobršni meri prezrli in je v javnosti obveljala ocena, da spomina na holokavst ni, ker Judov v Sloveniji pač ni več. A to je zelo poenostavljena stereotipna trditev, ki je bila in je še vedno daleč od zgodovinske resnice, da je bila v holokavstu skoraj povsem uničena tudi slovenska judovska skupnost. Po slovenski osamosvojitvi in organizacijski postavitvi Judovske skupnosti Slovenije kot krovne organizacije slovenskih Judov, je bilo veliko energije in truda vloženega tudi v približevanje religije in religioznih

⁵ Andrej Kožar-Beck, Ob vstopu v leto 5761. *Judovski koledar 5761*, Judovska skupnost Slovenije, Ljubljana 2000, 1.

⁶ Po popisu prebivalstva 1991 je živel v Sloveniji 199 Judov, njihovo število se v kasnejših letih ni bistveno spremenilo, čeprav Judovska skupnost na svojih spletnih straneh navaja oceno, da naj bi bilo v Sloveniji približno 500 Judov. Podatek ni preverjen, čeprav je seveda tudi za slovenske Jude značilno, da se mnogi še vedno neradi javno opredeljujejo kot Judje. Kot zanimivost navajamo, da je na primer leta 1987 v Murski Soboti živel le še 9 Judov, v 50-ih letih prejšnjega stoletja pa je bilo vseh članov Judovske skupnosti Slovenije 118, v začetku 90-ih let pa le še 52. Nato se je število uradnih članov postopoma večalo. Nekaj se jih je k nam priselilo, nekaj pa se jih je pojavilo v javnosti potem, ko so skoraj 50 let v komunizmu skrivali svoje poreklo. Več kot polovica slovenskih Judov je v zadnjem obdobju nekdanje socialistične Slovenije živel v Ljubljani, nekaj malega pa tudi v Prekmurju, kjer pa je vseskozi po letu 1945 šlo zgolj za preživetje ostanka ostankov nekdanje močne in vplivne judovske skupnosti, ki je bila skoraj povsem uničena v holokavstu 2. svetovne vojne. V Lendavi danes ne živi noben Jud več (prim. Marjan Toš, *Zgodovinski pomini na prekmurske Jude*, rokopis doktorske disertacije, Ljubljana 2007).

konceptov mlajši generaciji slovenskih Judov, ki razen v družinskih okvirih pravzaprav ni imela možnosti za dejavnejše versko življenje. Začeli so se procesi zapolnjevanja petdesetletne vrzeli pretrgane tradicije verskega življenja slovenskih Judov. Izhajati je začelo tudi glasilo skupnosti *Menora*, večje je postalo zanimanje za učenje hebrejskega jezika. Posebno poglavje novejšega časa pa predstavlja prizadevanje skupnosti za vrnitev med vojno in po njej nacionaliziranega oziroma odvzetega judovskega premoženja. Poleg odškodnine za odvzeto in zaplenjeno premoženje zahtevajo slovenski Judje tudi ustrežnejšo predstavitev judovske kulture v šolskih učbenikih, saj ocenjujejo, da je v njih o holokavstu in o judovski kulturi ter zgodovini nasploh premalo vsebinskih poudarkov.⁷ V zadnjem obdobju se veliko govori tudi o antisemitizmu na Slovenskem, ki pa ga moramo ocenjevati v kontekstu širših dogajanj in pojavov ter upoštevati nekaj posebnosti. Predvsem velja ocena, da antisemitizem na Slovenskem ni nikoli prešel v nasilno fazo obračunavanja z judovskim prebivalstvom ali celo v ubijalsko nasilje.⁸ Ko danes go-

vorimo o antisemitizmu, moramo posebej izpostaviti, da gre v bistvi za »antisemitizem brez Judov«, saj je Judovska skupnost v Sloveniji resnično skromna. A številčna skromnost ni ovira za aktivno delovanje in prizadevanje, da bi njena vloga postala opaznejša in pomembnejša v verskem, predvsem pa v kulturnem pogledu. K ohranjanju judovske zgodovine, kulture in dediščine naj bi še več pripomogli tudi obe ohranjeni sinagogi, zelo stara srednjeveška v Mariboru, in mnogo mlajša iz sredine 19. stoletja v Lendavi. Obe delujeta kot kulturna centra in se med seboj tudi vsebinsko povezujeta. Žal je bila mogočna murskosoboška iz začetka 20. stoletja leta 1954 barbarsko in po nepotrebnem porušena. Kljub temu je zgodovinski spomin na slovenske Jude ostal in se postopoma krepi. K temu veliko pripomorejo tudi programi in projekti, kot je Evropski dan judovske kulture, v katerega se je dejavno vključila tudi mariborska Sinagoga. Bistvena težava, ki pesti slovensko judovstvo, je že omenjena močna asimilacija. Mlajše generacije ne odraščajo v vednosti in zavesti svojih korenin in tako ne vedo za svoj judovski izvor ali pa jim eno-

⁷ Andrej Kožar-Beck, predsednik Judovske skupnosti Slovenije opozarja, da so bili v času nacizma tudi slovenski Judje »pobiti kot mačke« in da so bili ukrepi povojnih oblasti v zvezi z zaplembami premoženja izjemno radikalni. Po njegovih navedbah živi v Izraelu še danes 52 Judov, ki jim je bilo v Sloveniji odvzeto premoženje in ki se želijo o tem pogovoriti z državo. Zahteva za priznanje odškodnine za odvzeto premoženje slovenskih Judov je bila vladi Republike Slovenije prvič predstavljena februarja 2000.

⁸ Barbara Stanič, Antisemitizem kot model zatiranja, v: *Vsakdanjost rasizmov*, (ČKZ) XXII (1996), št. 179, 36. Slovenski antisemitizem je bil omejen bolj na mesta in na podeželje v večji meri ni prodril. Pogosto je obveljal tudi stereotip, da v Sloveniji antisemitizma ni bilo in da Slovenci nismo antisemiti, kar je temeljilo na predpostavki, da Slovenci z Judi nismo imeli pretirano veliko stikov. Po končani 2. svetovni vojni leta 1945 smemo in moramo gledati na antisemitizem v Sloveniji v kontekstu totalitarnega političnega sistema s prevladujočo partijsko-birokratskim državnim aparatom. Judje, ki so še ostali na Slovenskem, svojega judovstva v glavnem niso javno izpostavljali.

stavno ne pomeni dovolj. Je pa slovenska judovska skupnost zaradi stalnih migracij znotraj nekdanje Jugoslavije kulturno precej mešana skupnost. To ji daje dodatno težo in pomen. Judje se javno še vedno neradi opredeljujejo kot Judje, saj so tragedije holokavsta živo v spominu. Med drugo svetovno vojno je namreč slovenska judovska skupnost doživela strahoten udarec, ki ga je nato dodatno *obtežila* povojna oblast s postopnim brisanjem Judov iz javnega, socialnega in nenazadnje tudi zgodovinskega spomina. Zlasti predvojna vplivna judovska skupnost v Prekmurju je bila potisnjena na rob zgodovinskega spo-

mina in iz njega celo skoraj povsem izbrisana.⁹

Mnoge okoliščine te hitre pozabe še vedno niso docela razjasnjene in pojasnjene in k odstranjevanju temnih lis povojnega slovenskega judovstva lahko veliko pripomorejo tudi posamezni projekti, s katerimi se izpostavlja prisotnost judovskega življa in njegova bogata dediščina na Slovenskem. Razstava v obnovljeni mariborski sinagogi, ki je najpomembnejši ostanek srednjeveške judovske dediščine na Slovenskem, je k temu zagotovo prispevala pomemben delež.

Marjan Toš

⁹ Marjan Toš, Zgodovinski spomin na prekmurske Jude, rokopis doktorske disertacije, Ljubljana 2007.

NAVODILA AVTORJEM PRISPEVKOV ZA ČZN

1. Časopis za zgodovino in narodopisje je interdisciplinarna znanstvena revija za humanistiko in družboslovje. Izdajata jo Univerza v Mariboru, Slomškov trg 15 in Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5.
2. Prispevke za ČZN sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo ČZN, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, 2000 Maribor (vlasta.stavbar@uni-mb.si).
3. Prispevki, ki jih objavlja ČZN, so v slovenskem jeziku, povzetki v angleškem ali nemškem jeziku, sinopsisi v angleškem jeziku.
4. V koliko gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (največ 30 vrstic) in sinopsis (največ 6 vrstic).
5. Prispevek mora biti oddan v dvojni obliki: na disketi ali CD-ju (ime datoteke) in odtisnjen na papir. Obsega lahko do dve avtorski poli po 30 vrstic na stran.
6. **Opombe** naj bodo pisane enotno, pod črto, na dnu vsake strani. V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo ustaljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšan naslov (ne letnice izdaje) in številko strani.
Prispevki drugih znanstvenih panog (torej nezgodovinski) lahko izjemoma uporabljajo ameriški način citiranja APA (Stavbar 2006: 23) in seznam literature na koncu prispevka.
7. **Citiranje virov in literature** – če je na koncu objavljeno poglavje viri in literatura morajo biti sistematično navedeni vsi viri in literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne vire ipd. V teh sklopih je potrebno gradivo navajati v abecednem vrstnem redu.
Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številko fascikla ali škatle.
Literatura – monografije – navedemo: ime in priimek avtorja, *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj in leto izida, str.
Literatura – članek – navedemo: ime in priimek avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko pa še letnik, letnico, številko oz. datum in strani, za zbornik, kraj in leto izida, strani.
8. Priloge (slikovno gradivo, fotografije, zemljevidi ...) naj bodo črno-bele in priložene posebej. Legende (podnapisi) k slikovnemu gradivu naj bodo natisnjeni na posebnem listu in v elektronski obliki. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena. Skenirane naj bodo najmanj v resoluciji 300 dpi in shranjene v obliki tif ali jpg.
9. Vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja: ime in priimek, akademski naslov ali strokovni naziv, delovno mesto ali ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte.
10. Za prevode povzetkov in sinopsisov v tuje jezike poskrbi uredništvo revije.
11. Za trditve in znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji prispevkov. Prispevki so lektorirani in strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
Review for History and Ethnography

Izdajata
Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru

Sedež uredništva
Univerzitetna knjižnica Maribor
Gospejna 10, 2000 Maribor
e-mail: vlasta.stavbar@uni-mb.si
tel. 051 684 333

Prevod
Peter Wiesflecker (nemščina)
Mateja Škofjanec (angleščina, nemščina)

Lektorica
Alenka Valh Lopert

Grafična priprava
Grafični atelje Visočnik

Naklada
500 izvodov

Tisk
Dravska tiskarna Maribor

Letna naročnina za posameznike in študente 21 EUR
Letna naročnina za ustanove 25 EUR
Cena posamezne številke 6,30 EUR

Revijo lahko naročite na sedežu Zgodovinskega društva v Mariboru,
Ul. heroja Tomšiča 5, 2000 Maribor (marjan.matjasic@muzejno-mb.si)
ali na sedežu uredništva (urska.zupan@uni-mb.si)

ISSN 0590-5966

Cena: 6,30 €